

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXII(2)

Београд 2014.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXII (2)
BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXII (2)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXII
No. 2

Editor in chief
Dragana Radojičić

Editor of the Topic
Jadranka Đorđević Crnobrnja

International editorial board
Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Jana Pospíšilová, Karl Kaser, Gabriela Kiliánová,
Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik, Marina Martynova, Fernando Diego Del
Vecchio, Kjell Magnusson, Tatiana Podolinska, Peter Finke

Editorial board
Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Srđan Radović, Aleksandra
Pavićević, Lada Stevanović, Ildiko Erdei, Jelena Jovanović

The reviewers
Vojislav Stanovčić, Petko Hristov, Mladena Prelić, Dušan Drljača, Mirko Blagojević,
Gordana Blagojević, Kosta Nikolić, Ljiljana Gavrilović, Jovanka Radić, Rajna
Dragičević, Mirjana Detelić, Milina Ivanović-Barišić, Đorđina Trubarac Matić

Secretary
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić, at meeting
of the Department of Social Sciences SASA October 7th 2014

BELGRADE 2014

УДК 39(05)

ISSN 0350-0861

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
LXII
свеска 2

Главни и одговорни уредник
Драгана Радојичић

Уредник Темата
Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Међународни уређивачки одбор
Радост Иванова, Елефтериос Алексакис, Јана Поспишилова, Карл Касер, Габриела
Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник, Марина Мартинова,
Фернандо Диего Дел Векио, Шел Магнусон, Тагиана Подолинска, Петер Финке

Уређивачки одбор
Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Срђан Радовић,
Александра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи, Јелена Јовановић

Рецензентски тим
Војислав Становчић, Петко Христов, Младена Прелић, Душан Дрљача, Мирко Благојевић,
Гордана Благојевић, Коста Николић, Љиљана Гавриловић, Јованка Радић, Рајна Драгићевић,
Мирјана Детелић, Милина Ивановић-Баришић, Ђорђина Трубарац Магић

Секретар уредништва
Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 7. октобра 2014.
године, на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2014.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент
академик Војислав Становчић

Лектор
Софија Милорадовић

Превод
Соња Жакула
аутори текстова

*Дизајн корица и
техничка припрема*
Атеље, Београд

Штампа
Академска издања, Београд

Тираж
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у:
DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс); Ulrich's Peri-
odicals Directory.
The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access
Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) – Београд
: Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 – (Београд :
Академска издања). – 24 cm
Полугодишње
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института САНУ
ISSN 2334-8529 = Glasnik Etnografskog Instituta SANU (Online)
COBISS. SR-ID 15882242

Садржај **Contents**

Тема броја – Истраживање миграција **Topic of the Issue – Migration Research**

Јадранка Ђорђевић-Црнобрња, <i>Ко, где, како и зашто – аспекти савремених миграција у иностраној и домаћој етнолошкој/антрополошкој литератури</i> (2)	11
Jadranka Đorđević-Crnobrnja, <i>Who, Where, How and Why – Aspects of Contemporary Migrations in Foreign and Serbian Ethnological/Anthropological Literature</i> (2)	13
Miroslava Lukić Krstanović, <i>Migration Studies: Ethnology and Policy of the Institute of Ethnography SASA (1947–2014)</i>	15
Мирослава Лукић Крстановић, <i>Истраживања миграција: етнологија и политика Етнографског института САНУ (1947–2014)</i>	33
Јадранка Ђорђевић-Црнобрња, <i>Миграције из Горе крајем двадесетог и почетком двадесет првог века</i>	35
Jadranka Đorđević-Crnobrnja, <i>Migrations from the Gora Region at the End of the 20th and the Beginning of the 21st Century</i>	47
Duško Petrović, <i>Fenomen izbjeglištva u modernom političkom sistemu</i>	49
Duško Petrović, <i>Phenomenon of Refugeeness in the Modern Political System</i>	65
Gordana Blagojević, <i>The Influence of Migrations on the Ethnic/National and Religious Identities: the Case of the United Methodist Church in Banat</i>	67
Гордана Благојевић, <i>Утицај миграција на етнички/национални и религијски идентитет: случај евангеличке методистичке цркве у Банату</i>	80
Varia	
Младена Прелић, <i>Јован Цвијић и прве деценије формирања и институционализовање етнологије као науке у Србији</i>	83
Mladena Prelić, <i>Jovan Cvijić and the Beginnings of Establishing Ethnology as a Discipline in Serbia</i>	97
Ивица Тодоровић, Анђелка Вучетић-Драговић, Анђелко Марић, <i>Компаративни аналитички осврт на најновија генетска истраживања порекла Срба и становништва Србије – етнолошка перспектива</i>	99
Ivica Todorović, Anđelka Vučetić-Dragović, Anđelko Marić, <i>Comparative Analytical Review of the Latest Genetic Studies of the Serbs and the Serbian Population – an Ethnological Perspective</i>	111

Александар Крел, Јадранка Ђорђевић-Црнобрња, <i>Име и знак: лично име као симбол етничког идентитета војвођанских Немаца</i>	113
Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević-Crnobrnja, <i>Name and Sign: First Name as a Symbol of Ethnic Identity of Vojvodina Germans</i>	123
Александра Павићевић, <i>Од муње до праха – Смрт, сахрана и посмртна судбина Николе Тесле</i>	125
Aleksandra Pavićević, <i>From Lightning to Dust – Death, Funeral and Post Mortem Destiny of Nikola Tesla</i>	139
Весна Трифуновић, Јована Диковић, <i>'Миле против транзиције': друштвене промене и сукоби вредносних оријентација кроз призму једне телевизијске серије</i>	141
Vesna Trifunović, Jovana Diković, <i>'Mile Versus Transition': Social Changes and Clashes of Values through the Prism of a Television Show</i>	153
Петрија Јовичић, Ивана Башић, <i>За сликарским потезом: границе женског тела на 'Акту' (1956/1957) Зоре Петровић</i>	155
Petrija Jovičić, Ivana Bašić, <i>In Search of a Painter's Stroke. Female Body Boundaries in Zora Petrović's Painting 'Acts' (1956/1957)</i>	169
Снежана Петровић, Тома Тасовац, <i>Збирка речи Димитрија Чемерићића као извор за етнолингвистичка и етнологишка истраживања</i>	171
Snežana Petrović, Toma Tasovac, <i>The Lexicon Manuscript by Dimitrije Čemerikić as a Source for Ethnolinguistic and Ethnologic Research</i>	180
Ђурђина Шијаковић, <i>Другост варварке: 'Медеја' Еурипидова и 'Медеја' Велимира Лукића</i>	181
Đurđina Šijaković, <i>The Otherness of a Barbarianess: Euripides' 'Medea' and 'Medea' by Velimir Lukić</i>	199
Анђелка Пејовић, <i>Паремје као део етнолингвистичког наслеђа</i>	201
Anđelka Pejović, <i>Proverbs as Ethnolinguistic Heritage</i>	214
Ђорђина Трубарац Матић, <i>За њим и у гору и у воду: семантичко-прагматичка анализа формуле у контексту добровољне брачне отмице</i>	215
Đorđina Trubarac Matić, <i>I will Follow him through Woody Mountains and Water: Semantic-Pragmatic Analysis of a Formula within the Context of Consensual Abduction</i>	233

Сећање/Мемори

Селена Ракочевић, <i>Етнохореолошка делатност Оливере Младеновић</i>	235
Selena Rakočević, <i>Ethnochoreological Work of Olivera Mladenović</i>	250
Биљана Миленковић-Вуковић, <i>Библиографија др Оливере Младеновић</i>	251

Научна критика и полемика
Discussion and Polemics

Срђан Радовић, <i>(Нова) критика балканистичког дискурса у хрватској етнологији/културној антропологији</i>	289
Александра Павићевић, <i>Књижевност између уметничког дела и историјског сведочанства</i>	292
Срђан Радовић, <i>Етноантрополошко истраживање савременог националног идентитета. Црна Гора након Југославије – динамика идентитета</i>	297
Милош Луковић, Ján Novák, Ján Podolák, Iveta Zuskinová, Milan Margetin: <i>Po stopách valachov v Karpatoch (Monografia)</i>	302
Милена Жикић, <i>Научни допринос жена</i>	306
Ања Абрамовић, <i>Ваиар у пограничју источне и југоисточне Србије</i>	310

Тема броја: Истраживање миграција
Topic of the Issue: Migration Research

Ко, где, како и зашто – аспекти савремених миграција у иностраној и домаћој етнологској/антрополошкој литератури (2)

Наслов темата указује на то да постоје различити аспекти миграција, као и на то да се миграције могу истраживати са различитих аспеката. Избор аспекта са којег ће се истраживати одређена миграција или више њих истовремено условљен је разноврсним факторима. У том погледу постоје извесне разлике између научних дисциплина у теоријском и методолошком приступу. Такође, избор аспекта који ће се истраживати, као и теоријско-методолошког апарат који ће се примењивати у истраживању, не представља константу. Он у знатној мери кореспондира са научном политиком и дискурсом који у датом периоду фигурира као *mainstream* у оквиру одређене дисциплине.

О томе како су започета и којим су се правцима кретала истраживања миграција у домаћој етнологији и антропологији сазнајемо из текста М. Лукић Крстановић. Текст је значајан из више разлога, а пре свега због тога јер документовно и аналитички проблематизује питање научне политике Етнографског института САНУ и њен утицај на истраживање миграција.

Истраживање миграција мањинских заједница које живе на простору Србије тема је која није често улазила у фокус досадашњих етнологских и антрополошких истраживања миграција у Србији. Текст Ј. Ђорђевић Црнобрња представља пример истраживања миграција у оквиру једне такве заједнице. Економске и политичке миграције Горанаца крајем 20. и на почетку 21. века индикативне су за разумевање утицаја спољних чинилаца, пре свега рата и политичких промена у Србији, на појаву одређене врсте миграција.

О томе како ратна збивања могу да утичу на миграције појединаца и породица и какве последице таква врста миграција може имати – како за мигранта тако и за заједницу имиграције, сазнајемо из текста Д. Петровић. Аутор је настојао да кроз анализу аутобиографске грађе направи искорак у погледу антрополошког приступа проблему избеглица и избеглишта, те да размотри разлоге континуираног постојања „доминантног“ дискурса и одређених стереотипа који се појављују на друштвеном и институционалном нивоу у вези са поменутиим феноменом.

Г. Благојевић у свом раду показује како миграције могу да утичу на промену састава верских заједница, конкретно – евангеличке методистичке цркве у Банату. Уједно указује и на могућност истраживања мисионарства као посебног вида радних миграција. У питању је тематика којој такође није била посвећивана нарочита пажња у оквиру досадашњих етнологских и антрополошких истраживања миграција у Србији.

Сваки текст у тематику је од посебног значаја не само зато што доприноси континуитету етнолошких и антрополошких истраживања миграција у оквиру Етнографског института САНУ, већ и због приступа који се примењује у разматрању појединих аспеката миграција. На тај начин се приспитују постојеће концепције и контекстуализације, што је свакако важно за даља истраживања савремених миграција –како у оквиру етнологије и антропологије тако и у оквиру других хуманистичких и друштвених дисциплина.

Овом приликом се искрено захваљујем свим ауторима на сарадњи и настојању да својим текстовима допринесу научној валоризацији проблематике која представља топус овог темата.

Јадранка Ђорђевић Црнобрња
Уредница темата

Who, Where, How and Why – Aspects of Contemporary Migrations in Foreign and Serbian Ethnological/Anthropological Literature (2)

The title of the volume alludes to the existence of different aspects of migration as well as the fact that migrations can be researched from a variety of aspects. The choice of the aspect from which one is to view a certain migration or more simultaneous migrations is determined by a number of factors. In that sense there are certain theoretical and methodological differences between disciplinary approaches to studying aspects of migrations. The choice of the aspects to be researched as well as the theoretical and methodological framework which will be applied is not constant. It greatly corresponds to the scientific policy and discourse which figures as *mainstream* within a specific discipline at any given time.

M. Lukić Krstanović's paper details the beginnings and early directions of migration research in Serbian ethnology and anthropology. The paper is important for a number of reasons, but chiefly because it documents and problematizes the issue of scientific policy within the Institute of Ethnography SASA and its influence on migration research.

Research into the migrations of minority communities residing in Serbia is a topic which wasn't well researched in Serbian ethnology and anthropology. The paper by J. Đorđević Crnobrnja is an example of migration research within one such community. The economic and political migrations of Gorani people at the end of the 20th century are indicative for the understanding of the influence of outside factors, above all war and the change in political power, on the emergence of a certain type of migration.

D. Petrović writes on how war can affect the migration of individuals and families and what kind of consequences this kind of migration can have on both the migrant and the community of immigration. The author strives to analyze autobiographic data in order to go beyond the familiar anthropological approach to the issue and consider the reasons for the continuing existence of a "dominant" discourse and certain stereotypes which occur on the social and institutional level with regard to the aforementioned phenomenon.

G. Blagojević's paper shows how migration can effect the changes in the structure of religious communities, specifically the evangelical Methodist community in Banat. Simultaneously it points to the possibility of research into missionary activities as a special kind of labor migrations. The topic in question is one which hasn't been studied in ethnological and anthropological research of migration in Serbia.

Every paper in the volume is special because it contributes to the continuity of ethnological and anthropological research of migration within the Institute of Ethnography SASA, as well as the approaches which are applied in considering

certain aspects of migrations. In this way existing concepts and contextualizations are overcome which is important for further research into contemporary migrations both in ethnology and anthropology and in other social sciences and humanities.

I would like to take this opportunity to thank all the authors for their confidence and effort in contributing to the scientific valorization of the issues which are the central theme of this volume.

Jadranka Đorđević Crnobrnja
Topic Editor

Miroslava Lukić Krstanović

Institute of Ethnography SASA, Belgrade
miroslava.lukić@ei.sanu.ac.rs

Migration Studies: Ethnology and Policy of the Institute of Ethnography SASA (1947–2014)¹

Ethnological migration studies carried out within the Institute of Ethnography SASA² have been institutionally positioned and appropriately conducted over the previous six decades, according to political and scientific policies. Subject matters and contents of these studies have been embedded into current policies, state interests, national ideologies and scientific trends, which have largely determined the course, dynamics and (in)dependency in work, thus shaping its utilitarian character. In order to understand the way in which the policy of migration studies has been devised and carried out, it is necessary to shed light on the historical context of constitution and construction of policies/programs at the Institute of Ethnography SASA, which serve as an important research point and a barometer of scientific currency and relevancy, as well as social and political determination.

Key words:

migration,
ethnology,
scientific
policies,
Institute of
Ethnography
SASA

Studying Migration from a Distance

Changing, acceleration, amassing, and the thickening of migration leave no room for scientific delays or gaps. Therefore, it is necessary to have permanent research mobility and to be scientifically well-founded *here* and *now*, *there* and *then*, as well as *always*. To what extent have certain scientific strategies been shaped by the subject matter of migration, or to what extent has the scientific picture of migration been

¹ This paper is a result of the work on the project *Multiethnicity, Multiculturalism, Migration – Contemporary Processes* (177027), funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

² The Serbian Academy of Sciences and Arts.

influenced by ongoing policies and economies? Is the science always ready to gasp keeping up with all the movements of people? The time of steamship migrations is gone, the spaces of migrations have become accessible to all, diaspora and information have fused into cyber-spaces; nevertheless, flow of refugees, asylum-seekers, illegal migrants, labor migrants are roaming around the world. Routes, migratory geometries, points, and zones are not clearly focused anymore, because unpredictability of catastrophes and evil has prevailed at the moment of decision-making on movements and relocations. Migration studies are always a current issue, and they are never cut off from macro and micro policies and economies, which give them additional scientific redirection and retargeting. Going back to the 20th century, we can observe that each and every scientific and research period had its own distinguishable approach within the respective discipline, terminology,³ theoretical conceptions, analytical framework, thus creating its discursive autonomies and shaped paradigms. Hence, we can speak about scientific framework, researches, and institutional policies. In relation to the ethnological science and institutional policy of the Institute of Ethnography of the SASA, the aim of this text is to explicate why migration studies in ethnology and anthropology, from the very institutional outset, have not been sufficiently supported, or else – if they were – why did they remain on the margin of contemporary scientific studies and approaches? Why did research, in particular research on emigration processes, balance between national policy and contemporary approaches to ethnicity and migration studies? How did, if at all, academic circles accept such a research? Which gaps and divergencies the studies have?

Subject matters and content of research carried out within projects at the Institute of Ethnography SASA have been deeply embedded in contemporary policies, state interests, national ideologies and scientific trends, which have largely determined the course, dynamics and (in)dependency in work, thus giving shape to their utilitarian character. In order to understand the way in which the policy of ethnological migration studies has been devised and realized, it is important illuminate the historical context of constitution and construction of programs at the ethnological institutions, that is, establishment of role models and authorities as markers and barometers of scientific valorization. Institutionalization of the ethnology of migration is founded on key parameters which have set the directions and patterns of *longue durée*, that is, the positions of national and state policies toward migratory movements, ethnological and anthropological scientific trends in migration studies.

³ For instance, in the socialist times, persons who moved abroad for political reasons were called *émigrés*, and those who moved abroad for non-political reasons were called *iseljenici* (*emigrants*), while persons who moved abroad for economic reasons were called *labour migrants*. (Pravna enciklopedija [Encyclopaedia of Law]1979: 298). Nowadays, diaspora is the term that prevails, while labour migrants are called *Gastarbeiters* (*guest workers*).

Ethnographization of Migration in Hands of Scientific and National Policies and Authorities

Origins of population, settlements, and processes of movements of people, have become a subject matter of investigation in two compatible scientific fields: geography and ethnography. Credits for this fusion of science and investigation largely go to Jovan Cvijić, who held lectures, starting from 1893, in the course entitled Geography with Ethnography. In 1894, the Ethnographical Section was founded with the Serbian Royal Academy, which started with the publication of the Serbian Ethnographic Bulletin (SEZb). The Board, edition and lectures constituted the main institutional framework for the foundation of ethnological national science, which established three constitutive paradigms: study of settlements and origins of population, folk customs and lives and Serbian folk tales and oral traditions (Drobnjaković 1958: 1). In 1896, Cvijić wrote *Instructions* for studying villages, which served as a cornerstone for the field work as a specific investigative pilgrimage with field work devotees taking part in it (Cvijić's students, teachers, priests and other volunteers).⁴ Collected material was then presented in monographs that were published as editions of the SEZb. Movements of people from one village to another, from one region to another, were registered more as a sequence of circumstances and historical processes, rather than dynamical processes of certain changes going on in the lives of people. For the first time, the subject of migrations in the Balkans had its synthetic image devised in Jovan Cvijić's "Balkan Peninsula"⁵, that is, in the chapter entitled "Migration Movements". It was exactly this phenomenon of migrations, that had its main synthetic effect in ethno-psychological "characters", which gave incentive to all subsequent manners that Cvijić's interpretations and constructions have been put to use. Handing down an enormous database, Cvijić's legacy was waiting for better days to come in its scientific, analytical and critical scrutiny, but it has never been brought to fruition throughout the 20th century. At present day, looking from a distance, Cvijić's work and his contribution or any deficiencies in it make two critical poles, which are reflected in the theoretical and methodological consistency based on positivism and empiricism with abundance of systematized material on the Balkans (Radovanović, 1953-54: 4), but also in geopolitical and ethno-psychological guidelines, which are interpreted as romantic inclinations in ethno-anthropological concepts (Pišev, 2013: 179). Characterological and typological constructs in the form of ethno-genetic clues on Slavic and Balkan origins, territorial distribution of "psychological types", mappings and ethnic categorizations, established a political and scientific platform for population and migration issues. Movements of people, that is, populations, have largely remained accordant to these lodestars, with insufficient room for maneuver in methodological and empirical restructuring and re-conceptualization, which involved

⁴ As regarding immigrations, settlement of population, and ethnical and social makeup, Cvijić devised a field mechanism "from village to village" (Cvijić 1987: 128).

⁵ Jovan Cvijić, *The Balkan Peninsula and South-Slavic Countries*, was originally published in French language in 1918, while Serbian issue was published in 1922.

permanent monitoring of social and cultural changes and political ruptures. Prelić rightly believes that Cvijić's followers have not sufficiently devised methods of studies in culture and migration, and that they oversimplified ethnology to "collecting material for its own sake".⁶ While vertical hierarchy of scientific authorities was being established, ethnographization of migration started to gain ground and to acquire its constitutive place within institutional and national accommodation, such as editions and future projects with the Academy of Sciences based on the paradigm of *settlements and origins of population*. Therefore, cultural-historical approach firmly stuck to the anthropogeographical pattern in studying settlements and origins of population, and with respect to this, ethnic categorization and stereotyping, which remained in a petrified form of the collection of material through a large part of the 20th century. Long-lasting influence that Cvijić cast on migration studies makes it manifest that there was a lack of willingness and readiness to think over and reexamine the indisputable authority of Cvijić and his followers. The blending of ethnology and geography in the life and works of Jovan Cvijić and his followers remained on the position of ethnological traditionalism, allowing no advances in interdisciplinary revision.⁷ The responsibility for this goes to scientific policy of the Institute of Ethnography SASA from its foundation, and likewise to its subsequent disruptions and retargeting.

As a part of the constitution and construction of scientific policies at the Institute of Ethnography SASA, we can distinguish the following stages that are related to the migration studies: 1. Anthropogeographical concept – studies of area units (1947–1964); 2. Ethnographical concept – studies of sociocultural changes (1964–1980); 3. Ethnological concept – studies of diaspora, ethnicity and labor migration (1980–2000); 4. Anthropological concept – migration studies in the period of crisis and transition (from 2000 onward).

Structured Studies: National Strategy and Socialistic Politics

Ethnography/ethnology entered the age of socialism with elaborated paradigms of "national science", having its worked out programs, recognized pre-war names and ethnological authorities. It is a fact that the successors of Jovan Cvijić's school, namely Radovanović, Drobnjaković and others, would come to establish a paternalistic referential hegemony in the ethnological scientific and research production. Cultural-

⁶ See: Mladena Prelić, „Jovan Cvijić i prve decenije formiranja i institucionalizacije etnologije kao nauke u Srbiji“ [“Jovan Cvijić and the First Decades in the Formation and Institutionalization of Ethnology as Science in Serbia”].

⁷ Here I will only single out two papers in which anthropogeographic school still posed an imperative in research during the 1920s. Dragoslav Antonijević, Lik i naučno delo Vojislava Radovanovića [Life and Works of Vojislav Radovanović], *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, XLI, [Bulletin of the Institute of Ethnology SASA, book XLI], Belgrade 1992, 32; Milovan Radovanović, Ka obnavljanju tradicionalnih metodološko-gnoseoloških veza između etnologije i geografije, [Towards Restoration of Traditional Methodological and Gnoseological Connections between Ethnology and Geography] *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, XLI [Bulletin of the Institute of Ethnology SASA, XLI], Belgrade 1992, 56.

historical direction based on the ethnogenesis, “organicist approach” based on the peasant society and anthropogeographic⁸ spatial mapping in the first stage served to situate ethnology in its geographic and historical context. The “new times” and the continuity of the “science about people”, inseparable from the 19th century, established an institutional policy of organization and goal-setting (Prelić 2008: 271). It became manifest that institutional policy of ethnology was to follow this anthropogeographic and ethnographic course of self-admiring and self-sufficient collecting of material for a long time. After the Second World War, ethnology was given a new form, even though its content was not fully new. This form took shape in 1947 when the Institute of Ethnography⁹ was founded under the aegis of the Serbian Academy of Sciences. In the first paragraph of its Statute it is stated that the main aim of the Institute is to carry out “systematical and planned study of settlements and origins of population, folk customs and lives, and folklore in our country, as well as our peoples, in the first place in the territory of the PR Serbia and in the other regions with Serbian population” (from the archives of the IE SASA: document no. 200, September 15th, 1947, see: Zečević 1952: 579; Radovanović 1952: XV; Urošević, 1972; 7). These statutory principles clearly testify that ethnology, in its reconciling of national and socialist ideologies, was a two-faced science. This is particularly contextualized in the formulations like *our people, our country, our peoples*, thus creating mimicry and providing a shield for ideological interests in the form of socialist, Yugoslav or Serbian paradigm. Balancing between the options of state-building politics of Yugoslav federalism and the Serbian nation, institutional ethnology was successfully assessing the propositions of the warranted term *people* in the name of ethnos-nation-state-society. This is the point of initiation of the ambivalent process of the two-faced identity of the ethnological science – the socialist paradigm of Yugoslav federalism and the paradigm of the national principle under the aegis of the SASA.¹⁰ The institutional

⁸ The term anthropogeography is a concept from the modern German anthropogeographic school that was coined by F. Ratzel in 1882 (see: Spasovski and Šantić 2013: 3). The influence of geographic environment on the lives of people was taken and elaborated by Jovan Cvijić in his scientific modes. One of the aims of anthropogeography is to determine specific psychological traits of population in different natural environments and to highlight the part taken by geographic, historical, ethnic etc. determinants in the formation of such traits (Cvijić [1922] 1987: 326). On the following pages, Cvijić grounds his method on a classification of Southern Slavs and ethnic groups and peoples and the indicating of their common traits. Human morphology in its relation to the geographic environment and ethnopsychological traits provided methodological underpinnings for ethnic traits, which were mostly passed on to all subsequent interpretations, providing strong support to all sorts of idealizations and stereotyping.

⁹ The term *ethnographic* reconciled two options – pre-war legacy of the science of ethnography which was based on the study of folk customs and lives and the Soviet model of ethnography. Notwithstanding the changes in scientific and research concepts and theoretical profile of this scientific discipline, this term has remained up to the present day.

¹⁰ Here is how it looks like from the perspective of the institutional program/policy. The work is carried out in sections: study of partisan and other poetry from the National Liberation War, reviews of material from folk tales and oral traditions, study of rural and urban building and construction, study of popular medicine and herbalism, study of tribes and tribal lifestyles, study of costumes (Bulletin of the Serbian Academy of Sciences 1949: 280).

policy was increasingly directed toward the so-called folklore phenomena, which were set apart from the elaborated program of *settlements* and *origins of population*, and were most appropriate to represent the collectivist and populist folk culture. Hence, all accumulated as part of the same elaborated, lyric and epic poems from youth work actions during the construction of the Belgrade–Zagreb highway were collected together with oro dances in some regions.¹¹ It could be said that socialist branding was just a smokescreen for a consistent and hard-and-fast order of studies of traditional phenomena and the continuity of heritage based on the paths well-trodden by forerunners, which were to be replicated without further problematization in new situations. At the same time, the post-war period and the communist system of the Yugoslav state federation established on the borders of the Republics at that time¹² restructured human mobility and spatial entities shifting them toward the old¹³ as well as certain new demographic occurrences: colonization, refugees, reconstruction and rebuilding of the country, gradual flow of population into newly settled zones – cities, etc. The goals of the Institute, as approved by the Academy of Sciences and verified by the state establishment, were meant to keep a record of such changes and thus testify to its loyalty to state politics.¹⁴ The anniversary papers on the work of the Institute give emphasis to the research on changes during “the progress of socialist society and the development of self-governing society”, in parallel to the study of the Serbian traditional culture (Miljana Radovanović 1973: 14–15).

Migrations in the Discourse of Sociocultural Changes: Old/New Paradigms

Migration processes taking place in the ethnological research during the 1960s mostly remained within the boundaries of the Yugoslav state and new population restructuring arising from the relevant regulations and five-year plans for country

¹¹ From the *Report on Folklore Collection* (Markovič, 1952: 580–584).

¹² The Socialist Federative Republic of Yugoslavia was divided into Republics as national units which were positioned as territorial units: Bosnia and Herzegovina, Serbia with its Autonomous Provinces of Kosovo and Metohia and Vojvodina, Croatia, Slovenia, Macedonia and Montenegro.

¹³ Until 1953, studies of settlements and origins of population were carried out in parts of Serbia: in Srem and Banat, Pocerina and Posavina in the environs of Šabac, in Dobrič, Takovo, on the Kopaonik mountain, in Raška, Pešter, and Sjenica, in the Pirot valley, as well as in Rugova, Lještanski Lug, Gora and Opolje, at the time parts of the province of Kosovo and Metohia. These data make it clear that studies were carried out within the borders of the Republics, which served to make regional and state configuration circumscribed.

¹⁴ In his paper “Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti” [“Migrations and Colonization in Yugoslavia in Past and Present”], Milisav Lutovac clearly shows that Cvijić’s approach is beyond dispute. In Lutovac’s opinion, even in conditions of new movements and migration flows, Cvijić’s ideas should be further developed with regard to new social conditions. Metamorphoses of migrations are perceived as positive outcomes and successful results of the new socialist order (country-city, colonization). The legacy of Cvijić’s school of thinking and socialist ideological programming and reforms thus share common denominators in sociocultural changes (Lutovac, 1987: 528–539).

development. The vertical genetic research made way for horizontal processes, which were still centered in rural environments (Nikolić 1997: 34). Starting from the 1960s, the scientific policy of the Institute of Ethnography was shaped in three thematic and methodological directions: study of traditional culture, sociocultural changes, and ethnic communities and minorities. In 1958, in the new cycle of institutional goals and targets, emphasis was put on further anthropogeographic studies of folk life with cultural and historical signifiers of reconstruction of the tradition and the past. Following the traces of ethnicity, rather than migration flows, researchers were focused, back then and later on, on the existence or the disappearance of ethnic entities more than on the population movement dynamics, which led to significant changes in rigid and unchanging population maps. Starting from the 1970s, the studies of the Serbian communities in the neighboring countries, as well as of the ethnic minorities in Vojvodina (Slovaks, Rusyns, Ukrainians, Poles) had also been conducted. The research in the field of cultural contacts and permeability of heterogeneous ethnic environments had anticipated studies of ethnic identities and multiculturalism, which became one of the main projects of the Institute during the 1980s (Nikolić 1997: 33). Within the scope of the acculturation processes and internal migrations at the Institute, following the *Matica Srpska* in Novi Sad,¹⁵ studies of the colonization coming to Vojvodina from Bosnia, Herzegovina and Montenegro were conducted. Although the occurrence of Vojvodina colonization can be traced back to 1945, it entered in the institutional plan for systematic research as late as 1975, while in 1979 special edition *Bačko Dobro Polje – Highlanders in the Plain* was published. It was stated that the emphasis was put on the “profound and manifold sociocultural changes experienced by the population of highlander settlers” during the acculturation process. If a *colonist* is interpreted as *highlander*, who is respectively interpreted as a Montenegrin or a Croat, then we have a special identifying prototype which goes through a dramatic scenario of a “new life”, often based on prejudices and stereotypes in understanding collectivist identity. From the ethnological point of view, colonist culture is undoubtedly framed, but in this case, just like in the previous ones, a critical perspective from the distance is missing, that is, repeated research conducted with different methodological approaches and reexamination undertaken by new generations of researchers.

The studies of the influence of the accelerated industrialization and urbanization on the changing habits and practices of population became a testing polygon for research reconstructions of traditional survivals and research mappings of contemporary changes. During the 1960s, the Institute’s organization of research was carried out through work in sections, which, in addition to anthropogeographic, ethnological, folklore sections, expanded to include a sociological section (starting from 1953, as a subdivision of sociology of population). The connection of ethnology and sociology was manifest in the studies of social transformations and social mobility, which saw migrations from a standpoint of functional approach. The migration studies, from the

¹⁵ *Matica Srpska* is the oldest cultural – scientific institution of Serbia.

late 1960s until the 1980s particularly, focused on the processes of industrialization and urbanization and population movements from villages to urban environments. The research was carried out through work at such designated points where changes were most evident: population movements in the settlements in the Kolubara coal basin, the affected settlements and displaced population during the construction of hydroelectric power plants Djerdap 1 and Djerdap 2, suburbia, sections of the Belgrade-Bar railroad, etc.¹⁶ Such projects at the Institute were given green light by the state administration (The Republic Board for Scientific Research of the SR Serbia), thus making a concrete contribution to the “development of the socialist society” and the evaluation of projects in a positive direction. In the late 1960s, a special attention was paid to fluctuations in workforce, which gravitated toward larger urban areas and the formation of suburbia in the form of outskirts. Research of urban settings was first undertaken by Dušan Bandić, who studied life and cultural changes of the population in the peripheries of Belgrade (1969–1970), gaining partial insight in the processes of internal migrations (toward Belgrade) and emigration from Belgrade (Bandić 1979: 14, 27). In the 1970s, a long-term project entitled “Ethnic and Ethnological Characteristics of the Serbian Population” took its form, and research of suburban settlements and continuous changes in folk culture was carried out within this project. The direction of the population–country–city change set new empirical strategies and a synchronic approach (IE SASA 1984). This partial redirection of the country-tradition paradigm did not, however, move away from the models of the study of the transformations in “folk culture”, it was only observed in a new environment, namely in the city and its peripheries. Ethnographic activism and actualization of topics fitted into the current phenomena of a steadily growing migration to urban environments thus establishing a new field of descriptive and functional analysis. The 1960s and 1970s saw the appearance of new and fresh topics, still with theoretical gaps, persisting ethnographic methodological standards, deficient deconstruction of meaning and subtle research penetration into essence of migration everyday life.

Emigration Processes: Ethnicity and Socioeconomic Aspects

From the early 1980s, we can speak about recognizable characteristics of external migration that include multigenerational diaspora in the USA, Canada and some of the European countries, as well as a steadily growing wave of economic migration. Until the 1960s, Yugoslavia, a socialist country, implemented repressive policies on

¹⁶ Dušan Drljača, *Etnološki pogled na poljska i jugoslovenska ispitivanja posleratnih migracija* [Ethnological Perspective on Polish and Yugoslav Research on Post-War Migration], *Ethnological Review* 5, Belgrade 1963, 85; Breda Vlahović & Dušan Drljača, *Nova etnička kretanja i pregrupisanja u Srbiji u vezi sa razvojem industrije. Poseban otisak iz Cvijićevoг zbornika – vanserijsko izdanje SANU, Odeljenje prirodno-matematičkih nauka, Belgrade, 1968, 223–230.* [New Ethnic Movements and Regroupings in Serbia in Relation to Industrial Development. Special Print from Cvijić’s Collection – Extraordinary Edition SASA, Department of Natural Sciences, Belgrade]

emigration, particularly to Western countries, which was caused by the division on the Blocs (Iron Curtain). From 1964, regulations and laws with the view to liberalize the relations with the West and to facilitate citizenship proceedings for the citizens living or travelling abroad, had been passed.¹⁷ Nevertheless, behind those regulatory undertakings, the emigrant issues, their lives *there*, their social, cultural and economic situation, transformation of values and an entire set of modified roles and statuses remained within the narrative (oral stories and media constructions), imaginary pictures, prejudices and restrictive state policies toward emigrants. It is not difficult to conclude that such political positioning with respect to emigration processes could easily slip into all sorts of manipulations about “friendly Yugoslav” and “hostile anti-Yugoslav” emigration. Everything that was written about the emigration was constructed and framed as “highly classified” bulletins, exclusive newspaper articles and wide-spread oral stories, suitable for the shaping of the imagery.

The early 1980s marked a new period of intensified, though not more comprehensive, interest in, study and observation of emigration processes, which was going on several levels of institutional production. Sociology, contemporary history and ethnology set out on their research route within scientific institutions of the SFRY¹⁸: The Institute of Social Sciences in Belgrade (projects led by Živan Tanić and studies by Milena Primorac¹⁹), The Institute of International Politics in Belgrade (Vladimir Grečić), The Institute for Migration and Ethnic Studies (1987) in Zagreb,²⁰ The Institute of Ethnography SASA, The Slovenian Migration Institute.²¹ Alongside this still insufficient work in scientific research, there were social and political institutions called *The Centres of Emigrants* based respectively in the then SFRY Republics. Starting from 1951, cultural and educational societies were established within the *Centres* with the aim to keep in contact with emigrants and to work on positive orientation in cultural cooperation in harmonization with the politics pursued by the socialist Yugoslavia (Yugoslav emigration societies). It is clear that such form of social engagement had strong political residues in propagating and selecting the emigration positively oriented toward the socialist Yugoslavia, in contrast to other emigrants and organizations that were labeled as “negative anti-Yugoslav elements”. Contrary to diffuse and insufficiently transparent work in scientific research, those

¹⁷ See: Law on Yugoslav Citizenship, *Bulletin of the SFRY*, no. 38, 23 September 1964, art. 5, 8.

¹⁸ The Socialist Federal Republic of Yugoslavia.

¹⁹ The work which particularly stands out on the sociological aspect of temporary economic emigration is a study by Milena Primorac (1980), as well as the thematic issue „Economic Emigration“, *Sociology* XV, no. 2, 1973. Also see works by Baučić, Milojević, Mandić, Djurić, Morokvašić, Petrović and others.

²⁰ Institute for Migration and Ethnic Studies was founded in 1984, first as the Center for Migration and Ethnic Studies, while its present name dates from 1987. Continuous research of external migration can be traced back to 1967 within the Institute for Geography of the University of Zagreb, and the Agency for Migration and Nationalities which was established in 1965. It is the institution which was the first to fully unite research of migrations and ethnic groups and minorities.

²¹ Research Center of the Slovenian Emigration was founded in 1963, at the initiative of the Slovenian Academy of Sciences and Arts and the History Department of the Slovenian Emigration Institute. Since 1982, the Center has been renamed the Slovenian Migration Institute ZRC SAZU.

institutions enjoyed strong support from the government, because they performed work in the interest of state politics.

The phenomenon of emigration and expatriation took a new course in scientific policy starting from the end of the 1980s. Science embarked upon political programs, aiming to approach emigration not just from the position of political control, but also from the perspective of research subject matter. This step was still kept under political supervision, just like the formation of the Board for Scientific Research of Emigration (collection of papers *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, [*Emigration of Nations and Nationalities from Yugoslavia and its Mutual Connections with The Homeland*] 1978). This collection of papers became the main platform for the forthcoming projects, programs and initiatives under the umbrella of the Yugoslav paradigm, but at the same time it was explicitly inclined toward national scientific course in research of its *own* national emigration (*Croatian, Serbian and Slovene* emigration, respectively). At that time, ethnologists became involved through making straightforward institutional project proposal for ethnological research of the emigration from Serbia, which was devised by Slobodan Zečević and Dušan Drljača. Their proposal was examined at a session held in 1978 by the SASA Department of Social Sciences. Whereas migration and emigration received a special political treatment by the socialist control establishment, the authorities at the SASA and the Institute of Ethnography saw a new national enthusiasm arising from emigration, which suited the politics of this Institution. It was only a matter of the direction that such research was going to take. The initiators of the Institute of Ethnography's project based the concept of emigration primarily on the works by Čizmić, Mikačić (1974) and Telišman (1976), Sobisjak (1978), as well as Cvijić's already customary reflections on the consequences of migrations. The concept of research of the emigration was focused, from the beginning, on the issue of ethnicity, that is, observation of the continuity and the changes in ethnic identity (Zečević & Drljača 1982: 417). From 1981, research of diaspora was undertaken within the project "The Ethnological Study of the Emigration from Serbia". For the first time, ethnological research stepped out of the state borders, but not out of the national ones. Research fellows from the Institute received their first research assignments. In the period 1981–1986, research was carried out in Canada (Miroslava Lukić Krstanović)²², in Chicago (Mirjana Pavlović), in Duluth, Minnesota (Dušan Drljača). In theoretical and methodological sense, it was the first time that research of emigration and ethnic processes was put within the frame of reference of modern scientific trends and tendencies such as symbolical context of ethnic identity, transcultural processes and Fredrik Barth's concept of "ethnic boundaries". By presenting ethnic identity as a construct and a problem, rather than an ideal type model to serve the purposes of ideological glorification, it was enough for the ethnology to free itself from its traditionalist hermeticism (but not enough). Those were the years when the ethnographic research, instead of positioning itself natively, focused on new grounds,

²² This research, which lasted several months, was funded by the Ministry of Science of the Republic of Serbia.

namely on Chicago and Canada (Ontario), and on urban areas and megalopolises, which is of particular importance. Field work lasted for several months, which guaranteed stationary concept of research – great deal of interviews, material from the archives, consultations with professors and experts in the field of ethnic studies and migration from the Universities in Canada and the USA, contacts made within multicultural institutions, immigration bodies and emigration organizations, etc. Those researches were among the first ones carried out in the Serbian and Yugoslav diaspora in Canada and the USA, which also aroused interest of the emigration and immigration establishments. It was applicable work, and those projects were backed by state policies, as well as the academic programs in both the immigration and migration countries. Although there were renowned supervisors for those researches, it was the researchers who managed to educate and organize themselves on their own, establishing adequate and modern theoretical and methodological frameworks and approaches, which were based on communicational and symbolical analyses of the indicators of ethnic identities, as very complex and multifaceted occurrences of social stratification in multicultural societies. Researchers' immersion in ethnic problems of the emigrants and their descendants showed that there was a process of specific stratification of the identity going on, which was manifest in whatever was handed down from their home environments, which was being segmented or reshaped in immigrant or multicultural environments (Lukić Krstanović 1991: 200–210, Pavlović 1990: 91–105). Finally, it served to dispel the misconceived interpretation of ethnic phenomena/problems solely as traditional essentialism and nationalization of cultural migratory phenomena. Results of the research of emigration were presented as monographs and papers published in local and foreign publications; however, due to impending financial difficulties, politically conflicting events and economic embargo, they halted. The nationalist but also the other propaganda employed for the glorification of the Serbian and other nations, wherever they were, which a number of researchers of ethnicity and diaspora dissociated themselves from, did not leave enough room for maneuver for scientific autonomy and critical judgments.²³

Economic migration, set out as a problem in sociological studies, political economy and demography, has usually been put in the context of observation of the dynamics and the process of population movements from developing societies to industrialized capitalist societies. It is evident that these research resources have not been adequately recognized by ethnology, which unrelentingly stuck to its ethnic research autonomies. However, as part of the Institute's program, there were research projects that didn't go unnoticed, drawing attention to causal trends in labor migration, pointing to temporary long-term arrangements in the positioning of migrant guest

²³ In the 1990s, the authors of the books *Serbs in Canada* and *Serbs in Chicago* refused to take part in any kind of public appearance with the propagandist purpose of glorification of the Serbian emigration and proving their great importance for the *Serbian cause*. Those were the years when pseudo-analysts and quasi experts on the diaspora were at the zenith of their media popularity, asserting that there are great numbers of Serbs in the world and affirming their importance for the nation.

workers' role and status in relation to their home environment. The research was focused on the territory of the Eastern Serbia, as the largest guest workers "enclave". Ethnographic observation was based on single-site location in situationist research mobilization *hic et nunc*. The research in Ljubičevac village, which a large number of its denizens left to work in Denmark, first carried out in 1973 by anthropologist Carl Ulrik Schierup, who was followed in 1975 by Dušan Drljača, as a part of an exclusive archeological-ethnological project related to the construction of the hydroelectric power plants Djerdap 2 and the overflowing of villages, provided ethnographic input in shedding light on the transformations of cultural values of emigrants-immigrants. But in this case, just as in the research carried out subsequently (Bratić and Malešević 1982, Romelić and Stojanović 1989, Drljača 1991, Antonijević 2000), cultural changes in transmigratory lives were noticeable, and therefore interesting for research mostly in the area of economic ruptures – spending and the reactivation of status symbols (house, money-spending, weddings, etc.). No doubt that making ethnological observation and taking heed of such phenomena was important, because social and economic consequences of cultural transfers were put within the frame of reference of value structures/characteristics. Later on, research of labor migrants going from central Serbia (Priboj, Ivanjica, Arilje) to the European countries, such as Germany, Austria and France, were focused on the problem of separated families and total reshaping of lifestyles and cultural values in everyday life. Nevertheless, ethnological research of migration and external migration were lacking both in research potential and research strategy so as to maintain certain continuity. Needless to say, the Academy's exclusive attested project prevailed, with its focus on research of ethnic identity and the Serbian diaspora. It is evident that only a small number of papers referred to Yugoslav population of labor or Yugoslav migration (Secanski Noussair 1981: 35, Jakovljević 1989: 109). Clearly, topics that could be subsumed under the *parent symbol* "Yugoslav" were underrepresented, and avoided or bypassed instead, although it is a known fact that notions of shared belonging, social affiliation (organizations etc.) and ethnically mixed families have left their mark on what used to be called "Yugoslav emigration". Likewise, emigration of other ethnicities from Yugoslavia was not a topic in ethnological research at the Institute, except for a small number of papers in the Bulletin, such as Muslims emigrating to Turkey and Muslims emigrating to Palestine (Mušović, 1981: 65, Seferović 1981: 47).

From a Planning National Parent Symbol to Recent Topics

Starting from the 1990s, with the disintegration of Yugoslavia and ethnic conflicts in the Western Balkans region, along with the process of constitution of state entities (Republic of Serbia), the national interest has been to a great extent put on a pedestal by the scientific policy. From 1991, the leading project at the Institute of Ethnology was denominated "Ethnology of the Serbian People and Serbia", while its sub-project on emigration was renamed "Serbs in the Diaspora and Ethnic Minorities in the Territory of Serbia". During that period, research was entirely focused on ethnic and

national minorities in the neighboring countries, particularly in Hungary (Prelić, 1995; Pavlović, 1991; Lukić Krstanović, 1991), and after 2000 also in Romania (Pavlović, 2012). The question/problem of ethnic identity is thus introduced into multiethnic environments of neighboring countries, which have shaped their habitus through long history of multigenerational (co)existence. It is clear that those researches, both in methodological and empirical sense, required a different kind of field work, which turned toward processes of continuity in preserving or losing one's ethnic identity, rather than observing migratory processes. The contextualization of ethnic identity was problematized primarily through different social and cultural processes (waves of immigration and intergenerational stratification) and symbolization of elements/indicators on the road that stretches between real and imagined phenomena/perceptions of origins and belonging. It is those ethnological researches that brought the analytical discourse to the point of reexamination of the ethnicity, rather than ethnicization of the phenomena.

The dissolution of the socialist Yugoslavia, wars in the Balkans region, economic recession and embargo, political antagonisms, state instability, refugees, visa requirements, reshaped migratory movements within the sphere of emigration and migration both from the country and within it. However, those tumultuous years and hyper-occurring ruptures in everyday existence did not eventuate in organized research programs, since research was aimed more at individual initiatives in observing some of the current issues, such as the problems of refugees. Only in some cases did preexisting situation, circumstances and research motives bring about a subjective response to zoom in on certain occurrences/processes. Miroslava Malešević wrote about a network of women refugees from the former Yugoslavia which was formed in New York (Malešević, 1995: 198), while Ljiljana Gavrilović researched on virtual networks of refugees (Gavrilović 2007: 63).

In recent years, the Institute's planning policy has been partially harmonized with the flows in state politics and scientific institutional restructuring and harmonization with European standards, which can also be observed in project names such as "Multiethnicity, Multiculturalism, Migrations: Contemporary Processes".²⁴ On the one hand, more attention is paid to the problems of ethnic and national communities in multiethnic areas in Serbia, and related to this, to migration processes, such as the Germans in Vojvodina (Krel 2014), while on the other hand, recent migrations are observed, too. Topics now dwell on the following issues: 1. Conceptualization of the problems of refugees and irregular migrants; 2. Scientific networking and programming of research in Serbia; 3. Migrants in the metropolis (case study of Gorani people); 4. New labor markets, etc. Diversifying migrant mobility points to the fact that anthropological research primarily lays stress on trans-individual resources and mediating agents, which is associated with the communicational approach and the narrative discourse. Now the focus is not (only) on ethnic enclaves and collective identities, but likewise on networks and circulation flows that have been established

²⁴ This is the last planning cycle 2010–2014, which is funded by the Ministry of Science and Education of the Republic of Serbia.

by modern communications and technologies. Within the Institute of Ethnography, research is carried out according to individual interests and the selection of topics that make a relevant step forward, because they shed light on very sensitive questions, often politically abused. Here I will single out current researches going on within projects at the Institute of Ethnography. Marta Stojić Mitrović focuses her research on asylum systems and irregular migrations, particularly on the reception of migrants in their home environment by the institutions and local population, as well as on the discursive practices that serve to justify or criticize such treatment. Sanja Zlatanović carried out extensive field research among members of the Serbian community in Southeastern Kosovo (in Vitina enclave, in Gnjilane and surrounding villages, as well as among people displaced from this region in several towns in Serbia in the period 2003–2006). Jadranka Djordjević Crnobrnja centers her research on the Gorani ethnic community, primarily its members living in Belgrade. In her research, Dragana Radojčić targeted the markedly increasing immigration trend of Russians coming to Montenegro, that is, reasons for the creation of new immigration points as socioeconomic interests, which served to establish new value distinction among residents *us–them*. These researches of migration are conceived of in the context of current socioeconomic and political situation, following a period of political instability and transition in the region starting from the 1990s. The ethnographic topography and anthropological contextualization of these topics profoundly pervade contemporary global problems, such as stigmatization of strangers and dehumanization of irregular migrants, as well as profoundly altered context of identity politics in border zones of identification.

Ethnology and Anthropology of Migration toward Transdisciplinary Mobility

Presently, for the migration studies to be situated in a proper frame of reference, it is necessary to undertake a critical reexamination, even revision of the earlier research. That necessary critical mass brings about a new apprehension and pondering of scientific policies not for reasons of state duty, but for the sake of scientific competence. On the other hand, what is the point of resorting to an endless sequence of published material and to search for something that is gone, when every day we are faced with new changes, destinations, decisions, circulation flows. Although continually conducted within institutional programs, ethnological and anthropological research on migration in Serbia was not adequately favored so as to become a relevant scientific field and academic program for studies and education. Migration research was recognized and fixed within given program contents as ethnic phenomena, and in general its standing hasn't changed much since. Culture-historical approach in the mapping of areal territories, ethnic categorization, functional approaches in social transformations and symbolical restructuring of ethnic identity set the guidelines for program and scientific policies in ethnological migration studies, taking into consideration the time frame from the mid 20th century to the 1990s. In the discursive sense, we can speak

about ethnographization and ethnologization of migration as scientific processes of problem-tracking, with partial confrontation of micro and macro levels of cultural, political and economic realities. In the range from ethnicization of migration, to sociocultural frameworks, and problematization of ethnicity, to emigration flows and transmigratory resources, keeping track of migrations has followed an ambiguous course, encompassing rigid/traditionalist or dynamic research practices, old/new scientific concepts, targeted programs, as well as independent initiatives, all the while instigating both individual and team work aimed at opening theoretical and methodological doors in ethnology. It was an ambiguous status that research/researchers had in between ideologies, politics and science. Research on migrations at the Institute of Ethnography SASA was sometimes delayed, missing, or outdated, as well as overseen and self-initiated. Therefore, ethnologists at the Institute, who have spent many years studying and researching this phenomenon, having gone through relevant scientific experiences, can assume a (self)critical stance, and be trustworthy when making comments and questions about the way the research policy on migrations has been formed, and the way the phenomenon of migration has been shaped by scientific and political transformations. Both history and ethnology have somewhat neglected migration studies in the Balkans and the territory of the former Yugoslavia. Notwithstanding the book *Imagining the Balkans*, by Maria Todorova, papers on the Balkan migratory processes, on the generation of concepts, on the *here* and *there* in the Balkans, on Balkan stereotypes in terms of *us* and *others*, are yet to find their proper place in monograph publications by local researchers. Likewise, studies on the Yugoslavization of migration have become uninteresting in the face of frantic nationalization of migration. Papers on various Yugoslav constructs (sense of belonging, social organizations, cultural life, etc.), on the processes of existence and the disintegration of all those concepts and identities, remained somewhere on the margins of scientific interest. Migration studies, connoting all dramatic outcomes in the war-torn 1990s, with trials and tribulations of refugee life, remained within confines of national borders. All scientific work in this area was declared to be national cause or else it was unready to look into the *face* of the tragedy and evil throughout the region of the former Yugoslavia.

On the other hand, sudden interest and fragmented research conducted by ethnologists and anthropologists today mark a significant headway; however, it takes time to extend relevant scientific and research potential *here* and *there* alike.²⁵ Research experience has shown that the ethnologists who started their scientific careers conducting research on migrations within projects carried out at the Institute lacked educational groundwork in the field of ethnology and anthropology of migration. There has never been such a course as part of the studies in ethnology and anthropology. Therefore, whether it dealt with labor migrations, ethnic identities and

²⁵ Worth mentioning is the book by Dragana Antonijević, *Stranac ovde, stranac tamo, antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera [Stranger Here, Stranger There: An Anthropological Study on the Cultural Identity of Guest Workers]*, as part of a project carried out at the Department of Ethnology and Anthropology of the Faculty of Philosophy in Belgrade.

emigration processes, or global migration policies in theoretical discourse, research was leaning on simultaneous learning process, which was often acquired through foreign literature and study visits to universities abroad. Migration research also required an interdisciplinary approach: demographic statistics, accessing records and archives, conversance with judicial systems and legal regulations both in emigration and immigration countries, knowledge of social psychology, sociology, etc. Micro and macro, local and global migration markets are certainly too complex phenomena/problems that need to be opened up from all sides.

Migration dynamics always raise questions: why do movements of people from place A to place B happen exactly at specific moments in time and in specific areas? Micro and macro policies and markets that have the bifurcating global structures²⁶ – wars, ethnic conflicts, natural disasters, poverty and labor markets – certainly draw global and local migration maps which are never fully finished processes, transnational or translocal, but rather circulating movements of people. The state and scientific policies should be concordant in one respect, namely that migrations are an irrefutable reality of living, with all positive and negative consequences, which are permanently kept track of and examined. It is very useful for the Institute's projects, programs and initiatives to become networked, along with the other scientific institutions and domains, so as to generate constant research flow that deepens and problematizes incomplete or intensified processes of human mobility. Although I did claim that the field of migration has not been adequately represented in ethnology, and that it is very important to activate all scientific potentials to that end, I still believe that we should all beware of parochialism in our disciplines. Scientific conference which is going to be held in December 2014 with the aim to expound on migrations as scientific assignment on a transdisciplinary level, and thus to raise relevant issues that definitely go beyond national, state, local, and regional borders. Poverty, economic interests, natural disasters, wars and armed conflicts, terrorism and crime are drawing many migratory routes on daily basis. Nowadays, mobility and functionality of research require cooperation and compatibility in research, and needless to say, financial aptness to pull through on the (inter)national scientific market. To achieve functionality in research, there are no other options but to rely on its own scientific potentials, to receive financial endorsement from the state and international institutions, and all the same, to stay free from state and national tutelage and propaganda.

Literature

- Антонијевић. Драгана. 2000. „Сватовац” и гламурозна венчања – свадбени феномени у североисточној Србији, у: *Жизненијат цикл*, Етнографски институт с Музеи, при БАН, Софиа, 251–264.
- Бандић. Душан. 1979. Неке новије промене у животу и култури становништва

²⁶ According to Rosenau, structures and processes are bifurcating systems which influence one another in turbulent interplays, which make it impossible to predict events, and form particular cascades, i.e. sequences of actions that are unpredictable realities (Rosenau 1990: 299).

- околине Београда, *Зборник Етнографског института САНУ*, књ. 9, 1–105.
- Bratić Dobrila i Malešević Miroslava. 1982. Kuća kao statusni simbol, *Etnološke sveske*, IV, Beograd, 144–152
- Џвијић. Јован. 1987. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. 2, Српска Академија наука и уметности, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Čizmić. Ivan, Mikačić. Vesna. 1974. *Neki suvremeni problemi iseljništva iz SR Hrvatske, I dio*, Zagreb.
- Дрљача Душан и Зечевић Слободан. 1981. Приступ етнолошком проучавању исељеништва из Србије, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, књ.12, Београд.
- Дрљача Душан и Зечевић Слободан. 1982. Етнолошко проучавање исељеништва из Србије, *Међународни проблеми*, 3–4, Институт за међународну политику и привреду, 413–419.
- Дрљача. Душан. Село Љубичевац у Дунавском Кључу, *Развитак*, 15, 1975, 51–57.
- Дрљача. Душан. 1991. Неке етнолошке промене у вези са спољним радним миграцијама из Ђердапског подручја, *Гласник Етнографског института САНУ XL*, Београд, 49–74.
- Дробњаковић. Боривоје. 1958. На почетку друге деценије рада Етнографског института, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. VII, Београд, 1–4.
- Iseljništvo naroda narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zavod za migracije, Zagreb, 1978.
- Јаковљевић. Бранка. 1989. Југословени у Катвајку и Рајнсбургу, Холандија, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, књ. 20, Београд, Крел, Александар, *Ми смо Немци, Етнички идентитет припадника немачке националне мањине у Војводини на почетку 21. века*, Етнографски институт САНУ, посебно издање књ. 80, Београд, 2014.
- Лукић Крстановић. Мирослава. 1992. *Срби у Канади, живот и симболи идентитета*, посебно издање књ. 36, Етнографски институт САНУ: Београд.
- Лукић Крстановић. Мирослава. 1991. Значај Извора у проучавању етничког идентитета – Срби у Батањи, *Гласник Етнографског института САНУ XL*, Београд. 14–161.
- Лутовац. Милисав. 1958. Миграције и колонизације у Југославији и прошлости и садашњости, *Гласник Етнографског института САНУ VII*, Београд.
- Лутовац. Милисав. 1987. Поговор у: Јован Џвијић, *Балканско полуострво*, САНУ, Београд 1987.
- Марјановић. Милош. 1995. Гастарбајтерско село, *Гласник Етнографског института САНУ XLIV*, Београд, 247–260.
- Марковић. Р. 1952. Извештај о фолклорној збирци Етнографског института, *Гласник Етнографског института САНУ*, 1/1-2, 584–585.
- Мушовић. Ејуп. 1981. Југословенско исељеништво у Турској, *Зборник радова*

- Етнографског института, књ. 12, Београд.
- Николић. Десанка. 1997. Теренска истраживања, *Споменица Етнографског института 1947–1997*, Етнографски институт Српске Академије наука и уметности, Београд, 31–46.
- Павичевић. Александра. 2004. Нека питања спољних миграција југословенског становништва током друге половине двадесетог века – Време за преиспитивање, *Гласник Етнографског института САНУ LII*, Београд, 129–136.
- Павловић. Мирјана. 1990. *Срби у Чикагу, Проблеми етничког идентитета*, Етнографски институт САНУ, посебно издање књ. 32, Етнографски институт САНУ и истраживачка задруга Идеа, Београд.
- Павловић. Мирјана. 2012. *Срби у Темешвару*, Етнографски институт САНУ, посебно издања књ. 78, Етнографски институт САНУ, Београд.
- Павловић. Мирјана. 1991. Појмовно – методолошки оквир проучавања етничког идентитета – Срби у Батањи, *Гласник Етнографског института САНУ XL*, Београд, 131–145.
- Pavlović. Mirjana. 2003. The Role of Immigrant Organisation in the Community life – Serbs in Chicacago, *Гласник Етнографског института САНУ L–LI*, Београд, 62–69.
- Pišev Marko, 2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919: Slučaj Jovana Cvijića*, Srpski genealoški cenatar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta: Centar za antropologiju nauke i obrazovanje, Београд.
- Pravna enciklopedija*. 1979. Savremena administracija, Београд.
- Прелић. Младена. 1995. *Срби у селу Ловри поред Будимпеште у XX веку*, „Издан”, Будимпешта.
- Prelić. Mladena. 2003. Ethnic Identity: the Serbs in Hungary, *Гласник Етнографског института САНУ L–LI*, Београд, 71–78.
- Prelić. Mladena. 2008. Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to the Ethnic identity, in: *Studying Peoples in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South-East Europe* (ed. Vintil Mihăilescu, Ilia Piev, Slobodan Naumović), vol.17, LIT, Berlin, 261–285.
- Primorac. Milena. 1980. *Strani radnici, sociološki aspekti privremen ekonomske emigracije*, Studentski izdavački centar Univerzitetske konferencije SSO Beograda, Београд.
- Радовановић. Миљана. 1972. Перспективе рада у Етнографском институту, *Гласник Етнографског института САНУ XXI*, Београд, 13–17.
- Радовановић. Војислав. 1952. Јован Цвијић – из перспективе савремене научне мисли један поглед на живот и научно дело великог српског научника, с нарочитим обзиром на антропогеографију и етнографију, на дан двадесетпетогодишњице његове смрти (16.1.1927 –16.1.1952). *Гласник Етнографског института САН 2 – 3* (1953–54): 1–66.
- Радојичић. Драгана. 2009. Колонисти из Црне Горе на Косову и Метохији у

- првим деценијама 20. века. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини* (ур. Драги Миланковић), Косовска Митровица, 93–94.
- Ромелић. Живка и Стојановић. Марко. 1989. Неки елементи културе гастарбајтера Ђердапских насеља, *Етнолошке свеске X*, Београд. 197–202.
- Rosenau. James. 1990. *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*: Princeton University Press, Princeton.
- Сефреновић. Нина. 1981. Колонија херцеговачких Муслимана у Кајзерију у Палестини, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, књ. 12, Београд. 47–64.
- Сечански. Јованка Noussair. 1981. Историја миграција југословена у Аустралији, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, књ. 12, Београд. 35–46.
- Собисјак. В. 1978. Исељеништво као предмет етнолошких проучавања, *Гласник Етнографског института САНУ XXVII*, Београд, 9–21.
- Зборник радова Етнографског института САНУ*. 1984. књ. 14–16, Београд.
- Златановић. Сања. 2011. Family in the Post-War Context: The Serbian Community of Southeast Kosovo, *Southeast European (Post)Modernities* (Klaus Roth, Jutta Lauth Vacas, eds.), *Ethnologia Balkanica* 15, LIT Verlag, Berlin, 227–250.

Мирослава Лукић Крстановић

Истраживања миграција: етнологија и политика

Етнографског института САНУ (1947–2014)

Етнолошка истраживања миграција у оквиру Етнографског института САНУ била су институционално позиционирана и сврсисходно усмеравана током протеклих шест деценија, сходно политичким и научним политикама. Теме и садржаји истраживања усађени су у актуелне политике, државне интересе и националне идеологије, што је умногоме одређивало ток, динамику, (не)зависност рада, односно – њихов утилитарни карактер. Да би се разумело

на који се начин стварала и остваривала политика проучавања миграција, потребно је расветлити историјски контекст конституисања и конструисања политика, тј. програма Етнографског института САНУ, који представљају важан истраживачки пункт и барометар научне актуелности и релевантности. Издвајају се следеће фазе институтских политика које се доводе у везу са истраживањем миграција: 1. Период истраживања ареалних области – политика антропогеографизације (1947–1964); 2. Период истраживања социо-културних

Кључне речи:
миграције,
етнологија,
научне
политике,
Етнографски
институт САНУ.

промена – политика етнографизације (1964–1980); 3. Период истраживања дијаспоре, етничитета и радних миграција – политика етнологизације (1980–2000); 4. Истраживања миграција у периоду кризе и транзиције - антропологизације (након 2000). Етнологска и антрополошка истраживања миграција у Србији, иако су се континуирано одвијала у оквиру институтских програма, нису била довољно фаворизована да би постала релевентна научна област и академски програм и предмет студија проучавања и едукација. Културно-историјски приступ у мапирању просторних ареала, етничке категоризације, функционални приступи друштвеним трансформацијама и симболичко реструктурирање етничког идентитета били су маркери програмских и научних политика етнологског проучавања миграција, имајући у виду временски распон од средине двадестог века до данас. Истраживачки пут праћења миграција био је усмераван, али и самосталан, традиционалистички, али и иновативан у подстицању индивидуалних иницијатива и тимског рада на отварању теоријских и методолошких врата. Био је то амбивалентан статус истраживања / истраживача – између идеологија, политика и науке. Истраживања миграција Етнографског института САНУ јесу понекад каснила, изостајала, застаревала, била усмеравана, самоиницијативна, динамична или статична. Истраживања миграција подразумевају интердисциплинарни приступ, што спутава сваки дисциплинарни парохизам, али она такође подразумевају јаке теоријско-методолошке оквире у свакој од дисциплина. Сигурно је да су микро и макро, локална и глобална миграјска тржишта сувише сложене појаве / проблеми, који се морају отворати са свих страна. Мобилност и функционалност истраживања сада тражи сарадњу и истраживачку компатибилност, наравно – и финансијску снажљивост на научном (интер)националном тржишту. Функционалност истраживања нема других могућности осим да се ослони на сопствене научне потенцијале, на финансијско разумевање државних и интернационалних институција, али изван државног и националног туторства и пропаганде.

Јадранка Ђорђевић-Црнобрња

Етнографски институт САНУ, Београд

jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Миграције из Горе крајем двадесетог и почетком двадесет првог века¹

Економска неразвијеност Горе наводи се као примаран разлог за печалбу и економску миграцију Горанаца. Миграције из Горе не представљају константу у погледу њиховог обима и интензитета. Интензивно исељавање може да се прати након 1999. године и доводи се у везу са ратом на Косову, као и са политичким променама насталим у Гори након проглашења Косова за самостални државни енитет.

Кључне речи:

економска миграција,
политичка миграција,
Гора, Горанци,
1999. година.

У тексту анализирам економску и политичку миграцију из Горе крајем 20. и у првој деценији 21. века, са намером да сагледам и образложим питање узрока њихове појаве, као и питање њиховог интензитета и обима. Другим речима, разматрам социоекономску и политичку димензију поменутих миграција. Полазим од претпоставке да на одређену миграцију утиче више фактора истовремено, с тим да један од њих може имати већи утицај у односу на остале. Који фактор ће превладати зависи, између осталог, од друштвено-историјских, економских и политичких прилика које су присутне на неком простору у одређеном времену.

Миграције из Горе

Гора је планинска котлина која се налази на обронцима Шар-планине јужно од Призрена. Сточарство је доста дуго представљало основну привредну грану у Гори (в. Хасани 1995: 154; Hasani 2003; Hasani 2011: 314). Од прве половине двадесетог века долази до постепеног напуштања ове привредне гране, која временом у потпуности замире (в. Хасани 1995: 154–156; Hasani 2011: 314). То

¹ Овај текст представља резултат мојих истраживања на пројекту „Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси“ (бр. 177027), који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

је имало за последицу одлазак „на гурбет“, тј. у *печалбу*. У питању је одлазак мушке популације на рад изван Горе. *Печалба* је представљала главни облик миграција до седамдесетих година двадесетог века (в. Хасани 1995: 156–157; Хасани 2000: 38–39).² Њу су потом „замениле савремене економско-политичке миграције (...)“ (Hasani 2003: 66). Оне се од печалбе разликују по томе што се исељавају читаве породице и што исељавање није привремено (док трају сезонски радови, рецимо), већ подразумева стални боравак (настањење) у месту имиграције. Појединци и породице су одлазили у економски развијеније градове у Србији, Хрватској, Македонији, као и у иностранство (Немачка, Аустрија, Швајцарска, Италија и томе слично) (в. Hasani 2011: 314).³ Било је и оних који су се исељавали у Турску (*ibid.*). У питању су миграције које уједно подразумевају “people moving from rural to urban areas (migration to cities)” (Lucassen 2009: 17). Миграције из Горе се могу сагледати и као стратегија која подразумева обезбеђивање финансијских средстава за живот појединца и породице. Када је печалба у питању – “the aim has been to earn as much money as possible and send this back and thus to contribute to the household economy.” (Lukassen 2009: 15, уп. Хасани 1995: 154, 156). У случају „савремене економско-политичке миграције“ (Hasani 2003: 66) нема потребе да се новац шаље у Гору, јер „савремени мигрант жену, децу води са собом“ (Хасани 1995: 156), али се упркос томе неретко дешава да се уштеђевина инвестира у изградњу куће у Гори, у организацију свадбе у Гори и томе слично (в. Derans, Žeslen 2011).⁴

Миграције из Горе не представљају константу у погледу њиховог обима и интензитета. Сматра се да су биле најобимније након 1999, односно – у периоду од 1999. до 2002. године (Hasani 2003: 62). Х. Хасани⁵ наводи да је у питању *масовно* исељавање, које није запамћено у досадашњој историји Горе и Горанаца (в. Реуфи-Прилинчевић 2003).⁶ Исти извор такође наводи да се до тада није десило да Горанци „пођу у свет као прогнана лица“ (*ibid.*).⁷ Горанци су притом представљали већинско становништво у Гори до 1999. године (в. Hasani 2011: 317). Наведено имплицира низ питања у вези са разлозима и последицама поменутих миграција.

² *Печалбарство* није карактеристично само за Гору и горанску заједницу, већ је било распрострањено широм Балканског полуострва (в. Христов 2012: 11–26)

³ Наводи се да “More than half of the Gorani migrants (53.8 percent) settled in seventy-nine smaller or bigger urban centres in central Serbia” (Hasani 2011: 315).

⁴ Наведена пракса је евидентирана и у неким другим примерима економске емиграције, као нпр. код *гастарбајтера* (guest worker) из западне Србије, Македоније и Бугарске (в. Ромелић, Стојановић 1989: 197–202; Христов 2010: 95–104; Antonijević 2013).

⁵ Радови Харуна Хасанија представљају значајан извор података и основну литературу када је у питању истраживање миграција и демографских кретања у Гори. Овом приликом му се искрено захваљујем на указаном поверењу и времену које је издвојио за разговоре са мном.

⁶ У питању је интервју који је новинарка Реуфи-Прилинчевић водила са Харуном Хасанијем. Интервју је доступан на: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/11/23/srpski/T03112202.shtml>

⁷ Судећи по томе да је Гора у том периоду припадала територији државе Србије и да су Горанци који су живели у Гори, самим тим, били држављани Србије, они нису могли да буду избеглице у формално-правном погледу, већ само расељена, односно прогнана лица.

У раду полазим од претпоставке да на одређену миграцију утиче више фактора истовремено, а да један од њих може имати већи утицај у односу на остале. Који фактор ће превладати, то зависи, између осталог, од друштвено-историјских, економских и политичких прилика које су присутне на неком простору у одређеном времену. Миграције зависе и од утицаја појединих фактора који су више субјективне природе. Њихов утицај на појаву одређене миграције такође се посматра у раду, с тим да се у први план поставља питање утицаја спољњих чинилаца.

У том контексту анализирам економску и политичку миграцију из Горе крајем 20. и у првој деценији 21. века, са намером да сагледам и образложим питање узрока њихове појаве, као и питање њиховог интензитета и обима. Другим речима, разматрам социоекономску и политичку димензију поменутих миграција.

Рад се базира на емпиријском материјалу из 2012, 2013. и 2014. године. Емпиријску грађу сам прикупила путем разговора (интервјуа) са припадницима горанске заједнице који живе у Београду.⁸ У разговору су учествовали Горанци који припадају првој генерацији досељеника. У оквиру теренског истраживања изостаје опсервација са партиципацијом, која се сматра значајном парадигмом етнолошког теренског рада (в. Златановић 2010, 130).⁹ Наведено је условило да у раду применим анализу наративног дискурса, и то „у форми која је прилагођена етнографском истраживању” (Златановић 2012, 80).¹⁰ Наративи саговорника представљају „реторички исказ” (Antonijević 2013, 45) и припадају углавном тзв. епизодној меморији (в. Antonijević 2013, 29).¹¹ У овом случају, наративи миграната такође „смештају искуство миграције унутар контекста њихових појединачних живота, пружајући увид у процес укључен у повезивање индивидуалног искуства са већ постојећим експанаторним оквиром који обезбеђује култура” (Antonijević 2013, 28). Анализа се базира и на домаћој, као и иностраној антрополошкој, демографској и социолошкој литератури.¹²

⁸ Судећи према подацима последњег пописа, у Србији (без Косова) живи 7.767, а у Београдском региону 5.328 припадника горанске заједнице (в. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, стр. 14, стр. 20). Другим речима, највећи број Горанаца који су емигрирали из Горе живи данас у Београду (в. Hasani 2003: 63; Hasani 2011: 316, 320). Наведени подаци су допринели томе да истраживање обављам у Београду, а не у неком другом граду Србије.

⁹ Наведено је последица, пре свега, скромних финансијских средстава које сам имала на располагању за теренско истраживање.

¹⁰ Притом наглашавам да је овај текст писан са намером презентовања дела резултата истраживања које је и даље у току. Приказани резултати се у том погледу не могу сматрати коначним и неоправдано је уопштавати их.

¹¹ У питању је меморија „испричана кроз епизоде или секвенце мање-више повезаних догађаја, по правилу невеликог броја, а који чине окосницу структуре њиховог казивања” (Antonijević 2013: 29).

¹² У вези са тим наглашавам да недостају домаћа етнолошка и антрополошка истраживања емиграције Горанаца из Горе.

О каквој миграцији је реч?

Навела сам да у тексту стављам акценат на социоекономску и политичку димензију миграција, које представљају топус овог рада. Притом, ове две димензије нисам посматрала одвојено од културолошке димензије. Уједно полазим од тога да није увек једноставно ставити одређену миграцију у оквир, односно одредити ком типу или врсти миграција припада.¹³ Није искључено да одређена миграција може да буде економска и политичка уједно, као што је, на пример, то био случај са иселјавањем Турака из Македоније (в. Karadžoski 2009: 121–128), или Горанаца из Горе након Другог светског рата (в. Hasani 2011: 314). Уз то, свака миграција има своје одређене специфичности, које зависе од контекста у којем се она одвија. Уколико имамо у виду и то да политички и економски фактори, као и култура у целини, не утичу увек на исти начин на све појединце и њихова кретања, онда ћемо се сложити да миграцију, која год да је у питању, треба посматрати као комплексан друштвени феномен. У том погледу сматрам индикативним Лукаzenов став: “Which definitions or typologies are helpful in such an exercies of course depends on the research questions. The three approaches to migration (political, social-economic or cultural) all have their strong and weak sides and focus on different aspects of the migration process. Most important is that scholars be explicit in their choice among them. In principle these three approaches do not fundamentally distinguish between free and unfree, or labour versus refugee, migration. Unfortunately, however, such dichotomies too easily lead to myopic and ultimately unsatisfactory analyses. Without denying differences between forms and contexts of migration, such differences should first be charted and compared explicitly before jumping to conclusions” (Lucassen 2009: 33).

Постоје различите типологије миграција, као и теоријске поставке о њиховом настанку (в. Brettell 2000: 99–102; Pešić 2013: 318–320; Antonijević 2013: 13–25). Типологије настају тако што се узимају у обзир утицаји одређених фактора на одређену миграцију, односно тако што се утицаји одређеног фактора рангирају и на тај начин одређују типови миграција, тј. ком типу одређена миграција припада (ibid.). Приликом формирања сваке типологије може се полазити са различитих аспеката – економског, политичког или културолошког (в. Lucassen 2009: 11–20; Brettell, Hollifield 2000: 1–27; Brettell 2000: 99–102). Притом је свакако важно имати у виду период у којем се одређена миграција одвија, јер типологије које

¹³ Наведено се може објаснити чињеницом да се приликом истраживања миграција неретко суочавамо са непостојањем опште теорије миграција (в. Antonijević 2013: 18). Такво чињенично стање доводи се у везу с тим „што савремени обрасци миграција, настали крајем XX и почетком XXI века, увелико превазилазе и бришу разлике између класичних бинарних подела у студијама миграција“ (Antonijević 2013: 18–19), на шта је упозорио, између осталих, и Лукаzen (в. Lucassen 2009: 11–34). Он је, анализирајући могућност примене постојећих миграцијских теорија на период средњег века уједно указао и на “the lack of theoretical and conceptual clarity about what exactly constitutes 'migration’” (Lucassen 2009: 12), што не представља препреку само “in the way of structural comparisons” (Lucassen 2009: 12), већ у извесном смислу и код осталих истраживања миграција.

су применљиве за садашњост нису одрживе за ситуацију пре настанка ЕУ, на пример. (в. Lucassen 2009: 11–20). У антропологији такође постоје различите типологије миграција (в. Brettell 2000: 99–102). “All of these types encompass theories about the motivations of migration, about how migration is shaped by local, regional, national, and international economies, about the linkages between sending and receiving societies, and about the relationship between migration on the one hand and family structure and household strategies on the other” (Brettell 2000: 99). Уз то, листа типова миграција отворена је тако да увек може да се дода неки нови тип миграција (ibid.), што је потпуно разумљиво ако имамо у виду да су фактори који могу утицати на појаву одређене миграције променљиве природе. Из реченог следи да типологије миграција “generally offer a static and homogenous picture of a process that is flexible over the life course of an individual migrant or the domestic cycle of a household, varied within a population, and subject to change over time as larger contextual conditions change” (Brettell 2000: 102). Осим тога, није искључено да ће се у одређеном тренутку појавити неки нови фактори, који до сада нису узети у разматрање. Постоје и теорије које се заснивају на “differing immigration policies of receiving societies and their relationship to the migrant experience” (Brettell 2000:100). “Thus the post-World War II German concept of *gasterbeiter* (guest worker) came into common use to describe a particular approach to foreign labor (...)” (op.cit.). Због тога је прихватљиво схватање по којем типологије могу да укажу на “differences without specifying their origins or anticipating their consequences” (Brettell 2000: 119, према: Portes 1997: 806). Упркос томе, типологије помажу у истраживању миграција, о чему сведоче многе студије миграција у антропологији, али и у осталим дисциплинама које истражују овај друштвени феномен (в. Brettell, Hollifield 2000: 1–27; Lucassen 2009, 11–34).

Оно што, у ствари, може да се појави као препрека у одређивању одређене врсте миграције јесу фактори који проузрокују миграцију, поготово када их има више и када ниједан од њих нема примаран утицај на јављање одређене миграције. Критеријуми разликовања појединих миграција најчешће зависе од момента самог истраживања, јер већ у неком другом периоду они могу да се измене услед промена насталих како на нивоу појединца (промене у оквиру официјелног статуса миграната, у оквиру животног циклуса миграната – пензионисања, рецимо), тако и на нивоу заједнице (промена државне границе, рецимо). У том смислу се слажем са ставом већине овде поменутих аутора – да је опрез неопходан како код одређивања типа миграције тако и код доношења закључака.

Економска и политичка миграција

Економским мигрантима се сматрају мигранти “who move from one place of work and residence to another, either within a country or across international boundaries, primarily because of their economic opportunities” (Chiswick 2000:

61). Економским мигрантима се у том погледу могу сматрати не само појединци који траже запослење, већ и чланови њихових породица, јер их је на миграцију подстакла економска ситуација – како у микро (у породици) тако и у макро окружењу (у Гори). Чизек у том погледу прави разлику између миграната који траже посао и чланова њихових породица, тзв. “*tied movers-a*” (Chiswick 2000: 68). Миграција чланова породице “*is based primarily on factors other than their own labor market success*” (op.cit.).

Економска неразвијеност Горе наводи се као примарни разлог за печалбу и економску миграцију Горанаца (в. Hasani 2011: 313–317). Појединци и породице су се иселјавали у градове који су због своје величине и насељености пружали могућност бржег и лакшег проналаска посла, веће зараде и томе сличног (в. Hasani 2011: 315). Судећи према ономе што је Х. Хасани забележио, као и према исказима саговорника, појединци и породице су се приликом избора места имиграције руководили углавном следећим факторима: могућност стицања запослења и веће зараде, постојање сродничке и пријатељске мреже односа. У том погледу није увек једноставно одредити који је од наведених фактора био пресудан код доношења одлуке у које ће место појединац емигрирати. Саговорници наводе да су поједине државе ЕУ (пре свега оне које су прве постале чланице поменутог уније) врло привлачне за имиграцију, поготово у периоду од краја 20. и почетком 21. века. Разлози за то су следећи: стабилна економија, већа могућност запослења, као и веће зараде у односу на ситуацију коју имамо у Србији, рецимо. Тако је – према речима једног саговорника

„Преко две хиљаде емигрирало у земље Западне Европе, од Италије до Исланда су стигли” (м, 73 године).

Притом, саговорници наводе да се за емиграцију у Западну Европу данас одлучује углавном млађа популација Горанаца.¹⁴

Саговорници наводе да је на избор места емиграције утицала у знатној мери чињеница да ли неко од родбине, пријатеља или комшија већ живи у граду у који је појединац планирао да се досели. Тако се формира мрежа сродника и пријатеља која појединцу омогућава да се лакше и брже снађе у новој средини. Саговорници наводе да се дешавало да се у један град досели готово читаво село:

„У Новом Саду има шездесет домаћинстава из мог села, од укупно осамдесет. Од осамдесет остала су само три домаћинства у селу.“ (м, 73. године)

Миграције које представљају предмет овог рада се у том погледу могу посматрати као “*network-mediated migration*”.¹⁵ У питању је један од фактора

¹⁴ Једна саговорница у вези са тим наводи: „Данас гледају да се удају за Горанца који живи у иностранству (ж, 52 године).

¹⁵ “In a wide range of cross-cultural contexts, anthropologists have examined the role of networks, based largely on ties of kinship and friendship, in the process of chain migration or what Wilson (1994) has recently labeled ‘network-mediated migration’” (Brettell 2000: 107).

који утиче на „социјалну динамику миграција“ (Antonijević 2013: 15). Тако се и у овом случају показало да „економски моменат, иако важан, није једини који људе покреће и подстиче на миграције“ (Antonijević 2013: 25), већ „да је процес доношења одлука о одласку на живот и рад у другу земљу осетљив на многе социо-културне утицаје“ (Antonijević 2013: 25). Pritom, “Social networks and households simultaneously mediate macrostructural changes, facilitate the migration response to these changes, and perpetuate migration as a self-sustaining social process” (Brettell 2000: 108).

Сматра се да „када миграције постану преовлађујуће унутар неке заједнице, оне почну да мењају вредности и културну перцепцију заједнице на такав начин да увећавају вероватноћу будућих миграција.“ (Antonijević 2013: 24) Судаћи према исказима саговорника, то се дешавало и у случају економске миграције из Горе, премда су миграције из Горе у знатној мери биле подстакнуте економском ситуацијом у којој су се појединци и породице налазили. У таквој ситуацији је просперитет миграната који су се кући враћали за празнике и годишње одморе (в. Derans, Žeslen 2011) могао лако да наведе појединце да и сами емигрирају. Уз све то је материјални статус миграната различит и може да се доведе у везу са местом имиграције, као и са врстом запослења самих миграната. Саговорници наводе да се већи економски просперитет може уочити пре свега код оних миграната који живе у државама ЕУ. Стога не чуди да државе ЕУ представљају дестинацију која је почетком 21. века постала привлачнија за емиграцију у односу, рецимо, на Србију.

Интензивно досељавање Горанаца у Србију, поготово у Београд, може да се прати након 1999. године (в. Hasani 2011: 314–317) и доводи се у везу са НАТО интервенцијом и ратом на Косову, као и са политичким промена насталим у Гори након проглашења Косова за самостални државни ентитет.¹⁶ Сматра се да је у периоду од 1999. до 2011. из Горе емигрирало више од десет хиљада Горанаца, односно – да је у Гори остало да живи мање од седам хиљада Горанаца (в. Hasani 2011: 320). У питању је миграција која се може посматрати, између осталог, “as the result of political disruption and war” (Lucassen 2009: 20).

Питање избора, односно слободне воље појединца у вези са тим да ли ће, где ће, када и како емигрирати такође је врло значајно за свеобухватно сагледавање како ове тако и било које друге миграцијске ситуације.¹⁷ У том контексту би

¹⁶ Саговорници у образложењу наводе да је Гора представљала самосталну општину, са седиштем у Драгашу, до 1999. године, односно – до доласка КФОР-а. Уједно додају да је велики број Горанаца који су до тада били запослени у државним службама (здравство, школство, полиција) остао без запослења, или су били изложени различитим облицима притисака. О политичкој ситуацији у Гори након 1999. видети: Ваит 2000: 45–48; Ахметовић 2000: 55–58; Далифи 2000: 63–66; Hasani 2011: 311.

¹⁷ Д. Јосиповић у вези са тим поставља питање да ли уопште постоји миграција која није „присилна“ (в. Josipović 2013: 71–85). „Појединац може да буде лично незадовољан из више разлога и да се због тога одлучи за миграцију (прихватање одлуке на личном/индивидуалном нивоу). Такве 'личне' околности могу да буду инициране и/или вођене од стране најближег (примарног) социјалног окружења.“ (Josipović 2013: 78, прев. Ј. Ђ. Ц.)

се могло закључити да је код политичке миграције спољна ситуација та која појединцу не оставља много простора да бира када ће и куда емигрирати. Премда, и у том погледу може да постоји разлика између појединачних примера, јер је у другачијој позицији појединац којем је живот угрожен од онога који је због политичке ситуације остао без посла, рецимо, па има времена да одлучи о томе да ли ће, куда ће и када емигрирати. У том погледу се код економске миграције може стећи утисак да је она мање „присилна” од политичке.¹⁸

Политичка миграција о којој је овде реч била је најинтензивнија и најобимнија непосредно након НАТО интервенције 1999. године, а након проглашења самосталности Косова добија нове димензије. То нас уверава да при посматрању миграција не треба увек доследно држати одређених дефиниција, јер – као што показује пример – политичка миграција може да има различите конотације и, у зависности од контекста посматрања, може да има и различита значења (в. Lucassen 2009: 13). Сматрам да је код истраживања политичких миграција такође важно размотрити питање политизације миграција, односно питање унутрашње политике земаља, регионалних и билатералних односа итд. (в. Antonijević 2013: 21).¹⁹

Судећи према исказима саговорника, непосредно након бомбардовања 1999. године исељавали су се пре свега појединци који су били запослени у државним службама (полиција, војска, општина, школе, здравство). Интензивно и бројно исељавање Горанаца након 1999. Године последица је тога што су појединцима били угрожени њихови животи или животи њихових ближњих (в. Ahmetović 2002: 57–58; Hasani 2011: 316), као и њихова имовина (в. Hasani 2011: 316). У вези са тим, један од саговорника истиче:

„1999, 2000, 2001, и 2002, значи – то су биле миграције из безбедносних разлога, касније из економских. Из безбедносних разлога ја сам морао да напустим Гору.“ (м, 73 године)

У образложењу се наводи:

„Свима се претило на свој начин. Најчешће речима: 'Ви сте били са српском војском, ви сте криви за збивања на Косову'. Уједно смо примали упозорења: 'Напустите, вама се прети, вашој породици се прети“ (м, 73 године)

Горанцима који живе на Косову одузето је у периоду до 2002. године „више од 150 локала, а у самом Драгашу 51 стамбени објекат“ (Hasani 2003: 63), а своја радна места морало је да напусти „више од 850 радника“ (Hasani 2003: 63).

¹⁸ Полазим од тога да је за питање слободе избора свакако потребно узети у обзир утицај свих фактора који истовремено делују у сваком појединачном случају, јер одређена миграција може да буде присилна као таква, али не на исти начин код свакога. У питању је аспект који свакако захтева много више простора за анализу но што имам овом приликом на располагању, па стога остаје да га детаљније анализирам неком другом приликом.

¹⁹ Због сложености саме тематике, са једне стране, и ограничености простора за излагање, са друге, остаје да се она детаљније размотри у оквиру посебног текста.

Саговорници наводе да један од разлог бројног иселјавања Горанаца из Горе јесте и постојећа образовна политика коју администрација Косова спроводи у Гори,²⁰ али и непостојање адекватне помоћи и заштите основних људских права од стране државе Србије, односно, њених надлежних институција, о чему сведоче и подаци у литератури (в. Derans, Žeslen 2011: 103–113).²¹ Политичка ситуација у Гори је у извесном смислу допринела томе да постојећа економска ситуација постане још неповољнија и да се након 1999. интензивира иселјавање читавих породица. На тај начин је популација која је остала да живи у Гори више него преполовљена, о чему сведочи и следећи податак: “In the Gorani-inhabited settlements of Brod, Vranište, Leštane, Mlike, Kukuljane, Orčuša, Dikance and Bačka the migratory segment of the population has been significantly larger than the stationary one” (Hasani 2011: 317). Сматра се да је више од 34 посто миграната (6.750) из Горе насељено управо у Београду (в. Hasani 2003: 63; Hasani 2011: 316, 320). У Београд су се досељавали поготово они појединци и породице чији су блиски рођаци живели овде од раније (в. Hasani 2011: 316). А приликом избора насеља у коме ће се настанити најчешће су се руководили ценама грађевинског земљишта или стамбеног простора,²² али и чињеницом да ли у одређеном делу града већ живи неко од њихових рођака, пријатеља или комшија.

Закључак

Економска и политичка миграција из Горе крајем 20. и почетком 21. века представљају наставак ранијих миграција, с тим да су интензивније и да захватају већу популацију него претходне. Наведене миграције се могу посматрати као последица ратних збивања и политичких промена на Косову, као и социоекономске кризе из 90-их година 20. века. Економски и политички фактори деловали су истовремено, нарочито након 1999. године. Због тога није увек једноставно одредити који је од њих био од пресудног значаја за емиграцију појединаца и породица из Горе. Другим речима, није увек једноставно одредити да ли је одлука о емиграцији иницирана економским или политичким факторима. То нарочито важи код економске миграције, поготово оне коју пратимо након 1999. године, када утицај политичке ситуације постаје евидентнији и интензивнији у односу на ранији период. Између једне и друге миграције могу да се повуку јасне границе једино код оних примера код којих долази до миграције из безбедносних разлога. Одређену врсту миграције можемо да препознамо и дефинишемо и помоћу терминологије коју саговорници

²⁰ У питању је настојање да деца у школи уче бошњачки као матерњи језик, о чему сведоче и подаци наведени у литератури (в. Далифи 2000: 63–66; Hasani 2011: 318–319).

²¹ Саговорници, између осталог, истичу да су запосленима у здравству и школству касниле зараде, да су учбенике куповали овде, тј. у Београду, и потом их слали својим рођацима у Гору.

²² Тако, на пример, у насељу Борча (општина Палилула) данас живи већина припадника горанске заједнице, о чему сведоче и подаци из Пописа 2002. (в. Попис 2002, Становништво према националној или етничкој припадности, са стањем од 21. 08. 2008. стр. 22).

користе. У нарагивном дискурсу саговорника наилазим на употребу термина као што су, рецимо, *прогнанство* и *расељеништво*, којима се настоји дефинисати миграција која је била присутна у Гори током ратних збивања 1999. године, као и непосредно након тога.

Разлике између економских и политичких емиграната уочавају се и по питању одлазака у Гору током годишњих одмора, празника, као и по питању инвестирања у некретнине у Гори. Појединци који су емигрирали из Горе због угрожености својих живота или живота чланова својих породица одлазе у Гору ретко (на сахрану, рецимо) и за сада не размишљају о инвестирању у непокретности, као што је случај са појединцима и породицама који су напустили Гору као економски емигранти.

И код једног и код другог типа миграција не постоје разлике по питању места имиграције. Другим речима, појединци и породице су у оба случаја бирали иста места имиграције. Места имиграције ипак могу бити индикативна за одређивање облика миграције, с обзиром на то да ли је у питању унутрашња или спољна миграција. У том погледу видимо да један облик миграције може да пређе у други услед промена државних граница. Тако су миграције из Горе у поједине градове Србије представљале облик унутрашње миграције све до проглашења Косова као самосталног државног ентитета. Након тога, миграција која се креће на истој релацији може да се препозна као екстерна, уколико се Косово посматра као самостална држава. Миграције из Горе у Србију могу се у том контексту двојачко дефинисати, како на нивоу појединца тако и на нивоу заједнице. То води закључку да у случају миграција које су у фокусу рада није неопходна обазривост само по питању њихове типологизације, већ и по питању њихове концептуализације, као и по питању позиције са које се одређена миграција концептуализује.

Литература:

- Antoniјевић, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gasterbajtera*. Beograd: Etnološka biblioteka knj. 75.
- Ахметовић, Бехадин. 2000. „Самостална општина Гора потврда самосвојности и основа за очување ентитета и идентитета Горанаца.“ Горанци, Муслимани и Турци у Шарпланинским жупама Србије. Проблеми садашњих услова живота и опстанка (ур. М. Бурсаћ). Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 50: 55–57.
- Brettell, B. Caroline and Hollifield, F. James (ed.). 2000. “Migration Theory. Talking across Disciplines.” *Migration Theory. Talking across Disciplines*. 1-26. New York and London: Routledge.
- Brettell, B. Caroline. 2000. “Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes”. *Migration Theory. Talking across Disciplines*. 97–136. New York and London: Routledge.

- Ваит, Ибро. 2000. „Горанци у светлу разговора у Рамбујеу.“ Горанци, Муслимани и Турци у Шарпланинским жупама Србије. Проблеми садашњих услова живота и опстанка (ур. М. Бурсаћ). Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 50: 45–48.
- Далифи, Месип. 2000. „Актуелни проблеми школског система у општини Гора по доласку снага КФОР-а.“ Горанци, Муслимани и Турци у Шарпланинским жупама Србије. Проблеми садашњих услова живота и опстанка (ур. М. Бурсаћ). Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 50: 63–66.
- Derans, Žan-Arno, Žeslen, Loran. 2011. *Putovanje u zemlju Goranaca. Balkan, početak XXI veka*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Златановић, Сања. 2010. „Трансфер и контратрансфер у етнографским истраживањима“. Гласник Етнографског института САНУ. Књ. LVIII (1). Београд: Етнографски институт САНУ. Стр. 129–139.
- Златановић, Сања. 2012. „Свадба, традиционални женски костим и идентитетски дискурси српске заједнице југоисточног Косова“. Гласник Етнографског института САНУ. Књ. LX 2012 (2). Београд: Етнографски институт САНУ. Стр. 89–105.
- Josipović, Damir. 2013. „Pseudoprostovoljne migracije: primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji.“ *Ars&Humanitas: Revija za umetnost in humanistiko*. Letnik 7, Št. 2 (2013): 71–85.
- Karadžoski, Vladimir. 2009. “Socio-Political, Religious, and Economic Reasons for Macedonians Movements to Turkey.” *Migration in, from, and to Southeastern Europe*, Part 1: Historical and Cultural Aspects (Eds. Roth and Hayden). *Ethnologia Balkanica* 13: 121–128.
- Lucassen, Leo. 2009. “Towards a Comparative History of Migration and Membership in Southeast Europe (1500-1900)” *Migration in, from, and to Southeastern Europe*, Part 1: Historical and Cultural Aspects (Eds. Roth and Hayden). *Ethnologia Balkanica* 13: 11–41.
- Pešić, Jelena. 2013. „Rodna perspektiva u proučavanju migracija.“ *Sociologija*. Vol. LV (2013), N° 2: 317–332.
- Romelić, Živka, Stojanović, Marko. 1989. „Neki elementi kulture gasterbajtera Đerdapskih naselja.“ *Etnološke sveske* X: 197–202.
- Хасани, Харун. 1995. „Миграције становништва Горе“. Шарпланинске жупе Гора, Опље и Средска, Антропоеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике. Књ. 40/II. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Стр. 149–166.
- Хасани, Харун. 2000. „Миграције становништва шарпланинске жупе Гора“. Горанци, Муслимани и Турци у Шарпланинским жупама Србије, Проблеми садашњих услова живота и опстанка. Књ. 50. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Стр. 33–45.
- Hasani, Harun. 2011. “Gorannies: A respected minority in Serbia, A persecuted minority in present-day Kosovo.” *Minorities in the Balkans. State policy and interethnic relations (1804–2004)* (ed. Bataković D.). Special editions 111. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Science and

Arts. Str. 311–322.

Hasani, Suzana. 2003. *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora*. Diplomski rad. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Beograd.

Hristov, Petko. 2010. “‘Returning’ Religiousness and New Local Identities on the Balkans”. Етнолошко-антрополошке свеске бр. 15 (н.с.) бр. 4: 95–104.

Hristov, Petko. 2012. “Balkan Gurbet: History, Traditional Patterns and Cultural Dimensions.” In: Sikimić, B., P. Hristov and B. Golubović (Eds.) *Labour Migrations in the Balkans. “Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe”* (SLCCEE), Band 18. 11–26. München-Berlin: Verlag Otto Sagner.

Chiswick, R. Barry. 2000. “Are Immigrants Favorably Self-Selected? An Economic Analysis.” *Migration Theory. Talking across Disciplines*. 61–76. New York and London: Routledge.

Извори:

Становништво према националној или етничкој припадности – Преглед за републику Србију, Централну Србију, Војводину, Град Београд и Београд-насеље – Попис 2002. Републички завод за статистику Србије.

www.webrzs.stat.gov.rs/website/Public7PageView.aspx?pkey=164 (преузето 21.08.2008).

<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/11/23/srpski/T03112202.shtml> (преузето 26.04.2010).

Jadranka Đorđević-Crnobrnja

Migrations from the Gora Region at The End of the 20th and the Beginning of the 21st Century

In this paper I will analyze economic and political migration in the Gora region at the end of the 20th and in the first decade of the 21st century. It is my intent to consider and explain their cause and their intensity and scope. In short, I view the socioeconomic and political dimension of these migrations from an ethnological and anthropological point of view.

The economic and political migrations from the Gora region at the end of the 20th and the beginning of the 21st century represent the continuation of earlier migrations, albeit more intensive and larger in scope (whole families are migrating). There migrations can be viewed as the effects of political changes in Kosovo, as well as the socioeconomic crisis of the 1990's. There are no fixed boundaries between these types of migrations, and the only truly stand out examples are the cases in which people migrated for safety reasons. A certain type of migration can be identified based on the terminology used by the interlocutors. I have encountered the terms “banishment” and “displacement” in the narrative discourse of my interlocutors. These terms are used to describe the migrations from Gora during the 1999 war, as well as immediately after.

The differences between economic and political migrants can be gouged from other factors such as going to Gora during vacations and holidays as well as investing money into real-estate in the region. Individuals who emigrated from Gora because they feared for their and the loves of their families go to Gora rarely (to attend funerals for example) and are not currently thinking of investing unlike those who had left Gora as economic migrants.

There are no differences when it comes to where people migrate to for different reasons. Places of migration can, however, be indicative of the form of migration in the sense of whether people migrated to a foreign country or not. One can turn into the other due to the changing of state borders. Thus migrations from Gora to cities and towns in Serbia became international after Kosovo declared independence. In this context, migrations from Gora to Serbia can be defined twofold, both at the level of the individual and at the level of the community. This leads to the conclusion that, in the case of migrations which are the focus of this paper, one needs to be careful not only of their typology, but also their conceptualization as well as the positions from which a certain migration is conceptualized.

Key words:

economic migration, political migration, Gora, Gorani people, 1999.

Duško Petrović

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju,
Filozofski fakultet, Zagreb
dupetrov@ffzg.hr

Fenomen izbjeglištva u modernom političkom sistemu

Koristeći dio svoje biografije i autoetnografsku istraživačku metodu autor u članku pruža odgovor na pitanje zašto se za fenomen izbjeglištva vežu uvriježeni diskursi, institucionalne i društvene predodžbe i prakse koje se ponavljaju neovisno o vremenskom i prostornom kontekst pojavljivanja fenomena.

Ključne riječi:

izbjeglištvo,
moderni
politički sistem,
strukturalno
mjesto, limes

Autor objašnjava da je taj „dominantni“ pogled na fenomen izbjeglištva uvjetovan strukturom modernog političkog sistema, točnije, „mjestom“ koje izbjeglice unutar njega zauzimaju. Izbjeglice se tako „nalaze“ na „unutarnjem limesu“ modernog političkog sistema, na granici unutarnjeg i izvanjskog, ljudskog i životinjskog, pravnog i bespravnog, prostoru između politički priznatih suverenih zajednica. Budući da se nalaze na „granicima“ na njih se dominantno gleda kao na one koji predstavljaju aberaciju od normalnog stanja, problem, opasnost, višak, prljavštinu, počesto bespomoćne grupe ljudi koje nisu u stanju reprezentirati same sebe a koje je poželjno što prije „ukloniti“.

Uvod

Namjera članka pružiti je objašnjenje za neke bitne karakteristike fenomena izbjeglištva. Točnije, objasniti zašto se za izbjeglice vežu određeni uvriježeni diskursi, institucionalne i društvene predodžbe i prakse koje se ponavljaju neovisno o vremenskom i prostornom kontekstu pojavljivanja fenomena.

Fenomenu izbjeglištva pristupiti ću preko analize šireg društvenog i političkog okvira koji uvjetuje političke i teorijske diskurse, praktično-političko postupanje te institucionalni okvir koji se koristi za „suočavanje“ sa pojavom izbjeglica, apatrida, azilanata itd.

U tom smislu članak se nastavlja na slična recentna istraživanja koja su problemu izbjeglištva pristupila problematizirajući političke i teorijske okvire koji su uvjetovali

nastanak samog fenomena (Arendt 1958) (Agamben 2006) (Malkki 1992, 1995a, 1995b, 1996) (Soguk 1999) (Ong 2003) (Nyers 2006) (Haddad 2008) itd.

U konačnici ću pokazati da je za kritičko zahvaćanje fenomena izbjeglištva iznimno važno osvijetliti „strukturno mjesto“ izbjeglištva u modernom političkom sistemu.

Naime, pojava izbjeglištva plod je „djelovanja“ cijelog modernog političkog sistema i njegovih sistemskih anomalija.

No, prije nego što krenem u razradu navedene problematike dužan sam pojasniti terminološki izbor koji sam napravio već u naslovu. U pristupu temi namjerno sam izbjegao korištenje uvriježenih termina poput izbjeglica, tražitelj azila, apatrid, ilegalni imigrant itd. budući da su nastali kao posljedica institucionalnih praksi i diskursa koji su konstruirani pri suočavanju sa izmještenim ljudima, ljudima bez mjesta, bez fiksnog prebivališta i svim onima koji su na bilo kakav način izgubili zajednicu u kojoj su do tada živjeli. Ti termini nastali su kao proizvod hegemonijskih diskursa (Laclau i Mouffe 1985) i praksi koji teže konačnom fiksiranju identiteta ljudi bez mjesta i zajednice. Slijedeći Nyersa, pojmom izbjeglištvo (refugeeness) nastojat ću se odmaknuti od hegemonijskih diskursa koji su proizveli navedene fiksne identitete (Nyers 2006). Termin izbjeglištvo trebao bi zadržati kritički potencijal te djelomično uhvatiti dvosmislenu i otvorenu prirodu fenomena ljudi bez zajednice i mjesta.

Bitne značajke fenomena izbjeglištva

Mnogi autori koji se bave fenomenom izbjeglištva izdvojili su nekoliko bitnih značajki dominantnih izbjegličkih „identiteta“, značajki koje predstavljaju „stalna mjesta“ koja se pojavljuju neovisno društvenom, povijesnom ili geografskom kontekstu. Točnije, nekoliko je bitnih značajki izbjegličkih „identiteta“ kreiranih dominantnim institucionalnim i društvenim diskursima i praksama¹.

Naime, na fenomen izbjeglištva ili na ljude koje nazivamo izbjeglicama, tražiteljima azila, azilantima dominantno se „gleda“ kao na one koji predstavljaju „abraciju“, iznimku od „normalnog“ političkog identiteta (Nyers 2006; Haddad 2008). Shodno tome, na njih se „gleda“ kao na ljude koji se nalaze u potencijalnom izvanrednom stanju (Agamben 2006).

Budući da se nalaze u izvanrednoj situaciji ne posjeduju više „normalan“ identitet, točnije, dominantni diskursi opisuju izbjegličko stanje kao izvanredno stanje u kojem više ne vrijede „normalna“, uobičajena pravila.

Nekoliko je značajki tog izvanrednog stanja. Kao i svako izvanredno stanje ovo se smatra privremenim. Budući da je „izvanredno“ smatra se da ga je poželjno što prije riješiti.

Drugim riječima, na stanje izbjeglištva „gleda“ se kao na problem koji je potrebno što prije riješiti (Nyers 2006).

Problemski pristup „objektivizira“ izbjeglice budući da privilegira instrumentalni,

¹ Ovdje je upitno da li o kategoriji identiteta u ovome slučaju uopće možemo i govoriti.

tehnički pristup koji se smješta u okvire dominantnih javnih politika (diskursa i praksi) koje se upošljavaju za „suočavanje“ s problemom izbjeglištva. Na bazičnoj razini fenomenu izbjeglištva primarno se pristupa kao „problemu“ koji se hitno treba riješiti birokratskim (počesto instrumentalnim) sredstvima (Nyers 2006).

Takvim pristupom stvara se određeni broj poteškoća koje su stručnoj literaturi već naširoko tematizirani. U tim uvjetima zabilježeni su visoki stupnjevi dominacije, ovisnosti i kontrole (Harrell-Bond 1986; Shawcross 1984; Zetter 1991) te se pojačava tenzija između pretpostavljenih potreba koje ispunjavaju programi i institucije te „stvarnih“ potreba izbjegličkih grupa (Harrell-Bond 1986; Shawcross 1984; Waldron 1988; Hirschon 1989; Zetter 1991). Također, zaoštrava se pitanje izbjegličkih (izbjegličkog) identiteta, odnosno, ljudi koji su se našli u stanju izbjeglištva svoju situaciju percipiraju drugačijom nego što im je kroz etiketu izbjeglice (i kroz to konstruirani izbjeglički identitet) ponekad „nametnuto“ (Harrell-Bond 1986; Waldron 1988).

U konačnici takav pristup izbjeglicama uskraćuje mogućnost samoreprezentacije i racionalnog govora čineći ih „nevidljivim“, „bezglasnim emisarima“ (Malkki 1996). Za takve predodžbe vezuju se dominantne percepcije bespomoćnosti.

Štoviše, diskursi i prakse koji se upošljavaju za „suočavanje“ sa izbjeglicama na njih dominantno gledaju kao na bespomoćne žrtve koje same sebe se ne mogu reprezentirati.

Istovremeno, iako su reprezentirane žrtvama, paradoksalno, na izbjegličke grupe gleda se kao na grupe koje su stalni izvor opasnosti (Malkki 1995b; Nyers 2006).

Smatra se da u područjima gdje borave izbjeglice vlada latentna opasnost od nasilja, zaraze, oni su izvor prljavštine i nečistoće koja se mora što prije ukloniti itd. (Malkki 1995b).

U nastavku članka pokušat ću pružiti nekoliko objašnjenja za navedene značajke fenomena izbjeglištva.

Biti izbjeglicom

Razradu ću započeti autoetnografskim prikazom dijela svoje biografije budući da sam i sam bio „izbjeglicom“². Točnije, jedan dio života sam proveo u „izbjegličkom stanju“ budući da mi je bio dodijeljen izbjeglički status u Hrvatskoj. Sjećanja na boravak u izbjegličkom statusu pomoći će mi da ponovno tematiziram neke već spomenute aspekte izbjegličkih politika te da djelomično analiziram odnos primateljskog društva prema izbjeglicama.

Naime, jedan dio života bio sam izbjeglica iz ratom zahvaćene Bosne i Hercegovine, točnije, grada Sarajeva. Bosnu i Hercegovinu sam napustio 1992. godine te sam kao izbjeglica došao u Hrvatsku. U statusu izbjeglice proveo sam nekoliko godina.

Sarajevo sam napustio krajem aprila 1992. godine. Sam odlazak i odluka o

² Ovdje slijedim pozitivnu valorizaciju autoetnografske metode i autobiografije u izradi kulturnoantropoloških tekstova (usp. Reed-Danahay 1997; Okely 1992).

odlasku bili su plodovi specifičnih okolnosti. Preko nekih poznanika roditelji su došli u kontakt sa humanitarnom organizacijom „Dječja ambasada“. Dječja ambasada organizirala je sustavno izmještanje žena i djece iz ratom pogođenih područja. Djeca i žene prebacivani su u sigurne zemlje gdje im je bio osiguran privremeni smještaj. Uz pomoć ambasade brat i ja smo trebali doći do Slovenije gdje bi nam bio osiguran privremeni smještaj. Planirali smo ostati u Sloveniji dok se situacija u Sarajevu ne smiri. Budući da je moja obitelj imala rodbinu u Hrvatskoj, dogovorili smo se da ćemo u slučaju da se sukob nastavi, brat i ja otići u Hrvatsku gdje ćemo imati mogućnost trajnijeg boravka. Krajem aprila brat i ja smo se u prepunom autobusu uputili na neizvjesno putovanje do Slovenije. Putovali smo dva dana te smo preko Srbije i Mađarske napokon uspjeli doći do Maribora. Važno je napomenuti da se ta naša „izbjeglička“ grupa nije sastala slučajno. Većina djece u autobusu bila su vezana za jedan sarajevski skijaški klub. „Mi“, dakle, nismo bili obične izbjeglice, već izbjeglice sa nekom vrstom labavog zajedničkog identiteta koje je povezivao i sličan socijalni status. Budući da smo putovali već gotovo dva dana postupno sam saznao da je za većinu odlazak iz Sarajeva predstavljao produženo putovanje. Većina je smatrala da će se sukob ubrzo smiriti te da će se moći sigurno vratiti u Sarajevo. Nitko se nije smatrao izbjeglicom koja zbog ratnih djelovanja i opasnosti trajnije napušta svoj dom. Riječ izbjeglica nitko nije ni upotrebljavao. Većina u grupi zadržala je svoj dotadašnji „građanski“ identitet.

Za tako strukturiranu „izbjegličku grupu“ dolazak u Sloveniju bio je svojevrstan šok. Dolazak u Maribor i naš prijem bili su potpuno kaotični. Primili su nas radnici neke humanitarne organizacije koja je surađivala sa vladom Slovenije. Njihova percepcija naše grupe potpuno se razlikovala od naše. Sastanak sa njima bio je jako kratak i konfuzan. Naime, tijekom sastanka dva službenika uopće nisu namjeravala duže razgovarati s punoljetnim osobama u grupi. Oni su jednostavno stali ispred naše grupe objavivši da za nas (ali i izbjeglice općenito) imaju pripremljene neke napuštene barake gdje se možemo smjestiti. Za njih smo bili homogena grupa, ipak „samo“ izbjeglice koje je negdje trebalo što prije smjestiti. Nasuprot našoj percepciji da se ovdje radi o produženom putovanju koje je će samo za određeno vrijeme poremetiti naše živote, službenici su vidjeli grupu ljudi koja je jedva izvukla živu glavu bježeći preko granice. Oni su hitali da nam pomognu. Za njih je situacija bila krajnje ozbiljna i izvanredna. Našu grupu je trebalo samo što prije smjestiti na sigurno tlo pruživši nam bilo kakav smještaj. U tom smislu oni i nisu planirali „razgovarati“ s nama već su nas samo „administrirali“ do ležajeva u barakama. Većina nas u grupi se pobunila rekavši da od nas nitko ne želi ići u nikakve barake. I ja sam dijelio njihovo mišljenje. Nakon što smo odbili odlazak u barake, službenici su nas u čudu gledali. Nije im bilo jasno zašto se tako ponašamo. Ponovo su pokušali smiriti situaciju koja je već bila na razni otvorenog verbalnog sukoba. Stalno su ponavljali da kvaliteta smještaja nije važna da je najvažnije da smo pobjegli od rata i da smo na sigurnom. Po njima, najvažnije je bilo da smo se uspjeli izvući iz ratnih strahota u Sarajevu.

Oni su na nas gledali kao na „izbjeglice“, ljude koji bježe iz svojih domova jer su ozbiljno ugroženi ratnim djelovanjima. Po njima, izbjeglice bježe iz izvanredne

situacije u dramatičnim okolnostima kako bi se napokon sklonili od neposredne opasnosti. Na njihovo zaprepaštenje neki ljudi iz naše grupe su se htjeli vratiti nazad argumentirajući da je u usporedbi sa trenutnom situacijom život u ratnom Sarajevu bio ipak bolji.

U konačnici naša grupa je odbila ponuđeni smještaj te se u dogovoru s policijom prebacila u motel gdje je svatko platio svoj smještaj. Iz motela je svatko pokušao dogovoriti daljnje putovanje i smještaj u Sloveniji i drugim zemljama. Nakon tri dana, u dogovoru s roditeljima, brat i ja smo otišli u Zagreb.

Prikazani slučaj pokazuje nekoliko važnih aspekata fenomena izbjeglištva, aspekata koje sam već prikazao u uvodu. Prije svega, na prikazanom primjeru može se iščitati utjecaj uobičajenih predodžbi o izbjeglicama. Iako je našu grupu i humanitarne radnike u Sloveniji povezivala relativna kulturna bliskost i jezično razumijevanje te pedesetogodišnji život u zajedničkoj državi, institucionalna očekivanja koja se vezuju za izbjeglice općenito imala su odlučujući utjecaj. Našoj grupi bio je dodijeljen već unaprijed pripremljen identitet. Iz njihove perspektive, mi smo bili bitno određeni našim izbjegličkim stanjem, nekim zamišljenim izbjegličkim identitetom kojega su humanitarni djelatnici reproducirali. Tada a ni danas mi nije poznat točan sadržaj njihovih predodžbi o „našem“ izbjegličkom identitetu.

Ipak, iz pokazanog odnosa prema našoj grupi moglo se iščitati da ih naša reprezentacija nije ni zanimala. Oni su se prema nama odnosili kao prema objektivnom, tehničkom problemu kojega hitno treba riješiti. Mi smo bili grupa ugroženih ljudi koja je zbog izravne opasnosti „brže bolje“ našla spas u dramatičnom bijegu iz ratom zahvaćene zemlje. Budući da smo na takav način pobjegli svaka vrsta smještaja bila je odgovarajuća jer nas je bilo potrebno hitno negdje smjestiti. Radnicima, naravno, nije ni padalo na pamet da bismo mogli imati neku drugačiju predodžbu našega odlaska i trenutnoga stanja. Jako su se začudili kada smo odbili ponuđeni smještaj. Naša predodžba situacije i našeg identiteta potpuno se razlikovala od njihove predodžbe.

Štoviše, njima se činilo da je naša situacija potpuno izlazi izvan nekog uobičajenog i normalnog tijeka stvari. Za ljude u izvanrednim situacijama dobar je bilo kakav smještaj. Budući da se radi o iznimnoj, kriznoj situaciji, nju se rješava iznimnim metodama. Ljudi koji se nađu u tim situacijama, shodno tome, nemaju ni „normalan“ identitet. Oni ga potpuno ili djelomično gube i nadomještaju kriznim izbjegličkim identitetom. Na njih se shodno tome gleda kao na iznimku, aberaciju, entitet koji se odmakao od normalnog identiteta.

Analizirajući gore prikazano „izbjegličko iskustvo“ koje kao što je vidljivo ne možemo vezati za izbjegličku grupu već za izvanjski pogled može se zaključiti koje su bitne značajke tog „pogleda“. Fenomen izbjeglištva primarno se promatra kao „problem“ koji se treba riješiti instrumentalnim (tehničkim) sredstvima (Nyers 2006).

„Problemski“ pristup objektivizira izbjeglice stavljajući ih u neravnopravan položaj. Izbjeglice su „objektivni“ problem za koji se hitno mora iznaći rješenje. U takvoj situaciji stvara se visoki stupanj dominacije, ovisnosti i kontrole nad izbjegličkim grupama. Također, čini se da se „krizni“, „iznimni“ izbjeglički identitet uvijek razlikuje od „normalnog“ identiteta društvenih grupa kojima je nalijepljena etiketa izbjeglice.

Problemski pristup, ali i kao što ću kasnije pokazati, strukturalni položaj u modernom političkom sistemu već u korijenu smanjuje vidljivost izbjeglica uskraćujući im mogućnost samoreprezentacije i racionalnog govora. Kao što je Jacques Rancier pokazao područja vidljivosti i nevidljivosti (mogućnosti percepcije) snažno su obilježena političkom sferom i odnosima moći (Ranciere 2004). Točnije, politički odnosi bitno određuju mogućnost osjetilne percepcije i vidljivosti. No, također određuju mogućnost da se nečiji govor percipira racionalnim i jednakovrijednim (Ranciere 1999).

Izbjeglice izlaze iz cijelog područja vidljivog (perceptibilnog) koje je politički konstituirano. No, ne samo to, kao što sam ovdje pokazao strukturalni položaj izbjeglica uvjetuje njihovo ušutkivanje tj. strukturalni položaj s kojega progovaraju izbjeglice lišava ih mogućnosti racionalnog, uračunljivog govora. Na njihovom slučaju se dobro vidi mehanizam koji stoji u pozadini svakog govora, svojevrsan rascjep kod kojeg se subjekt govora dijeli na subjekt iskaza i na subjekt iskazivanja (usp. Salecl 2002). Po tome vrijednost sadržaja nekog govora i njegovu istinitost ne određuje „unutarnji“ sadržaj iskaza već strukturalna (društvena) pozicija „s koje“ se progovara. U nastavku članka pobliže ću prikazati tu strukturalnu poziciju s koje izbjeglice naizgled „šute“.

Strukturalno „mjesto“ izbjeglištva

Nastanak izbjeglica ili fenomena izbjeglištva vezan je za konačno oblikovanje modernog političkog sistema. Kako bih iscrtao nastanak fenomena izbjeglištva u kratkim crtama ću prikazati ključne povijesne i sistemske točke koje su uvjetovale nastanak modernog političkog sistema. Moderni politički sistem sastoji se od tri bitne komponente: moderne nacije-države, sistema nacija država te političkih i moralnih načela koja su prvi puta izrijekom navedena u Francuskoj deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Na teorijskoj razini prilično je jednostavno raspravljati o ovim komponentama, no, njihov nastanak i povijesni razvoj mnogo je složeniji. Razvoj sistema može se promatrati u odnosu na vremenski tijek i geografsku rasprostranjenost te u odnosu na strukturalnu dinamiku koja se konačno oblikovala u tim intervalima. Samo kombinacijom tih elemenata može se dobiti cjelovita slika koja može poslužiti kao podloga za bolje razumijevanje fenomena izbjeglištva.

Na razvoj modernog političkog sistema ključni utjecaj ostvario je Westphalski mirovni sporazum iz 1675. godine, kojim su postavljeni temelji za nastanak moderne teritorijalne države. Tim je sporazumom započeo proces sekularizacije europskog političkog prostora. Po prvi puta, teritorijalna politička podjela preuzela je primat nad religijskom političkom podjelom. Princip političkog (teritorijalnog) suvereniteta odvojio se od sakralnog autoriteta koji je imao primat još od pada Zapadnog rimskog carstva.

Nakon uvođenja teritorijalnog principa kao ključnog pri svakoj budućoj političkoj podjeli u Europi, tijekom dugog razvojnog procesa, rađa se moderni (racionalni) državni birokratski aparat koji monopolizira sredstva prisile (Weber 1976) koncentrirajući ih u točki suvereniteta. Posljedica uvođenja birokratskih aparata

postupna je homogenizacija (zgušnjavanje) prostora vladavine.

Ono što je još važnije, stvaranjem westphalskog poretka dobio se jedan potpuno novi međunarodni, točnije rečeno, međudržavni *pluralni* poredak suverenih entiteta (usp. Haddad 2008). Od tada je svaki državni entitet imao pravo apsolutne suverene vlasti na svom teritoriju. U tom poretku, države se nisu smjele uplitati u unutarnje poslove drugih država niti su imale pravo na intervenciju unutar teritorija drugih država. Tako je stvoren sistem suverenih država koje su svoje postojanje i identitet dobivale priznanjem drugih jednakopravnih suverenih entiteta. Načelno međusobno priznanje održavano je ravnotežom sila. Kao što je Schmitt pokazao, upravo je koncept „*justus hostis*“, jednakopravnog neprijatelja bio ključan u održavanju tog poretka (Schmitt 1985).

Bitno je naglasiti da je Westphalski mirovni sporazum stvorio pluralni međudržavni poredak, dakle, poredak više jednakopravnih entiteta. Taj se poredak bitno razlikovao od dotadašnjeg religijskog, kršćanskog međudržavnog poretka koji je u načelu održavao snažne solidarne odnose među kršćanskim državama iste nominacije. Međusobna solidarnost koja se temeljila na zajedničkoj vjeri i presudnom utjecaju rimskog Pape na međudržavne odnose, zamijenjena je balansom sila i međudržavnim pluralnim poretkom koji se u temeljnim crtama održao još i danas³.

Gore opisana, radikalna promjena međudržavnog političkog sistema imala je velike posljedice na fenomenologiju izbjeglištva. Za razliku od ljudi koji su bili proganjani na osnovu svoje religije, kao što je Arendt (1958) već bila primijetila, moderne izbjeglice jednom kada izgube dom, zajednicu i državu nemaju kamo otići. Religijske izbjeglice uvijek su mogle računati na solidarnost svojih su-vjernika ma gdje oni bili.

Druga ključna točka u razvoju modernog političkog sistema koja je utjecala na konačno oblikovanje fenomena izbjeglištva jest konačno oživotvorenje dvosmislenog principa modernog građanstva (državljanstva).

Proces *invencije građanstva* (Brubaker 1992) započeo je Francuskom revolucijom te se u valovima širio Europom i Svijetom sve do danas. Princip građanstva ključan je u razumijevanju fenomena izbjeglištva. Naime, da bi netko bio punopravni član neke moderne državne zajednice on mora imati status građanina tj. mora posjedovati državljanstvo određene političke zajednice.

Moderno građanstvo tj. državljanstvo nastalo je u revolucionarnim previranjima u Francuskoj. Upravo su u Francuskoj revoluciji i periodu nakon nje, u vrlo kratkom vremenu, postavljeni temelji za moderni politički sistem. No, puni oblik tog načina vladanja nije mogao biti postignut bez korjenite pravne reforme (Brubaker 1992).

Četiri su bitne „kvalitete“ modernog građanstva (Brubaker 1992).

Prvo, kako bi se izbrisale sve naslijeđene i stečene povlastice, svi pripadnici neke

³ Važno je naglasiti da su danas zadržane samo neke crte međudržavnog pluralnog poretka. Ponajviše one koje su vezane za pitanje državljanstva, imigracije i izгона. Klasični westphalski međudržavni poredak raspao se već 1918.godine (Arendt 1958; Schmitt 1985). U današnjem vremenu „globalizacije“ naslijedio ga je novi solidarni poredak kojega Hardt i Negri nazivaju „Imperijem“ (Hardt i Negri 2000).

zajednice morali su postati jednaki pred zakonom. Jednakost pred zakonom i sloboda od arbitrarnog provođenja sile jedna su od temeljnih postignuća revolucije.

Konačnim ukidanje sistema povlastica stvorio se prostor za stvaranje buržoaskog društva u kojem su svi naizgled imali jednake šanse za uspjeh (Brubaker 1992:39; Kant 1974; de Tocqueville 1995).

Status građanina (državljanina) tako je poprimio potpuno novu kvalitetu. On je izjednačio sve one koji ga imaju otvarajući mogućnost za horizontalnu solidarnost među građanima za razliku od dotadašnje statusne, vertikalne solidarnosti koja je dijelila društvo po sredini.

Drugo, uz jednakost pred zakonom, konstituiranjem demokratskog republikanskog poretka u kojem se oživotvorio princip „egaliberte“⁴ (equaliberty) (Balibar 1994), maksimalno je intenzivirana mogućnost inkluzije i političke participacije za sve one koji imaju status građanina.

Treće, uz gore navedena dva principa, apstraktna, pravno-politička revolucija imala odlučujući utjecaj na razvoj državnog aparata kakvog ga poznajemo danas. Naime, tek se potpunim razvojem pravnih struktura otvorila mogućnost da se državna administracija i upravljački aparat homogeno proširi cijelim teritorijem države.

U prilog raspravi o izbjeglištvu bitno je istaknuti da je konačno uobličavanje državnog aparata značilo potpuni birokratski nadzor nad članstvom i statusom građanina. Status građanina postaje birokratska oznaka, etiketa kojom se regulira status ljudi koji su se zatekli ili žive na teritoriju suverene države (Brubaker 1992).

Od tada državni aparat kroz birokratsko etiketiranje ljudi koji se nalaze na teritoriju države, regulira pripadnost državnoj zajednici nadzirući članstvo tj. određujući tko jeste a tko nije član političke zajednice. Onaj tko dobije status građanina (državljanina) dobiva pristup svim pravima koja su zagwarantirana modernim ustavima.

I četvrto, revolucionarna previranja bila su zametak oblikovanja novog političkog identiteta, nacije. Bitna novina u odnosu na prijašnje političke identitete bila je snažno „horizontalno“ identitetno povezivanje koje je ispunilo homogeni prostor zajednice koji je ujednačen u pravno-političkom i birokratskom revolucioniranju. Unutarnje statusno izjednačavanje otvorilo je mogućnost za snažnu horizontalnu solidarnost i osjećaj pripadništva i zajedništva za sve one koji su dobili status građanina (državljanina). To je bio put za stvaranje imaginarnog i simboličkog zajedništva. Ime, zastava, jezik, zajednički doživljaj vremena, sve su to bili faktori koji na kojima se temeljio novi politički identitet nacije (Anderson 1990).

Gore opisane političke promjene imale su ključan utjecaj na formiranje fenomena izbjeglištva kakvog ga poznajemo danas.

Naime, definiranjem i konačnim uvođenjem principa građanstva morao se zakonski definirati stranac, posjetitelj ili imigrant (usp. Brubaker 1992). Sve europske zemlje koje su tijekom vremena donosile građanske zakone slične francuskom, donijele su i posebne zakone o strancima (Haddad 2008). Tako su zakoni koji su formalizirali status građanina, formalizirali i status stranca, useljenika ili posjetitelja.

⁴ U principu „egaliberte“ koji se oživotvorio u Revoluciji, sloboda i jednakost stoje u odnosu međuovisnosti. On omogućava stalno revolucioniranje demokratskog poretka.

Uvođenje formalnog principa građanstva i njegovo konačno uobličenje imalo je veliki utjecaj na dotadašnje pojam pripadništva i članstva u nekoj političkoj zajednici te na pristup teritorijima koji su bili pod suverenom vlašću država.

Iako se državljanstvo nije ograničavalo samo na teritorij političke zajednice njegova primarna funkcija bila je političko uokvirivanje teritorija, odnosno, spajanje i regulacija političke pripadnosti sa teritorijalnim principom zasnivanja modernih država (Brubaker 1992). Ulazak i izlazak, privremeni ili trajni boravak na teritoriju neke političke zajednice, te pristup političkim pravima i obvezama strogo se kontrolirao jer je bio od vitalnog značenja za život tako strukturirane političke zajednice. Boravak stranaca, useljavanje, izgon (egzil), postupci dobivanja državljanstva, naturalizacija dobili su potpuno novo značenje za pripadnike ili nepripadnike političkih zajednica ali i za same zajednice. Zaključno se može reći, da je bazični interes moderne države provedba teritorijalnog zatvaranja (Brubaker 1992:24). Mogućnost teritorijalnog i političkog zatvaranja te „administrativni aparatus zatvaranja“ (Brubaker 1992:24) esencijalan je za projekt suverene vladavine nad teritorijem i stanovništvom.

Moderne političke zajednice su pojavom i institucionalizacijom statusa građanina (državljanina) te pojavom isključivog nacionalnog identiteta, postalo iznimno zatvorene političke zajednice, zajednice koje su druge državljanke, trajno ili privremeno, primale samo po potrebi uz strogi nadzor i pravila (Brubaker 1992). Ako tome nadodamo rastuću nacionalnu isključivost i ksenofobiju koja se povremeno javljala u većem i manjem obujmu, može se zaključiti da je konačno uobličenje modernih zajednica stvorilo čvrsto zatvoren i kontroliran međunarodni politički poredak u kojem je svako kretanje ili premještanje ljudi predstavljalo potencijalno ozbiljan problem jer je narušavalo ustanovljeni teritorijalno i politički zatvoren sistem. Shodno gore navedenom može se zaključiti da je fenomen izbjeglištva bitno moderan fenomen (Zolberg, Suhrke i Aguayo 1989; Nyers 2006; Haddad 2008).

Također postaje jasno na kakav način fenomen izbjeglištva, predstavlja ozbiljan „problem“ za međunarodni poredak teritorijalnih nacija država. Pojava izbjeglica na radikalnan način dovodi u pitanje cijeli međunarodni poredak. Ako se promatraju sa stanovišta modernog političkog sistema u cjelini, izbjeglice zauzimaju „trajno“ strukturalno mjesto.

Iz tog očišta izbjeglice predstavljaju potpunu aberaciju od normalnog stanja stvari, već uspostavljenog modernog političkog poretka (Nyers 2006; Haddad 2008). Oni su fenomen koji se smješta između (in-between) teritorija i političkih poredaka suverenih država. Izbjeglice su tako stalni višak i konstanta međunarodnog poretka nacionalnih država (Haddad 2008). Iako ih se tretira iznimkom, one predstavljaju pravilo koje dokazuje postojanje poretka nacionalnih država. Iz-mješteni, dis-locirani, počesto bez bez-države, odnosno, političke zajednice u koju bi se mogli vratiti, izbjeglice plutaju u ispražnjenom političkom prostoru, prostoru „ničega“ ostavljeni na milost i nemilost različitih aktera, u prostoru u kojem ne vlada nikakav ljudski zakon ni pravo.

Drugim riječima, izbjeglice se nalaze na svojevrsnom „unutarnjem“ limesu modernog političkog sistema. Oni zauzimaju liminalnu poziciju stvarajući lom u poretku koji spaja političku zajednicu, teritoriju i identitet (Malkki 1995b). Značenje

tog limesa je višestruko. Izbjeglice su „smještene“ u prostoru „između“ unutarnjeg i vanjskog, točnije, između onoga što u političkom ali i ontološkom smislu dijeli nešto što označavamo unutarnjim i nešto što označavamo izvanjskim. Izbjeglice su smještene na razdjelnici na kojoj su sve jasne distinkcije zamagljene, gdje unutarnje prelazi u izvanjsko i obrnuto. U političkom smislu, u sistemu koji je podijeljen na zasebne suverene državne teritorijalne jedinice, izbjeglice se nalaze iz-među suverena, točnije, između suvereno kontroliranih teritorija (Haddad 2008). Njihova ambivalentna pozicija iz-među suverena uvjetuje njihov odnos prema zakonu i pravu. Naime, budući da je moderni suverena vlast garant jedinstva pravnog i teritorijalnog poretka te podjele na unutarnje i izvanjsko, izbjeglice se nalaze u prostoru gdje se suspendira pravni, zakonski poredak na način iznimke (Agamben 2006; Nyers 2006).

Upravo iznimka jasno definira normalno stanje. Tako je i u slučaju izbjeglica. Njihovo isključenje je uključujuće isključenje koje uspostavlja mogućnost za „normalnu“ političku zajednicu. Njihovo isključenje uspostavlja suverenitet političke zajednice. Dok su izbjeglice uključene u poredak upravo na način njihovog djelomičnog isključenja. One su uključene u zakonski i suvereni poredak kroz napuštanje i isključenje iz zakonskog i pravnog poretka. Izbjeglice se tako nalaze u zoni potencijalnog izvanrednog stanja gdje je nemoguće razlikovati pravo od činjenice te točno determinirati pravno stanje (Diken 2004; Kumar Rajaram 2004). Iz toga razloga legalna pozicija izbjeglica uvijek je podložna preispitivanju i revalorizaciji. Značenje tog „preispitivanja“ je višeslojno. Budući da se nalaze na liminalnoj poziciji, političkom i ontološkom otvorenom prostoru, svaka konačna definicija koncepta „izbjeglice“ te svako trajno „zamrzavanje“ izbjegličkog identiteta čini se naprosto nemogućim. Točnije, čini se da je svako konačno utvrđivanje identiteta izbjeglice posljedica „rada“ nekog hegemonijskog političkog diskursa. Točnije, sam koncept i pojam izbjeglice uvjetovan je institucionalnim diskursima i praksama koje služe za upravljanje izbjegličkim grupama (Zetter 1991). Shodno tome, grupe ljudi koje „nazivamo“ izbjeglicama ne predstavljaju neko „objektivno“ polje znanstvenog proučavanja već su unaprijed opterećene upravljačkim diskursima (Malkki 1995a).

Gledano iz perspektive institucionalizacije i konačnog pravnog uokvirivanja fenomena izbjeglištva, identitet izbjeglice je inherentno birokratski identitet, etiketa, koja je načelno ispražnjena od bilo kakvog „normalnog“ identitetskog sadržaja (Zetter 1991). Taj apstraktni, administrativni identitet formiran je uz pomoć pravnog okvira, institucionalnog aparata, diskursa, znanja te upravljačkih tehnika posebno razvijenih za te svrhe. To su glavni razlozi zašto mnogi autori smatraju da su koncept i identitet izbjeglice inherentno sporni (Zetter 1991; Haddad 2008).

Da pojasnim. Izbjeglice su bitno sporan koncept iz više razloga. Prije svega, oni nisu vezani ni za jedan stabilni, teritorijalno definirani ili politički priznati identitet. Iz toga slijedi načelna otvorenost koncepta i identiteta koji se nikada ne može do kraja fiksirati. Drugo, budući da se izbjeglice nalaze iz-među priznatih političkih entiteta te budući da „izlaze“ u međunarodni politički prostor, podložne su djelovanjima više političkih ili nepolitičkih aktera (Haddad 2008). Od državnih agencija i institucija međunarodnog političkog poretka do kriminalnih grupa, policije

ili vojnih jedinica. Broj faktora koji utječu na status izbjeglica uvjetuje visoku razinu kontingencije i promjenjivosti. Treće, pojam izbjeglice nije samo opisan već je bitno normativan, vrijednosno orijentiran u dva smisla (Zetter 1991; Haddad 2008). Status izbjeglice pripisuje se na osnovu pravne definicije koja uključuje aktivnu prosudbu i vrednovanje. U pozadini vrednovanja su različiti kriteriji, interesi i mnijenja. Drugo, jednom pripisan, status izbjeglice bitno mijenja dotadašnju situaciju onoga koji „postaje“ izbjeglicom. On sa sobom povlači neka prava i obveze. Iz gore navedenih razloga netko je „prepoznat“ ili prepoznata kao izbjeglica a netko nije. Zavisno od okolnosti neke grupe dobivaju izbjeglički status a neke ne.

Iz tih razloga može se reći da je teško iznaći jednu jedinstvenu definiciju izbjeglice. Definicija je otvorena i podložna daljnjem nadopunjavanju i propitivanju ovisno o mijenama u međunarodnom političkom prostoru (Haddad 2008). Tako UNHCR koristi definiciju iz 1951. kao polazišnu točku u daljnjem propitivanju i ponovnom definiranju pitanja „Tko je izbjeglica?“, „Tko je sve izbjeglica?“, „Tko može biti izbjeglica?“.

No, ovakva pozicija koncepta izbjeglice otkriva strukturalnu neravnotežu u samom pristupu fenomenu izbjeglištva. Naime, sama potreba da se status izbjeglice uvijek nanovo preispituje, definira i utvrđuje nema ništa zajedničko sa filozofskim propitivanjem već sa temeljnim političkim i ideološkim nepriznavanjem statusa ljudi koji su u nekoj vrsti izbjeglištva. Tu situaciju u obliku dijaloga možemo zamisliti na sljedeći način. Mi, priznati politički entiteti i identiteti, uvijek se pitamo „Tko ste vi, vi, izbjeglice, vi, ljudi koji ste otišli iz svojih matičnih država, vi kojima, mi možemo i moramo osigurati zaštitu i osnovna prava?“. „Vi koji ste napustili svoje matične političke zajednice imate arbitraran status koji se mora uvijek nanovo potvrđivati i dokazivati.“

Izbjeglice, dakle, karakterizira trajno stanje u kojem ih se može pitati „Tko ste vi, vi izbjeglice?, Tko je izbjeglica?, Da li ste vi izbjeglica ili netko drugi?“. Ta činjenica govori u prilog tezi da se izbjeglice tj. da ljude u situaciji izbjeglištva karakterizira temeljno nepriznavanje njihova statusa i situacije u kojoj su se našli. Temeljno nepriznavanje statusa tj. zadržavanje diskrecionog prava na nepriznanje odražava temeljni odnos neravnoteže.

Još nešto, na liminalnoj poziciji modernog političkog sistema na kojoj obitavaju izbjeglice povlači se i temeljno ontološko razlikovanje. U modernom političkom sistemu i moderni općenito, politička granica predstavlja i ontološko razgraničenje. Naime, modernu karakterizira temeljna politizacija svih odnosa i primat političkog poretka u odnosu na povijesne, statusne, vjerske ili prirodne poretke.

Time se otvara situacija da se na političkoj i institucionalnoj razini napravi razlika između ljudskog i neljudskog, ljudskog i životinjskog, racionalnog govora i životinjskog glasanja, čovječanstva i sirovog (golog) života, punopravnog građanina i ljudi onkraj prava, ljudi koji obitavaju u vječnom izvanrednom stanju. To razlikovanje povlači se na rubu suverenih političkih zajednica, u polju izvanrednog stanja, gdje je se susreće apsolutna svemoć suvereniteta i potpuna bijeda pod-ljudi koji su u konačnici svedeni na goli (biološki) život. Naime, u moderni, transcendentna sfera nije

izgubljena već je utjelovljena u točki suvereniteta kao potencijal za potpunu Negaciju (samo-Negaciju) (Balibar 2004) u izvanrednom stanju. Na taj način apsolutna moć Negativnog „ogoljava“ materijalnu, prolaznu dimenziju ljudskosti u konačnici goli (biološki) život.

Određene grupe ljudi i pojedince moguće je jednostavno ukloniti kao da su potpuno beznačajni, kao biološki višak, otpad, smeće (Bauman 2004), dakle, moguće ih je nekažnjeno ubiti bez mogućnosti žrtvovanja, kako je utvrdio Agamben (Agamben 2006).

Na strukturalnom mjestu na kojem se susreće politička granica modernih političkih zajednica obitavaju i izbjeglice. S tom razlikom, da izbjeglice nisu potpuno lišene prava. Nakon formalnog priznanja statusa, izbjeglicama su prava zagarantirana. Iako je tome tako čini se da se izbjeglice nikako ne mogu otresti svoje marginalne pozicije. Pozicije koja ih lišava normalnog identiteta svodeći ih na bezglasne, bijedne žrtve, bespomoćne žene i djecu, ili iracionalne subjekte koji ne mogu zastupati sami sebe.

Ova paradoksalna pozicija u kojoj se izbjeglice nalaze najbolje se može vidjeti u Konvenciji o izbjeglicama gdje se nalazi univerzalna definicija izbjeglice. Iako se izbjeglicama konvencijom garantiraju gotovo sva prava, osim izravnih političkih prava, izbjeglica je definiran kao osoba koja napušta domicilnu političku zajednicu zbog opravdanog „straha od proganjanja“. Upravo ta definicija potvrđuje ambivalentnu poziciju izbjeglištva. Iako se izbjeglicama garantiraju gotovo sva građanska prava, izbjeglice se primarno ne promatra kao racionalne subjekte koji na temelju racionalne procjene situacije napuštaju vlastitu političku zajednicu, već prvenstveno na subjekte koji su motivirani „osjećajem“ straha. Dakle, sama definicija izbjeglicu lišava logosa pretvarajući ga u iracionalne subjekte koji naprosto u strahu bježe od prijeteće opasnosti (Nyers 2006). Iz, ovdje prikazanog, vlastitog izbjegličkog iskustva vidljivo je da je humanitarnim radnicima u Sloveniji bilo potpuno nerazumljivo zašto je izbjeglička grupa odbila ponuđeni izbjeglički smještaj. Njima je bilo nezamislivo da mi svoju sudbinu i dalje promatramo u izvjesnom kontinuitetu sa prijašnjom, normalnom građanskom situacijom te da na svoj udes gledamo kao na produžetak svoga normalnog života.

Shodno tome može zaključiti da izbjeglice koje nemaju normalan politički identitet borave u polju trajnog izvanrednog stanja.

Zaključno

Iz svega navedenoga moglo bi se zaključiti da se, budući da izbjeglice nemaju „normalan“ identitet, na njima mogu otvoreno primjenjivati moderne institucionalne prakse koje služe za društveno normaliziranje nenormalnih pojedinaca i grupa. Institucije poput mentalnih ustanova, azila, zatvora i sličnih koje je opisao Foucault (1994a; 1994b). Izbjeglički kamp, prihvatni centri za azilante i strance naizgled predstavljaju takvu vrstu institucija (npr. Malkki smatra da se izbjeglički kamp može promatrati kroz Foucaultovu teorijsku optiku (Malkki 1995b)).

No, Agambenova analiza unosi jednu bitnu razliku. Za institucije koje analizira Foucault karakteristično je da se nalaze unutar zakonskog poretka. Dakle, štíćenicima unutar takvih institucija su formalno zagantirana puna građanska prava. Točnije, uskraćivanje određenih prava temelji se na zakonu i pravnom poretku. Agambenova analiza pokazuje da se za razliku od takvih institucija, izbjeglički kampovi i koncentracijski logori nalaze „s onu stranu“ zakonskog poretka u zoni izvanrednog stanja. Njihov „nenormalni“ politički identitet ima strukturu iznimke, suspenzije i isključenja te se nalazi s onu stranu pravnog poretka. Točnije, Agambenova analiza pokazuje da strukturu iznimke karakterizira isključujuće uključenje, ono što se isključuje, zadržava u izvanrednom stanju (goli život), istovremeno se uključuje u suvereni poredak. Tako je zona u kojoj vlada izvanredno stanje, zona u kojoj se gube jasna razlikovanja, identiteti i statusi. Za razliku od Foucaultovog razlikovanja normalnog i nenormalnog za koju vrijedi logika diferencije (po kojoj se normalno konstituiru u razlici prema nenormalnom), logika iznimke i izvanrednog stanja nalazi se na razini lacanovskog Realnog (Žižek 2002) i hegelovske dijalektike, gdje se neki zamišljeni elementi ne mogu jasno razlikovati tj. gdje se jedan element direktno preklapa sa drugim elementom. Tako se za izbjeglice može reći da se na njih primjenjuje i ne primjenjuje zakon, da u tim zonama i vlada i ne vlada zakonski poredak. Točnije rečeno, zakon se primjenjuje i ne primjenjuje, postavlja i ukida. Iz tog razloga u tim zonama primjena zakona i sile je arbitrarna kao što su i pokazala mnoga kulturnoantropološka istraživanja (Diken 2004; Kumar Rajaram 2004).

Efekt „normalizirajućih“ institucija s logikom iznimke je analitički zanimljiv. One vrše odvajanje nenormalnih od normalnih dijelova društva počesto stvarajući osjećaj nepremostive distance između lokalne sredine, društva i pojedinaca koji se nalaze u tim institucijama. Mnoga istraživanja su pokazala ogromne razlike u percepciji i samopercepciji izbjeglica koje imaju različit smještaj. Kao što je Malkki pokazala u svom istraživanju izbjegličkih zajednica u Tanzaniji, izbjeglice koje su bile smještene u izbjegličkom logoru razvile su potpuno različit identitet od izbjeglica koje su nastavile živjeti u gradu. Dok su jedni zadržali svoj izbjeglički status pojačavajući svoj dotadašnji identitet, drugi su napustili i identitet izbjeglice i svoj prijašnji identitet preuzimajući pluralnu identitetsku poziciju u kojoj su se našli (Malkki 1995b). Također, tanzanijsko društvo se potpuno drugačije ponašalo prema ove dvije grupe izbjeglica. Iako su u Tanzaniji boravili već dugi niz godina, grupu koja je boravila u kampu, u tanzanijskom društvu, su i dalje smatrali izbjegličkom. Točnije, za grupu u kampu su se i dalje vezivale uobičajene predodžbe o izbjeglicama, dok su se ove druge „izbjeglice“ gotovo posve uklopili u tanzanijsko društvo izgubivši izbjeglički identitet u očima drugih (Malkki 1995b).

Potvrdu razlika u percepciji i samopercepciji stekao sam i kroz vlastito izbjegličko iskustvo.

Naime, nakon što sam došao u Hrvatsku ubrzo sam se nastanio u Splitu gdje sam dobio izbjeglički status koji je bio potvrđen izbjegličkom ispravom. Budući da sam imao rodbinu u Splitu moja obitelj je uspjela pronaći privatni smještaj, stan, u kojem smo privremeno boravili. Nakon nekoliko mjeseci krenuo sam u školu

i život je počeo poprimati dotadašnji uobičajeni oblik. Iako nisam posebno isticao svoj izbjeglički status svi moji poznanici znali su da imam izbjeglički karton a ja sam često pri upoznavanju znao reći da sam došao kao izbjeglica iz Sarajeva. No, ubrzo sam primijetio razlike u pristupu različitim klasama izbjeglica. Naime, u dijelu grada u kojemu sam privremeno boravio, u jednoj vojnoj zgradi, bile su smještene izbjeglice iz Sarajeva. Osim te lokacije na još nekoliko lokaciju u Splitu mogle su se zamijetiti izbjeglice koje su bile smještene kolektivno. Moja okolina, poznanici i prijatelji odmah su počeli raditi razliku među nama. Za njih ja, u stvari, i nisam bio izbjeglica u pravo smislu riječi. Za njih prave su izbjeglice živjele u tim organiziranim koncentriranim smještajima. Da li su došli iz Bosne i Hercegovine ili Hrvatske izbjeglicama su smatrani ljudi koji su privremeno živjeli u odmaralištima i hotelima. Te izbjeglice nisu imale neki specifičan identitet nego su promatrane kao gomila ljudi koji uglavnom stvaraju probleme. Institucionalizacija je odredila predodžbe o njima i njihov identitet. Potvrdu za takav zaključak sam dobivao gotovo svakodnevno prolazeći kraj izbjegličke zgrade i pričajući sa poznanicima u susjedstvu. Za mnoge to mjesto bilo je mjesto koje je remetilo neki uobičajeni poredak. Mnogi su mi govorili da tamo vlada nered, buka, prljavština. Da izbjeglice krađu i da su sklone nasilju i slično. Mene su odvajali od tih izbjeglica i njihovog identiteta. Štoviše, pri upoznavanju s novim ljudima često su me „branili“ govoreći da ja ne pripadamo onim izbjeglicama iz hotela već da sam netko drugi.

Iz cjelokupne dosadašnje analize može se lako zaključiti da strukturalno mjesto, liminalna pozicija koju zauzimaju izbjeglice uvjetuje ovakve predodžbe. Bez obzira na, do sada prezentirane spoznaje, kulturnoantropološka perspektiva može dodati još jedan sloj u razumijevanju fenomena liminalnosti koji se tu pojavljuje.

U okviru kulturne antropologije pitanje društvene liminalnosti je već obrađeno u nekoliko navrata. Pri obradi rituala prijelaza liminalnost je spomenuo van Gennep. Po njemu rituali prijelaza imaju od tri faze: ritual odvajanja, rituali tranzicije (liminalni) i rituali inkorporacije (Malkki 1995b: 6).

Victor Turner je u eseju „Beetwixt and Beetwen: The liminal period in Rites de passage“, dalje razvio početne van Gennepove koncepte. Turner je razvio koncept „strukturalne nevidljivosti“: „Subjekt ritualnog prijelaza je u liminalnom periodu, strukturalno, čak i fizikalno nevidljiv...Strukturalna nevidljivost liminalne persone ima dvostruki karakter. Ona je prestala biti klasificirana i još nije klasificirana“ (Malkki 1995b: 6).

Kao što sam pokazao, izbjeglice i tražitelji azila se nalaze u ovako opisanoj liminalnoj poziciji, na prijelazu iz jedne strukturirane zajednice u drugu. U tom stanju sva konačna određenja i razlikovanja su „zamućena“ čineći njihovu poziciju nevidljivom. Upravo je to karakteristika zone izvanrednog stanja, strukturalna liminalnost na kojoj se brišu sva jasna određenja. Sada iz drugog kuta gledano, postaje razumljivo zašto su izbjeglice lišene govora tj. iz ovoga postaje jasno zašto njihov govor postaje nevidljiv pretvarajući ih u „bezglasne emisare“.

Također, postaje jasno zašto se za izbjeglice često vezuju društvene predodžbe prljavštine, nereda i opasnosti (Nyers 2006; Malkki 1995b). Svojom pojavom

izbjeglice remete već ustanovljeni politički i simbolički poredak, poredak modernih političkih zajednica kojeg sam pokušao u grubim crtama opisati u ovome radu. Malkki na taj poredak gleda kao na sveobuhvatnu stvarnost koja prodire i u način mišljenja i predstavljena nazivajući ga „nacionalnim poretom stvari“ (Malkki 1995b). Poznato je da je Mary Douglas napravila poveznicu između simboličkog poretka, čistoće i opasnosti (Douglas 2004). Ako primijenimo njezina istraživanja na izbjegličku situaciju postaje razumljivo zašto se izbjeglice često smatraju prljavima i opasnim čak i onim situacijama u kojima za to ne postoji razlog. Od početka masovne pojave izbjeglica, njih se smatra iznimno opasnom pojavom, u najgorem slučaju „ljudskim otpadom“ (Bauman 2004) kojega treba što prije ukloniti.

Literature:

- AGAMBEN, Giorgio. 2006. *Homo sacer*. Zagreb: Arkzin.
- ARENDDT, Hannah. 1958. *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York: Meridian Books.
- BALIBAR, Etienne. 1994. *Masses, Classes, Ideas*. London: Routledge
- BALIBAR, Etienne. 2004. *We, the People of Europe?*. Princeton University Press.
- BAUMAN, Zygmunt. 2004. *Wasted lives*. Cambridge: Polity.
- BRUBAKER, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.
- de TOCQUEVILLE, Alexis. 1995. *O demokraciji u Americi*. Zagreb: Informator.
- DIKEN, Bulent. 2004. „From the Refugee Camps to Gated Communities: Biopolitics and the End of the City.“ *Citizenship Studies*, Vol. 1 No.1: 83-106.
- DOUGLAS, Mary. 2004. *Čisto i opasno*. Zagreb: Algoritam.
- FOUCAULT, Michel. 1994a. *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
- FOUCAULT, Michel. 1994b. *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator.
- HADDAD, Ema. 2008. *The Refugee in International Society: Between Sovereigns*. Cambridge University Press.
- HARRELL-BOND, B. E. .1986. *Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees*, Oxford, OUP.
- HARDT, Michael and Negri, Antonio. 2000. *Imperij*. Harvard University Press. Print.
- HIRSCHON, R. 1989. *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia-Minor Refugees in Piraeus*, Oxford, Clarendon Press.
- KANT, Immanuel. 1974. *Um i sloboda*. Beograd: posebno izdanje časopisa „Ideje
- KUMAR RAJARAM, Prem i GRUNDY-WARR. 2004. *The Irregular Migrant as Homo Sacer: Migration and Detention in Australia, Malaysia and Thailand*. *International Migration* 42.1: 33-64.
- LACLAU, Ernesto i Chantal MOUFFE. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*. London – New York: Verso.
- MALKKI, Liisa. 1995a. *Refugees and Exile: From “Refugee Studies” to the National Order of Things*. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24.
- MALKKI, Liisa. 1995b. *Purity and Exile*. The University of Chicago Press.

- MALKKI, Liisa. 1996 .Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism and Dehistoricization. *Cultural Anthropology* 11:3.
- NYERS, Peter. 2006. Rethinking Refugees: Beyond States of Emergency, New York i London: Routledge.
- OKELY, Judith i Helen CALLAWAY (ur.). 1992. Anthropology and Autobiography. London i New York: Routledge.
- ONG, Aiwa. 2003. Buddha is Hiding: Refugees, Citizenship, the new America. Berkeley: University of California Press.
- RANCIERE, Jacques. 1999. *Disagreement*. Minnesota: University of Minnesota.
- RANCIERE, Jacques. 2004. *The Politics of Aesthetics*. London: Continuum.
- REED-DANAHAY, Deborah E. (ur.). 1997. Auto/ethnography. Rewriting the Self and the Social. Oxford i New York: Berg.
- SALECL, Renata. 2002. *Protiv ravnodušnosti*. Zagreb: Arkzin.
- SHAWCROSS, W. .1984. *The Quality of Mercy: Cambodia, Holocaust and Modern Conscience*. London: Andre Deutsch.
- SCHMITT, Carl. 1985. *Political Theology*. Baskerville: The MIT Press.
- SOGUK, Nevzat. 1999. *States and Strangers: Refugees and Displacements of Statecraft*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- WALDRON, S. (1988) 'Working in the Dark. Why Social Anthropological Research is Essential in Refugee Administration', *Journal of Refugee Studies*, 1:2.
- WEBER, Max. 1976. *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.
- ZOLBERG, Aristid, SUHRKE, Astri i Sergio AGUAYO. 1989. *Escape from Violence*. Oxford University Press.
- ZETTER, Roger. 1991. Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity, *Journal of Refugee Studies* 4:1.
- ŽIŽEK, Slavoj. 2002. *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin.

Duško Petrović

Phenomenon of Refugeeness in the Modern Political System

So far, the multidisciplinary research of the phenomenon of refugeeness demonstrated, that the standard institutional, social, discursive response can be observed, regardless of the historic, social and geographical context. Using the autoethnographic research method and a part of his biography, the author is proposing the explanation for that situation. In his interpretation, the hegemonic discursive, institutional and social approach is a consequence of the structure of the modern political system, more precisely, „the place“ that refugees occupy inside the system. They are placed at the border, between sovereign political entities occupying the liminal position between the internal and the external, law and state of exception, the human and the animal. So, they are dominantly represented as dangerous, filthy, helpless group of people and the aberration from the normal state that should be removed. In that sense, they can not achieve normal identity and are not in position to represent themselves.

Key words:

refugeeness,
modern political
system,
structural place,
limes

Gordana Blagojević

Institute of Ethnography SASA, Belgrade
gordana.blagojevic@ei.sanu.ac.rs

The Influence of Migrations on the Ethnic/National and Religious Identities: the Case of the United Methodist Church in Banat¹

This research focuses on the correlation between migrations and ethnic and religious identities on the example of the United Methodist Church (UMC)² in Banat. This paper observes a complex network of social, political and cultural factors which induced the changing of the number of members of the UMC local congregations, and their ethnic structure. Ever since the founding of the first UMC congregations on the territory of Serbia (mostly in Vojvodina) at the beginning of the 20th century until the end of World War II, the greatest number of their members were German. After they had immigrated, there was a sharp membership decline and many UMC congregations were extinguished. Today there are four UMC congregations in Banat, the largest one being the Macedonian Roma congregation in Jabuka, which is called the "Roma church" by the local people. Protestant congregations in Serbia are minority denominations and the UMC in Banat does not have many members. In the UMC in Jabuka the pastor is a woman, which is also very rare.

Key words:

United Methodist Church (UMC), religious identity, ethnic identity, Roma national minority, Slovak national minority, Banat, Serbia.

¹ This paper is the result of Project no. 177027: *Multiethnicity, Multiculturalism, migrations – contemporary process*, by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

² The official name of the Methodist Church in Serbia is "Evangelička metodistička crkva" translated directly into English would be Evangelical Methodist Church. This Church is part of the worldwide denomination called "United Methodist Church" (UMC), so I use this term in the text.

This paper observes the influence of migrations on the structural changes in religious congregations and the influence of ethnic belonging on the expressing of religious identity of their members on the example of the United Methodist Church (further in the text abbreviated UMC) in Banat from the beginning of the 20th century until today. During the 20th century, a wide network of mutually intertwined social, political, and cultural factors induced the changing of the number of members of the UMC local congregations, and their ethnic structure. Ever since the founding of the first UMC congregations in Vojvodina at the beginning of the 20th century until the end of World War II, the largest number of members were German. After they had immigrated, there was a sharp membership decline and many UMC congregations were extinguished.

Today there are four UMC congregations in Banat, the largest one being the Macedonian Roma congregation in Jabuka. Besides that one, there are two Slovak congregations in Padina and Kovačica and an ethnically mixed one in Vršac, where they perform services in Serbian. We ask how the members of other local congregations perceive the UMC members, whether they define them based on their ethnic belonging. Also, one of the questions is how the ethnic, age and sex structures of these congregations affect their musical creativity at church services.

After I had become acquainted with the already existing written works about the UMC in Serbia, I realized that this congregation has never actually been the object of any ethnological or anthropological researches in our country. Taking into consideration that the UMC was greatly influenced by the migrations of its members during its existence in our parts, which also affected the ethnic structure of the congregations and the expressing of their ethnic identity, I have decided to devote special attention to these issues. This paper was created as a result of my own field research conducted by using the methods of interview, casual conversations, and observing the church services in all four congregations mentioned above, in the period from October till December 2013.³

The coherence between the ethnic and religious identities

The ethnic/national and religious identities represent kinds of collective identities which are more or less coherent depending on different social factors. Contemporary ethnological and anthropological studies show that religious identity often represents one of the most important indicators of ethnic/national identity (Nedeljković 2007, 256). In the professional literature, the role of religious identity as a guardian of ethnic/national identity in some nations has often been pointed out (Smith 1998, 59). In support of this, there are results of some ethnological and anthropological studies of the Serbian diaspora. It is the migrations of population (especially to overseas

³ I wish to thank all the examinees for their affability, and especially to the EMC pastors, Mr Jan Sjanta from Padina, Daniel Sjanta from Kovačica, Lila Balovski from Jabuka, and Miodrag Mihajlović from Vršac, and also to musicians Martin Balovski and Branislav Jovanov from Jabuka.

countries) that often cause the religious identity to become one of the prominent symbols of ethnic identity (Pavlović 1991; Lukić-Krstanović 1992; Prelić 1995; Prelić 2008; Blagojević 2005; Blagojević 2012).

In this paper I deal with a somewhat different situation, which is the relation between religious and ethnic/national identities of national minority members who both in their homeland and in the receiving country have the dominant other religious identities. For example, the Slovaks in the Republic of Slovakia are predominantly Roman Catholics. However, their compatriots in Serbia are mostly Lutherans, that is, members of the Slovak Evangelical Church of the Augsburg Confession (further in the text: SEC) (Raković 2010, 376-377). On the territory of the municipality of Kovačica, in Banat, there are a great number of Protestant religious congregations whose members are Slovaks. Thus, in Kovačica, there are nine more religious congregations besides SEC. In Padina, there are eight more religious congregations besides SEC. Therefore, although the SEC is the most numerous one, still the members of the Slovak national minority in Serbia are divided into a larger number of Protestant congregations. One of them is the UMC, on which this paper is focused because of the specific relation between the ethnic and religious identity. Namely, I have noticed that people from their surroundings gave this religious congregation an ethnic name, depending on the ethnic structure of its members. Accordingly, the UMC in Vršac was called the "German church" at the beginning of the 20th century, while today in Jabuka they call it the "Roma church", although neither Germans nor Roma people are the predominant members of the UMC. On the other hand, where the members of a national minority are the majority – like, for example, in Kovačica and Padina where Slovaks are dominant – the members of the local community who are not members of the UMC do not define their members ethnically, but only religiously.

The Uvangelical Methodist Church (UMC)

The Uvangelical Methodist Church represents a denomination of the Protestant Christianity which was inspired by the teaching of the Anglican priest John Wesley (1703-1791). His brother, Charles Wesley, wrote over 6000 poems (in some resources it is said 9000) which served as the foundation for the dissemination of the Wesleyan Methodist theology. However, although neither of the brothers played a musical instrument, Charles's sons and grandsons became well-known musicians and composers. (Church Society 2013; Wesley Center Online 2013; Wesley 1820). The Methodist movement segregated itself from the Anglican Church and became a separate ecclesiastical denomination only after Wesley's death. From Great Britain this movement spread to the USA and throughout the whole world. Today there are about 100 denominations of the Wesleyan Methodist movement which are joined together in the "World Methodist Council" which has about 80 million Methodists (World Methodist Council 2013).

Methodists dedicate special attention to education (founding of schools, universities, etc.), as well as to giving help to the economically threatened and sick

persons (founding of hospitals, orphanages, kitchens for the poor, etc.). When comes to theology, Methodists profess Arminianism claiming that Lord Jesus Christ died for the whole humanity, and not only for a group of the chosen ones. The Methodist teaching was especially popular among the slaves in the USA who founded the so called "black churches" (Encyclopaedia Britannica 2013).

A short review of the Methodist Church in Serbia

The history of the Methodist Church in Serbia is connected with the activities of the Blue Cross Society. At the end of the 19th century subsidiaries appeared in Hungary, which mostly worked among Germans and Slovaks. It is worth mentioning that many Germans were colonized on the territory of today's Vojvodina after its liberation from the Turkish government and becoming a part of the Habsburg Monarchy (Krel 2008, 157). Members of the Blue Cross Society had a good cooperation with Methodists, who preached at their gatherings. A German Methodist Otto Melle was well accepted in Srbobran where he lived at the beginning of the 20th century. Local people called him the "German priest" (Bjelajac 2003, 116). The first Methodist Church on the territory of Vojvodina was founded in Vrbas in 1904. At the same time, they also started to preach to Hungarians in Srbobran, in Hungarian language (116). There was missionary work among Hungarians, in Hungarian language. However, they did not have much success because the Hungarians remained faithful to the Roman Catholic Church and Reformed Church (116-117). Therefore, together with migrations and colonization of Germans, the Methodist teaching came to our country, but at first they were mostly restricted to the German population because of the language.

In the Kingdom of SHS all Methodist congregations united in Vrbas in the Yugoslav Missionary Conference in 1992 (Milin 1986, 141). According to some data, in the Kingdom of SHS in 1923 there were about 1400 members and 1000 children in Sunday Schools in the Methodist Church (Bjelajac 2003, 124). In the late 1920s, the Methodist congregation lost a certain number of their members because of the economic migrations from the territory of Serbia (127). In the 1930s, three big centres were standing out among the congregations in Vojvodina: Zrenjanin (then called Veliki Bečkerek), Vršac and Mramorak. In 1931 there were 334 Methodists in Vojvodina (128). The first Methodist church service in Belgrade was performed in 1939 (128-129). Methodists in Yugoslavia were socially engaged until World War II. They had a hospital in Novi Sad called "Betanija", a boarding school for girls and a nursing home (129).

After the occupation of Yugoslavia in World War II, German troupes and Hungarian occupational authorities did not hinder the work of the Methodists. There were Nazis in the Methodist Church who represented an influential part of the membership (130). According to the data quoted by Branko Bjelajac, when the Soviet Army and Partisans reached Vojvodina, 520 Methodists immigrated to Germany. Some local Methodist congregations became completely extinguished (131). By 1958, a great number of German nationality members immigrated from Yugoslavia (132). Here we can see

the influence of forced migrations and belonging to a specific ethnic group on the weakening and almost complete disappearance of a religious congregation, in this case, the UMC in Vojvodina.

After World War II in some places in Vojvodina there were still some Hungarian Methodist believers. Work among them was renewed with the financial help from America and Switzerland (131). There were two districts on the territory of former Yugoslavia during that period – the north (Vojvodina) and the south one (Macedonia). Most Methodists lived in Macedonia, so the centre was in Skoplje and the secretariat was in Novi Sad. The chief administrator was the superintendent. The north district had four counties: Bačka, Banat, Srem, and the Hungarian county. All congregations in Macedonia and the one in Kosovska Mitrovica belonged to the south district. The authorities allowed financial help and means from abroad which helped the gradual renewal of their work (132).

In 1948 the communist authorities banned the work of the Blue Cross Society which was mainly consisted of Slovak Lutherans, who then became Methodists. Because of the lack of educated clerical staff, the "clerical sisters" were admitted to work in church. They helped in performing the church services and organizing sisterhood and children's meetings, they visited and took care of the sick people (132). In 1959 the Methodists had about 3000 grown-up members and 400 children (133). After the separation of SR Macedonia from SFRJ, the north district (Vojvodina) and the south (Macedonia) split up, but they stayed in the same conference. The centre of the north district is in Novi Sad. Both districts are within the same diocese, the centre of which is in Switzerland (135).

Between the two world wars, Methodists had magazines in Serbian and German. In SFR Yugoslavia they published magazines in Macedonian, Slovak and Serbian. Today in Serbia they publish magazines in Slovak and Serbian. In 2000 there were 480 Methodists in Serbia. Services are performed in Slovak, Serbian and Hungarian language. Today most Methodists in Serbia are Slovaks and Roma people. On the territory of Vojvodina there are 14 local congregations with about 1000 members (138).

Contemporary practices in Methodist congregations in Banat

As it has already been mentioned, this research included the Methodist congregations on the territory of Banat – in Vršac, Padina, Kovačica and Jabuka. Although these congregations are relatively near each other, their structure is ethnically different, so the church services are performed in different languages. Music in services is very different and it gives a *special note* to each one of the these congregations.

From the UMC archives in **Vršac** we can learn that the first Methodist preacher in this town was Kreuzer Karl in 1900. Slovak Janko Sjanta preached from 1990 till 2006. His sermons were heard by the current UMC priest in Vršac, Miodrag Mihajlović from Jabuka. The members of this congregation, as it is written in the archives, gathered

together in the house of the Warmit family during the German occupation and later in the house of Dr. Sendjerov. Today they gather in a private house which has a wooden cross and a sign UMC on it. According to pastor Mihajlović, this and other religious congregations in Vršac are exposed to the attacks of *hooligans*. They threw stones at the church several times, so he was forced to put gratings on the windows.

This ethnically mixed religious congregation has about ten members today and they are mostly elderly people. Their members are Slovaks, Czechs, Slovenians, Serbs and they have one Roma woman. There were also Romanians earlier. The services are held in Serbian. For singing in services they use the Baptist songbook. Pastor Miodrag Mihajlović wrote about a hundred songs which are being prepared for printing. Martin Balovski and Branislav Jovanov, the UMC members from Jabuka, wrote music for some of these songs, which are sung at services by the members of the congregation. Since there are no musicians in this congregation, Janoš Lovas, a Roman Catholic cantor, (Hungarian) sometimes plays at services or they use recorded music or they simply sing a cappella.

On the territory of the **municipality of Kovačica** there are 25,274 inhabitants, most of which are Slovak (Census 2012, 35). According to the data I got from the **Padina** UMC pastor Jan Sjanta (a Slovak by ethnic belonging), the Methodist Church has been in Padina since 1953. It was formed by the Blue Cross Society members. Until 1972 the congregation assembled in a house known as "Turanov's house". That year a new house was bought and preacher Olejar Mihajlo (Slovak) came from Zrenjanin with his family. There were also two lay preachers in the congregation, Ondriš Sjanta and Pavel Šajben (Slovaks). The current Padina UMC pastor Jano Sjanta, the grandson of the above mentioned Ondriš Sjanta, was born in Padina. He has served in several different places in Vojvodina and Macedonia since 1978. In 2006 he returned to his hometown. This congregation currently has about 25 members. As for the age structure, most of them are over 60, but there are believers in their twenties, thirties and forties. They gather together three times a week, on Wednesdays and twice on Sundays. They cooperate with the Baptist and three Pentecostal congregations. Preachers meet once a month, they talk and pray together. According to Sjanta, members of other Protestant congregations in Padina did not approve of the fact that the pastors in the SEC and Methodist Church were paid. According to their criteria, it is "scandalous" for a pastor to get paid.

The UMC in **Kovačica** was officially formed in April 1950, also by the Blue Cross Society members. The current pastor Daniel Sjanta came to Kovačica in 2010 as the first ordained pastor in this congregation. The house they gather to pray in, together with a flat for the pastor, was bought then. According to Sjanta's testimony, local people recognize and respect him regardless of their denomination. They address him with "Mr. Pastor". Until he came, lay pastors served there and the congregation gathered in very modest conditions. They had only one room for prayer. Sjanta claims that due to the lay management, there is no systematic church archives with the history of the congregation.

Today the UMC in Kovačica has 32 adult members and a certain number of

children and young people. Besides them, there are some people who are in the process of joining the congregation. For them they use the term "friends", while the congregation members call each other brothers and sisters. Although priest Sjanta is privately on good terms with the dominant Slovak Evangelical Church (SEC) priests in this place, the UMC in Kovačica does not have official relations with it. In his own words, "it all depends on a personal base, on the people who are leading the congregation, on the pastors' approach. In Stara Pazova, Šid and Pivnice there is cooperation between the Evangelical Church as a majority and the Methodist Church". The pastor's wife Elena Sjanta (maiden name Brezina) grew up in a Baptist family. However, when she married a Methodist pastor, she decided to join the UMC for the sake of the congregation.

They have services three times a week. The difference between these services is very small. The pastor plays the electric organ at services and all the members of the congregation sing in the Slovak language. He sometimes plays the guitar or the flute. On every first Sunday in a month after the vespers they sing religious songs for an hour. I attended the Sunday vespers on 3 November 2013. The members of the congregation suggested the songs by numbers according to their own affinity. For example, one of the members said: "let's sing song number 156!". After they have finished that one, somebody else suggested the next song. The texts of some songs are sung to the melodies of Slovak folk songs, but there are also Russian and even Swedish folk melodies. They use the songbook called "Sionske piesne" ("Zion songs") published in 1982 in Padina. Daniel Sjanta translates liturgical poems from English into Slovak and Serbian and he also translated a Christmas carol from the Hungarian language. Apart from this, he wrote two songs, in which he adjusted his own words to the already existing melody. The criterion for the choice of the song is its euphoniousness and the quality of the text.

Apart from his primary clerical duties, Sjanta holds a free English language course for all interested parties as a contribution to a wider community – not only for the UMC members, but also for the other ones, grown ups and children. He started this activity in Padina. He was motivated by the fact that many people need the English language and it was a way to help them. In Sjanta's words, the course helped him to get to know many people and make some friendships. The students agreed on their own to give a certain sum of money as a contribution for the church, although not all of them were the members of this congregation.

Within this congregation there is a children's club "Mosaic" where the pastor's wife works, who is a kindergarten teacher. Apart from this, they also have the so-called youth group, high school group and group for the older youths. Besides gathering at the church, they also have the so-called *home groups* which are meetings at private houses. There are three different kinds of groups: for married couples, for the catechumens and the general type ones. Among other things, the function of these groups is to bond with the non-members of the congregation who would perhaps never come to the Methodist Church, but are open to private contacts. In pastor Daniel Sjanta's words, they "want to socialize, sing and talk about God". This is the way of

keeping the informal social contacts among the church congregations. They have this activity mostly during the winter because, as the members say, "people work more in the summer".

The Banat village of **Jabuka** is situated on the territory of the municipality of Pančevo. According to the 2011 census, it has 6181 inhabitants (the 2012 Census). As stated by Lila Balovski, the Methodist congregation in Jabuka has been gathering since 1969. The pastor from Vršac started to come then, Krum Ivančev, whose ancestry was Macedonian. He founded the so called *home congregation*, which means that the believers gathered for prayer in private houses. When the number of believers became too large for the house meetings, they bought a building in which they also gather today. The sanctification of the building was performed in 1973. In November 2013 they celebrated 40 years of the UMC congregation in Jabuka.

This congregation is also special because its leader is a woman – pastor Lila Balovski. She tells how she decided to become a pastor:

Everyone in my family was Methodists, my parents and grandparents. I have always believed in God. When I turned 18, I was bewildered when people talked about joy in faith. I did not feel that. I prayed to God to experience peace and joy in my heart. At first I felt that I was a sinful person and then I was overcome by joy. It was then that I decided to serve to Him until the end of my life and keep this feeling within myself.

According to the decision made by the Annual Conference of the UMC, she has been preaching in Jabuka since 1992. When she came to the village there was only a small number of Methodist believers. She met her husband here, who is an active Methodist, with whom she began to preach together. In Balovski's words, at first the people from Jabuka found it strange that a woman was a pastor in this UMC: "there were no attacks or awkward situations, only bewilderment. Now they have all got used to it." At funerals she wears a *talar* or a cassock.

She gets the greatest response from the Roma people. The UMC in Jabuka is mostly Roma. Today this congregation has about 80 active members, out of which 20 are teenagers. As for the sex structure, there are slightly more women than men. Balovski claims that the children were the first ones who came to the congregation and then the parents. They gather in the house in the centre of the village which was renovated in 2010. That year an incident happened when after a fight a young Roma man killed a non-Roma young man with a knife. Inhabitants who were not Roma protested because of this. Balovski says that some of them threw stones at all the Roma houses, as well as the EMC in which the Roma people gather and which is known as the "Roma church". The building was severely damaged, but after the renovation it was expanded. The members of this congregation told me that many people in the village find it strange that "the church does not have a belfry and a bell". There is also a separate *youth room* where young people gather together. Every Sunday is considered to be a big feast day and that is why they have services twice a day. Grown-up members have a prayer hour every Thursday.

Choir and orchestra rehearsals are on Saturday evenings. According to the pastor,

the lack of musicians was a big problem in the congregation at the beginning of the 1990s. However, soon Roma children and young people came, who then learned to play. Today this congregation is rich with musicians, who are mostly Roma, and their music characterizes it. Some musicians are educated, like for example, the pastor's son, Martin Balovski, who finished secondary music school in Pančevo. They play the piano-synthesizer, guitar, Goblet drum, trumpet, bass, and accordion. At services they mostly sing in Serbian, a few songs are sung in Macedonian, since there are some other members besides the priestess who come from Macedonia. They do not sing in the Roma language because these Roma people also come from Macedonia and, as they say, do not speak the Roma language.

They got musical instruments from Germany. Roland Werner, a music professor, has been coming here since 2008. He taught a group of Roma musicians to play spiritual music for funerals and make a living in that way.

The prominent member of the church choir, the accordion player Branislav Jovanov, has been playing the accordion actively since he was 15 years old. He was born in a family of Orthodox Roma people. He married young and could barely make a living from his music. A friend recommended him and he started to play in the Methodist congregation, since there were no musicians among the members at that time:

Over the time I felt they had peace and love there, I could see something was going on – they were not like all the other people who rejected me. Here people love me regardless the fact that I am a Gypsy. Outside we are Gypsies for them. Now, as some would say – Roma, Gypsies – it is all nonsense. A Gypsy is a Gypsy, no offence there. We are not ashamed of that. In the church I am not a Gypsy. In the church I am a man. I primarily received love from people. I did not know who God was. I cannot say – I came to the church, I believe in God. I had no idea that He exists. For me people were gods in the beginning. Why? Because these people treated me with tenderness. It is not the same as in the outside world. I got to know God through the people who had God, who believed in Him. I started to come here, and then my family started to come too – my wife and children. My father was very much against it. We moved out and started on our own. For five years we did not have electricity and water. Our second son grew up under the candle light. After 7-8 years we managed to build a house. It is good that this church has so much to offer. We spend time here, play table tennis, have fun, play basketball, football. We have different kinds of music. A lot of young people went through this church. They get married very young and that is a big problem. When they have children, they do not come here anymore.

According to pastor Lila Balovski, the UMC missionaries found a way to get close to the Roma people: ‘we opened the church doors and our hearts and offered help in any way possible. We went to visit them at their homes. We talked with them. They felt accepted and loved. We are all one before God, we have to respect each other. If we do not respect people around us, how can we respect God who we cannot see?’ The pastor believes that there are changes in the lives of the members of this congregation, and abstinence from alcohol is one of them. Crime rate is lower and

they pay more attention to their families. The children go to school and learn.

Balovski thinks that it was the hardest for the Roma people who first came to the UMC because the people from their surroundings were mocking them. The attacks were in the sense *why are you changing your faith*. The UMC pastor has a good relationship on the private, human level with the Serbian Orthodox priest, but there is no official religious dialogue. When the UMC missionaries first came, they gave away the New Testament for free, but the people were suspicious and would not take it. It took ten years for them to become accepted as a part of a village community. This congregation also has home gatherings, mostly in winter, and mainly the same generations.

As for the charity work, during the 1990s crises a humanitarian service from abroad sent them packets of humanitarian help which they gave to everyone regardless of their religious affiliation. As stated by Balovski, the EMC in Jabuka bought a 37 acre piece of land for the congregation members who do not have their own land to cultivate. The field is divided into ten lots – for nine families and the tenth lot is for the Lord. They grow vegetables on those lots and everything they need to feed themselves.

Besides in this congregation, Balovski is a pastor in a small missionary Methodist congregation in Pančevo. She began to preach there in 1993, the same year as in Jabuka, but with much less success. They gathered in private houses until 2000 when they were allowed to use the German Evangelical Church which was abandoned after World War II and the departure of the Germans. They have only one service there on Sunday afternoons. Priestess Balovski performed several funerals there. Those were mostly people of German ancestry whose family members ‘‘wanted to hear a word of consolation in German language’’.

Conclusion

This research has shown that different kinds of migrations, both collective and individual, played an important role in the life of the UMC in Banat. Most members of the UMC in these parts belong to national minorities. Their ancestors (Germans, Slovaks, Macedonians, Roma) settled and immigrated under the influence of different factors (social, political, religious). For example, the religious factor was of crucial importance for the migrations of Slovaks and their settling in the territory of Vojvodina at the beginning of the 19th century. They were Protestants and as such they were not welcome in the Roman Catholic majority surroundings which they were forced to leave.

Forced migrations were a very important factor as can be seen on the example of the immigration of Germans after World War II, the result of which were the changes in the ethnic structure of the UMC. Therefore, political factors influenced the migrations of believers among other things, which consequently caused the change in the ethnic structure of the UMC congregations. On the other hand, on the territory of former Yugoslavia after World War II, colonization occurred. Thus, among others,

Macedonians and Roma people colonized Vojvodina. This religious congregation in the ethnically mixed places in Banat was named after the ethnic belonging of its members at the beginning of the 20th century as well as today, for example the *German* or *Roma* church. It is exactly this equating of the Methodist congregations with ethnic belonging that brought to the physical extinguishing of many congregations after World War II and the departure of the Germans. On the other hand, people began to oppose the Methodist preachers because in that period everything *German* was perceived as hostile, and so was the former “German church”. However, since the 1990s, right there in the former German place – Jabuka near Pančevo – a place where thousands of Serbs, Jews and Roma people were killed during World War II – among the members of the Roma national minority the Methodist preaching has the most followers. In Banat places where Slovaks are a majority, like Padina and Kovačica, the EMC members are not defined ethnically because they all – the congregation members and their surroundings – belong to the same national minority.

Besides collective, there are also individual work migrations of preachers and pastor who are sent to different places by their church organizations according to the needs and agreement. It needs to be pointed out that the local congregations of the UMC in these parts (and further in Vojvodina) were founded thanks to the active work of migrant missionaries-preachers. In the first phase at the beginning of the 20th century those were Germans who did not speak Serbian, so the language barrier was one of the factors which caused the weak acceptance of this teaching by the Serbs and members of other ethnic congregations who live in these parts.

The UMC in Banat has a small number of members and it represents a minority within Protestantism which, on the other hand, is a minor religious congregation in Serbia. In the UMC in Jabuka the pastor is a woman, which is also rare in the Christian world and in Serbia even in the Protestant congregations where female clergy is allowed. For example, the UMC in Vojvodina has twelve priests and only four of them are women. On the other hand, the superintendent in Novi Sad is a woman, Ana Palik-Kunčak.

These preachers were and still are well-accepted because of their humanitarian work, giving of material and educational help – as we have seen on the example of the land for the poor or free English lessons. Besides, the preacher’s nice and kind way of communication appealed to many members of this congregation.

This research has shown that in the UMC in Banat there is a direct bond between the local congregations and the influence of changing of the ethnic, age, and sex structures on the music expression of their religious identity. In Slovak places the UMC members sing in Slovak. Under the influence of age structure – the members are mostly older – the melodies of the songs are from the older repertoire (from the beginning of the 20th century), but they use the electric organ, though. In Vršac they have a small and ethnically very mixed congregation where members are mostly elderly people. At services they even use recorded matrices of instrumental music or they have guest musicians from other church congregations. On the other hand, in the numerous UMC congregation in Jabuka, where there are a lot of young people,

contemporary pop music melodies or lively 7/8 folk rhythms dominate, which can be related to the Roma-Macedonian structure of this congregation.

The members of the UMC local congregations are mutually bonded by the same dogmatic teaching. With some Protestant congregations, like Baptist or Pentecostal, they have good cooperation. With other religious congregations they mostly have a good relationship on a private level, but the interreligious dialogue is not much developed. By welcoming foreign Methodist preachers and visitors from foreign countries, the members of this congregation overcome the local frames bonding at the same time with other Methodist congregations from all over the world.

References

English language:

- Church Society. 2013. "Charles Wesley (1707-1788). Minister and Hymn writer of the Evangelical Revival" http://churchsociety.org/issues_new/history/wesleychas/iss_history_wesleychas_intro.asp (Accessed September 9, 2013)
- Encyclopaedia Britannica. 2013. "Methodism." Accessed October 10, 2013. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/378415/Methodism/40172/Polity>
- Wesley, John. 1820. *A Collection of Hymns: For the Use of the People Called Methodists*, London. http://books.google.rs/books?id=qScPAAAAIAAJ&dq=collection+of+hymns&printsec=frontcover&ct=result&redir_esc=y#v=onepage&q=collection%20of%20hymns&f=false (Accessed November 5, 2013) Also available in the printed version
- Wesley Center Online. 2013. "John Wesley" <http://wesley.nnu.edu/charles-wesley/> (Accessed October 2, 2013)
- World Methodist Council. 2013. "Statistical Information" <http://worldmethodistcouncil.org/about/member-churches/> (Accessed August 7, 2013)

Serbian language:

- Бјелајац, Бранко. 2003. *Протестантизам у Србији. Прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији. I део*. Београд: Алфа и омега.
- Благојевић, Гордана. 2005. *Срби у Калифорнији. Обредно-религијска пракса и етничитет верника српских православних парохија у Калифорнији*, Посебна издања ЕИ САНУ 54. Београд: ЕИ САНУ.
- . 2012. Срби у Солуну у првој половини 20. века. О религијској припадности и етничком идентитету, Београд: System Intelligence Products, ЕИ САНУ.
- Крел, Александар. 2007. "Промене стратегије етничког идентитета Немаца у Суботици у другој половини 20. века", *Гласник Етнографског института САНУ* 54: 319-332.
- . 2008. "Улога удружења «Герхард» у ревитализацији етничког идентитета сомборских Немаца", *Слике културе некад и сад*, ЕИ САНУ, 24, Београд, 155-168.

- . 2009. “Ревитализација етничког идентитета Немаца у Сремским Карловцима”, *Гласник Етнографског института САНУ* LVII (1), Београд, 71-92.
- . 2012. “Етничка дистанца/везаност (блискост) војвођанских Немаца према Србима и Мађарима у Војводини и Немцима у СР Немачкој на почетку 21. века”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 139/2, Нови Сад, 197-207.
- Zvanična prezentacija grada Pančeva. Jabuka.
<http://www.pancevo.rs/30-1-1> (Accessed October 4, 2013)
- Лукић-Крстановић, Мирослава. 1992. *Срби у Канади - живот и симболи идентитета*, Посебна издања ЕИ САНУ 36. Београд: ЕИ САНУ.
- Милин, Лазар. 1986. *Апологетика, књ. 6, Црква и секте*, Београд.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze. Ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*, Београд: Златни змај и Оделjenje за етнологију и антропологију Филозофског Факултета у Београду.
- Павловић, Мирјана. 1991. *Срби у Чикагу; Проблем етничког идентитета*, Посебна издања ЕИ САНУ 32. Београд: ЕИ САНУ.
- Павковић Ф., Никола. 1998. „Религијски плурализам у Војводини. Историјски преглед“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 104-105, Нови Сад, 225-255.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Становништво. Национална припадност: Подаци по општинама и градовима*, 2012. Београд: Републички завод за статистику.
- Прелић, Младена. 1995. *Срби у селу Ловри у Мађарској током XX века*, Будимпешта: Srpski demokratski savez
- . 2008. *(Н)и овде (н)и тамо: етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*, Посебна издања ЕИ САНУ 64. Београд: ЕИ САНУ.
- Раковић, Славиша. 2010. “Словаци и Роми пентекосталци у Србији: скривена(е) мањина(е) и поткултура(е)?”, *Тематски зборник: Традиција – фолклор – идентитет*, прир. Г. Благојевић, И. Тодоровић, Сремски Карловци: Институт Академије – Високе школе СПЦ за уметност и конзервацију.
- Smit, A. D. 1998. *Nacionalni identitet*, Београд: Biblioteka XX vek.

Гордана Благојевић

Утицај миграција на етнички/национални и религијски идентитет: случај евангеличке методистичке цркве у Банату

У фокусу овог истраживања налази се узајамна повезаност миграција и етничког и религијског идентитета на примеру евангеличке методистичке цркве (ЕМЦ) у Банату. У раду се посматра сложена мрежа друштвених, политичких и културних фактора који су утицали на промену броја и етничког састава чланова локалних заједница ЕМЦ. Од оснивања првих заједница ЕМЦ на територији Србије (претежно у Војводини) почетком 20. века, па све до краја Другог светског рата највећи број чланова били су Немци. Са њиховим исељавањем долази до наглог опадања чланства и гашења многих заједница ЕМЦ. Данас у Банату постоје четири заједнице ЕМЦ, од којих је највећа ромско-македонска у Јабуци, коју мештани називају „ромска црква“. Ово истраживање је показало да у ЕМЦ у Банату постоји директна повезаност и утицај етничке, старосне и полне структуре локалних заједница на музичко изражавање њиховог верског идентитета. У Банату ЕМЦ има мали број чланова, представљајући мањину у оквиру протестантизма који је са друге стране мањинска верска заједница у Србији. У ЕМЦ у Јабуци жена је свештеница, што такође представља реткост у хришћанском свету, а у Србији чак и протестантским заједницама у којима је дозвољено женско свештенство.

Кључне речи:

евангеличка методистичка црква (ЕМЦ), верски идентитет, етнички идентитет, ромска национална мањина, словачка национална мањина, Банат, Србија

Varia

Младена Прелић

Етнографски институт САНУ, Београд

mladena.prelic@ei.sanu.ac.rs

Јован Цвијић и прве деценије формирања и институционализовање етнологије као науке у Србији¹

Улога Јована Цвијића, посебно његове антропогеографске школе, у првим деценијама развоја етнологије у Србији била је неоспорно велика. Данас је њен утицај умногоме превазиђен, што је и очекивано с обзиром на временску дистанцу која нас дели од времена њеног настанка, али и више од тога – Цвијићево дело и значај у етнологији сматрају се по неким новијим оценама изразито спорним. У раду аутор настоји да одговори на питање зашто је до овога дошло, као и да ли је оправдано или не убрајати данас Јована Цвијића међу осниваче етнологије у Србији.

Кључне речи:

Јован Цвијић
(1865–1927),
антропогеографија,
историја етнологије
у Србији.

О Јовану Цвијићу и његовом раду доста је писано са различитих аспеката. Његово интердисциплинарно дело изазива пажњу географа, социолога, историчара, психолога, а такође и етнолога, све до данас. У етнологији, међутим, слика која се последњих година ствара о Цвијићу бива у извесном смислу контроверзна, па и изразито негативна, а његов рад и његова школа, која је снажно обележила почетке развоја етнологије као науке у Србији, не сматра се данас делом „праве“ етнолошке традиције. С друге стране, његов велики и дуготрајни утицај није тако лако пренебрегнути.

У овом раду покушаћу да одговорим на питање да ли се Јован Цвијић може данас сматрати „оцем-оснивачем“ етнологије у Србији, и због чега се мишљења

¹ Текст је резултат рада на пројекту бр. 177027, *Мултиетницитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

о њему међу етнолозима толико деле и поларизују. Зашто је данас у потпуности одбачен као утемељивач етнологије, мада је донедавно управо у тој улози био слављен и хваљен? Да ли се Цвијић уопште може сматрати етнологом, или је он пре свега и изнад свега био географ и антропогеограф? Како је дошло до тога да антропогеографија, која је (захваљујући Цвијићу) снажно обележила почетке формирања етнологије као науке у Србији, временом нестане без трага и да данас две науке – етнологија и географија (овде, пре свега, у својим друштвеним аспектима), које су дуги низ година блиско сарађивале, немају никаквих међусобних контаката? На крају се поставља и питање да ли је могуће на новим темељима и са новим теоријским парадигмама у неким областима од заједничког интереса, на пример – у проучавањима миграција, обновити везе између ових двеју наука.

Јован Цвијић: кратка биографија²

Јован Цвијић је рођен 1865. године у Лозници. Отац му је био трговац из породице досељеника из Херцеговине, а мајка из породице Аврамовић, из села Коренита поред Лознице. После гимназијског школовања у Шапцу и Београду, студирао је географију на Београдском универзитету (1884–1888), а затим се усавршавао из области физичке географије и геологије на Бечком универзитету, код професора Албрехта Пенка (1889–1892). Докторирао је 1893. године на проблему карста и већ је тим радом привукао пажњу тадашње европске научне јавности. По повратку у Београд, исте године, постао је професор географије (и етнографије, али је упутио молбу Универзитету да га те обавезе ослободе, о чему ће бити још речи) на Великој школи, претечи Београдског универзитета.³ Следеће године основао је при Великој школи Географски завод, који постаје значајан центар географског и антропогеографског научног рада под његовим руководством. Поред тога што је његов рад био везан за Универзитет, већ са тридесет година, 1895. године, Цвијић је изабран за дописног члана Српске краљевске академије, а четири године касније – за редовног.

Јован Цвијић је у своје време био угледан не само у научним круговима него и у широј јавности. Као интелектуалац, имао је утицаја на јавно мњење, али никада није био директно политички ангажован, нити је вршио неку државну функцију. Политички се ангажовао само током Првог светског рата, учествујући у дипломатским мисијама Србије, као и у мировним преговорима након рата, као председник Историјско-етнографске секције, у оквиру делегације Србије на Мировним преговорима у Паризу, где је одиграо значајну улогу у одређивању граница нове југословенске државе.⁴ Такође, ангажовао се на неким јавним функцијама научног карактера – као ректор Универзитета 1907/08. и 1919/20.

² Веома добра и обухватна Цвијићева биографија може се наћи нпр. у Чубриловић (1987).

³ Универзитет у Београду основан је 1905. године.

⁴ О Цвијићевим политичким ставовима и краткотрајном директном политичком ангажману в. Трговчевић 1986. и 1995.

године, а од 1921. до смрти 1927. године – као председник Српске краљевске академије. Умро је у Београду, у 62. години, остављајући иза себе значајно дело у више научних области.⁵

Географија, антропогеографија, етнографија, етнологија: Јован Цвијић као професор, организатор научног рада и истраживач

Почеци развоја етнологије као науке и као универзитетског предмета испреплетени су са географијом, која је у то време на Великој школи у Београду сврставана у друштвене науке. Предмет за који је Јован Цвијић изабран као професор 1893. године звао се *Географија са етнографијом*, али он заправо ни на Великој школи ни касније на Универзитету није предавао етнографију (а ни етнологију). Цвијић је, наводно, већ наредне године упутио молбу просветним властима да га ослободе предавања етнографије, што су они и учинили (Ковачевић, 2001: 77).⁶ Вероватни разлог за то је могао бити да је Цвијић, као млад професор географије, која се као наука и универзитетски предмет код нас тек развијала, при томе од 1894. и руководилац новооснованог Географског завода и покретач првог научног часописа из географије у Србији, имао већ довољно обавеза (Чубриловић 1987: 33; Филиповић 1968: 27). Цвијић је географију видео као комплексну науку, а на тај начин се и школовао у Бечу, па је на универзитету настојао да развија и физичку географију и антропогеографију.⁷

⁵ Сабрана дела Јована Цвијића изашла су у 14 томова, у издању САНУ, 1987–1997.

⁶ Предмет *Географија са етнографијом* уведен је Законом о изменама и допунама устројства Велике школе из 1880. године. Први предавач којег бележе извори у периоду 1885–1887. године био је војни географ, пуковник Јован Драгашевић [1836–1915] (Ковачевић, 2001: 78–79). Међутим, изгледа да је по одласку Драгашевића у пензију, све до Цвијићевог именовања, место предавача било упражњено.

⁷ Географија је комплексна наука, која се бави и природним и друштвеним аспектима геосфере. У Цвијићево време, ово двојство се огледало у томе што се географија делила у две велике гране – физичка географија се бавила физичким особинама земљиног омотача, а антропогеографија – односом између природне средине и човека. Назив *антропогеографија* се први пут помиње у немачкој литератури 1842. године, а концепт модерне немачке антропогеографске школе дао је Фридрих Рацел (Friedrich Ratzel) 1882. године у делу *Antropogeographie* (v. Spasovski i Šantić 2013: 3). Рацелова школа је касније критикована да је прихватила концепт природног детерминизма, пренаглашавајући утицај природних фактора на размештај људи и народа. За ране међусобне односе антропогеографије и етнологије значајно је приметити да се и Рацел бавио етнологијом и да је истовремено са *Антропогеографијом*, чији је други том изашао 1891. године, 1885–1888. објавио и тротомно издање дела *Völkerkunde*, односно – наука о народима, етнологија. Главни протагониста модерне француске географске школе, Пол Видал де ла Бланш (Pol Vidal de la Blanche), поставио је делом *Principes de Géographie Humaine* из 1921. године темеље психобиблистичког антропогеографског правца, познатог и као *географија човека*, чије је тежиште било на проучавању веза између природе и друштва, кроз апострофирање већег утицаја људи на земљиној површини преко њихове територијалне организованости и начина размене добара (v. Spasovski i Šantić 2013: 2–4). Ове две школе, немачка детерминистичка и француска психобиблистичка, начиниле су темељ модерним антропогеографским истраживањима у многим земљама. Касније, током сопственог научноистраживачког рада, мада је био близак школи Видал де ла Бланша, Цвијић

Да је био свестан чињенице да је за антропогеографски рад неопходно и знање из етнологије, о томе сведочи и то што је у оквиру Географског семинара, који је организовао у Географском заводу, ускоро почео да се одржава „нарочити курс из етнологије“, за који су заправо били задужени Цвијићеви бољи студенти, међу којима се посебно истицао Јован Ердељановић, али је сам Цвијић осмишљавао садржај курса (Ердељановић 1927: XXVI).⁸

Наставни планови Велике школе мењани су и унапређивани 1896. и 1900. године, а географија и етнографија се и после тих промена појављују заједно, као стручни предмети у оквиру Историјско-географског одсека. Такође, појављују се заједно и као дипломски предмети (Барјактаровић 1963: 288; Самарцић 1963: 41).⁹

Када Велика школа 1905. године прераста у Универзитет, између осталог се 1906. године оснива и Етнолошки семинар или Семинар за етнологију са етнографијом, што представља прави почетак развоја ове дисциплине као универзитетског предмета (Барјактаровић 1963: 289–290).¹⁰ На Филозофском факултету тада постоји петнаест група на којима је могуће стећи диплому. Групе су двопредметне, и дипломски предмети под а) и б) су равноправни, а постоји и споредни предмет, под в), који се бира између два понуђена. И после ових промена, везе између етнологије и географије у оквиру универзитета остају врло блиске. Дипломски испит у оквиру VI групе, једини који је омогућавао дипломски испит из етнологије („с етнографијом“), подразумевао је (све под а) следеће предмете: *Антропогеографија с физичком географијом* и *Етнологија с етнографијом*; дакле, није било могуће дипломирати Етнологију и етнографију (и у овом случају се примећује да су оне конципиране као две дисциплине), ако се истовремено не дипломира и Антропогеографија и физичка географија, које су прве наведене у редоследу. Под б) се полагала Историја српског народа, а под в)

даје антропогеографским истраживањима оригинални допринос и заснива школу која у свету постаје препознатљива по уважавању историјског развоја, економских и социјалних варијабли геопростора (исто: 2), а чији је један од резултата – капитална синтеза *Балканско полуострво*.

⁸ Како Ердељановић пише: „Потписаноме, који је међу тадашњим Цвијићевим ученицима показивао највише интересовања за етнологију, била је дужност да преводи одељке из најбољих етнолошких дела које би Цвијић означио и да их излаже колегама“ (исто).

⁹ Питање је, међутим, да ли су предавања из етнографије у то време уопште одржавана, јер списак наставног особља из 1903. указује на то да је место наставника за овај предмет упражњено (Самарцић 1963: 45). Исти списак доноси податак да проф. Цвијић предаје географију (исто: 44).

¹⁰ Семинар је дуго низ година, све до Другог светског рата, имао два стална професора. Први је био Цвијићев омиљени студент и једно време асистент у Географском семинару, Јован Ердељановић (1874–1944), а други је био Тихомир Ђорђевић (1868–1944). Он, међутим, није био следбеник Цвијићеве парадигме и интересовао се пре свега за фолклор, обичаје, етничке мањине и културну историју, па је тиме утицај Цвијићеве антропогеографске школе донекле уравнотежен. Што се тиче двојности самог назива, етнологија са етнографијом, као и раније помињаног списка предмета на Великој школи, она указује на то да је између ове две дисциплине, тј. између дескрипције и научног приступа, већ тада прављена јасна разлика, односно – да се разјаснила термилошка збрка која је пратила употребу ова два појма у Србији до почетка 20. века (в. Ковачевић 2001: 81).

Археологија или Византологија (Самарцић 1963: 65). Што је још занимљивије, пошто су Етнологију и етнографију слушали студенти географије, Етнолошки семинар је организационо и формално био део Географског завода, на чијем челу се све до 1927. године налазио Јован Цвијић (Барјактаровић 1963: 290). Дефинитивно раздвајање Етнологије и Географије као дипломских предмета извршено је тек 1927. године,¹¹ мада је и тада остављена могућност да се изабере комбинација (а) Етнологија с етнографијом и (б) Географија (исто). Од тада се универзитетска настава развијала самостално, али дуга Цвијићева сенка није могла лако да се прескочи. Дугогодишње организационе везе кроз Географски завод и семинар, теренска истраживања и везе кроз рад на Српском етнографском зборнику (СЕЗб), који је издавао Етнографски одбор СКА, али се истраживачки рад одвијао под окриљем Цвијићевог Завода и Семинара, имале су као резултат велики број двојно образованих антропогеографа и етнолога, попут Јована Ердешановића, Војислава Радовановића, Миленка Филиповића,¹² Боривоја Дробњаковића, Митра Влаховића, Душана Недељковића,¹³ и других Цвијићевих ђака који су као истакнути научници играли веома важну улогу у развоју етнологије. Утицај Цвијићеве антропогеографске школе осећао се у српској етнологији још деценијама након Другог светског рата.¹⁴

Поред универзитетске наставе у ужем смислу, поменуто је већ да је за развој Цвијићеве школе од изузетно велике важности био образовни и истраживачки рад који се развио у Географском заводу и у оквиру семинара који се ту одржавао. Захваљујући Цвијићу, Завод је постао центар развоја географије у Србији.¹⁵ Ту је покренут први географски часопис у Србији – *Преглед географске литературе*

¹¹ У извесном смислу је симптоматично да је то и година Цвијићеве смрти.

¹² Један детаљ из ране каријере М. Филиповића сведочи о дубоком преплитању етнологије и географије у њиховим институционалним почецима. Наиме, М. Филиповић, касније истакнути етнолог, био је 1925. године асистент Метеоролошко-климатолошког семинара, код проф. Павла Вујевића, географа, који је и сам претходно био Цвијићев ученик.

¹³ Недељковић је Цвијићева предавања слушао на Сорбони 1917, где је студирао филозофију и етнологију, а Цвијић у то време држао свој познати „антропогеографско-етнолошки течај“ о Балканском полуострву (Антонијевић et al. 1969: 391–392).

¹⁴ Штавише, и они Цвијићеви следбеници који су били само географи и антропогеографи били су веома активни, рецимо, у раду Етнографског института САНУ све до средине седамдесетих година 20. века, а неки од њих су били чак и директори, као нпр. Атанасије Урошевић, Милисав Лутовац, Милорад Васовић (в. Споменица ЕИ САНУ 1997). Све до 1980. године, када је укинута, *Антропогеографија* је била значајан предмет у оквиру студија етнологије. Занимљиво је да је *Антропогеографија* на студијама географије (које су после II светског рата премештене на Природно-математички факултет) престала да се предаје још 60-их година прошлог века (Павковић et al. 1983: 110).

¹⁵ До тога времена географија је код нас била релативно занемарена, неразвијена наука. Такође, до тада није било јасне представе о изгледу Балканског полуострва (распореду становништва, етничким границама и цивилизацијским утицајима, типовима и положају насеља, природним особинама и саобраћајницама). Није било чак ни географских карата Србије и Балкана – домаће нису постојале, а стране су биле пуне грешака. Цвијић је за овај велики подухват морао да окупи велики број сарадника и у томе је показао велике организационе способности (Васовић 1994: 153).

о Балканском полуострву (1894–1908), ту је покренуто и основано Српско географско друштво (1910) и, две године касније, његов *Гласник* (Васовић 1994: 30). Цвијићева географска школа је већ крајем 19. века стекла широко поштовање у земљи и иностранству.

У оквиру Семинара у коме је Цвијић окупио заинтересоване студенте, они су упућивани у научни рад. Вежбе, припреме научних екскурзија и окупљање ширег круга сарадника нису били рутинског карактера. Динамичне дискусије, жива излагања, неговање критичког мишљења, упознавање са теоријама већег броја наука, набавка литературе, часописа и, не на последњем месту, Цвијићев менторски рад и скрупулозна методолошка упутства претворили су Завод и Семинар у центар окупљања студената, београдских средњошколских професора и научника других профила, нпр. биолога и историчара (Васовић 1994: 152–155). Међу значајним чиниоцима по којима је Цвијићева школа постала позната и особена, издвајају се свакако теренски и тимски рад. Као једна врста анегдоте помиње се да су Цвијићеви студенти, које је он барем једном годишње водио са собом на терен (Ердељановић 1927: XXVI–XXVII), морали два пута да препешаче област коју су истраживали (Васовић 1994: 154). Осим одласка на терен, студенти су били дужни да прегледају сву расположиву литературу, статистичке и друге податке везане за одређени крај. Студенти су обучавани у картографији, поред осталог – и антропогеографској, а такође и у фотографисању појава којима су се бавили (Цвијић 1987/1: 20–23; Васовић 1994: 152–155).

Поред студената, друга група сарадника регрутована је из редова образованих људи. Цвијић је развио читаву мрежу сарадника који су, не само по Србији, већ и по Македонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској, сакупљали грађу по његовим упутствима.

Прва *Упутства за проучавање села* Цвијић је штампао 1896. године, а затим их је разрађивао за посебне области и у наредним годинама издавао неколико нових верзија.¹⁶ Одазив је био велики, а Цвијић је бирао талентоване сараднике, са којима је радио даље.¹⁷ Био је с њима у писаној или непосредној комуникацији, давао савете и редиговао сву спелу грађу. Захваљујући томе, Цвијић је обезбедио да се на великом простору подаци сакупљају синхроно, по истоветној методи.

Временом у оквиру ове школе настају рукописи обимнијих, углавном регионалних монографија антропогеографског и, делимично, етнографског карактера, па се Цвијић обратио Академији наука, у којој је прихваћено да се

¹⁶ Од 1896 до 1922. године Цвијић је објавио пет свезака *Упутстава*, прилагођених одређеним крајевима и делимично различитих, у складу са тиме како се развијао његов приступ (в. Радовановић 1957: 34). *Упутства* су била разаслата посредством Академије наука, Географског завода (Ердељановић 1927: XXVI), али и Министарства просвете, а неколико часописа их је касније прештампавало, нпр. часописи учитељског, свештеничког и пољопривредног удружења – *Босанска вила*, *Дело* итд. (Васовић 1994: 156).

¹⁷ Цвијић наводи чак „стотине сарадника“ који су се одазвали позиву, међу којима су били најбројнији учитељи, с обзиром на ангажовање Министарства просвете, али такође и свештеници, трговци, студенти и други (Цвијић 1987/1: 22; Васовић 1994: 155).

најуспелија грађа публикује у оквиру едиције *Српски етнографски зборник* (СЕЗБ), односно, у оквиру њеног првог посебног одељења, које је тада покренуто под називом *Насеља српских земаља* (касније *Насеља и порекло становништва*).

Српски етнографски зборник је био капитално серијско издање СКА, одн. њеног Етнографског одбора, чије публикување је почело 1894. године монографијом *Живот Срба сељака*, Милана Ђ. Милићевића.¹⁸ У оквиру едиције временом су се развиле 4 серије („одељења“) – *Насеља и порекло становништва*, *Живот и обичаји народни*, *Народне умотворине* и *Расправе и грађа*.¹⁹ Сам Цвијић, који је већ био академик, постао је 1899. године такође и члан Етнографског одбора (Радовановић 1957: 50), а касније и његов председник. Од 1902. године он постаје уредник првог одељења СЕЗБ-а, које се до Првог светског рата звало *Насеља српских земаља* (I–X), а затим *Насеља и порекла становништва* (XI–XLVII). Цвијић је постао „алфа и омега“ читавог овог подухвата, онај који осмишљава, организује и подстиче рад на *Насељима*. Током његовог живота издата су 24 тома ове едиције, која је он сам редиговао, у којима је објављено 60 монографија из пера 37 сарадника, а односиле су се на пределе Србије, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, па чак и Украјине (Нова Србија и Славено-Србија). Захваљујући овоме, данас постоји релативно обухватна, по истој методологији синхроно прикупљена грађа са врло широког простора, која даје слику села (пре свега, насеља и порекла становништва) у Србији и другим јужнословенским земљама уочи великих политичких, а затим и свих других дубоких промена које је селу на овим просторима донео 20. век.

Осим што је био ментор и редактор својим студентима и сарадницима, Цвијић је и сам обављао бројна теренска истраживања. Током четрдесет година, још од почетка својих студија – у лето 1885, па све до 1925. године, Јован Цвијић је предузимао научне екскурзије, односно боравке на терену, који су представљали један од темеља његове научне методологије и захваљујући којима је подробно упознао Балканско полуострво и његово становништво.²⁰

Као прва монографија у првом тому *Насеља* објављен је Цвијићев рад *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*,²¹ прво синтетичко дело

¹⁸ На ово издање, као и на одлуку СКА да баш њиме отпочне публикување СЕЗБ-а, сам Цвијић се веома критички осврнуо већ наредне године. Критикујући метод (одн. недостатак метода) и бележење података и описа народног живота изван сваког контекста, па чак и без података о томе када су и како прикупљени, Цвијић је нагвестио и неке елементе свог, на позитивизму и емпиризму заснованог приступа, који ће бити развијан у оквиру његове школе (Радовановић 1957: 49).

¹⁹ Током година, од 1894. до 2005, издат је 101 том СЕЗБ-а у све четири едиције. Едиција није званично угашена, али већ готово једну деценију нема нових објављених наслова. На ово је утицало опадање интересовања за овако конципиране монографије и њиховог значаја. Међутим, од 2011. године, Службени гласник у едицији *Корени* почиње да прештампава томове СЕЗБ-а (в. Челиковић 2011).

²⁰ Осим Балкана, Цвијић је током година обишао и већи део Европе и Мале Азије. Опширније о Цвијићевим научним екскурзијама в. Васовић 1994: 33–65.

²¹ Поред тога, у првој књизи објављене су још три монографије: *Доње Драгачево*, Јована Ердџановића, *Средње Полимље и Потарје*, Петра Мркоњића, и *Дробњак*, Светозара Томића.

о антропогеографији Балкана, односно, о њеним одређеним аспектима, а што је још важније – и Цвијићево методолошко *вјерују* тога времена, и путоказ осталим сарадницима на пројекту *Насеља* (в. Цвијић 1987/1: 20). Управо овде, у првом поглављу под називом *Методe рада и средства*, изложено је неколико темељних захтева који се постављају пред научнике и који, иако наоко веома једноставни, представљају огроман корак напред у развоју научног мишљења у Србији тога доба. Цвијић пише: „ (...) Испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи. Свако питање у Упутствима има одређени задатак и чини са свима осталима целину, којој је тежња да се све стране антропогеографских проблема тако расветле да им се и узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као и код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких момената, затим људских творевина и људског кретања“ (исто, даље). У оквиру ове књиге прештампан је поново и први *Упутник*. Затим је изложена Цвијићева подела Балканског полуострва на културне појасе, што је поткрепљено разликама у типовима насеља и кућа. Друго велико поглавље бави се миграцијама на Балкану, њиховим узроцима, типовима, правцима, као и последицама, односно утврђивањем порекла становника одређених крајева. Касније, 1922 године, у овој истој едицији објављена је као XII књига и Цвијићева монографија у целини посвећена миграцијама – *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*.²² Концепт метанастазичких кретања, спорих, дуготрајних миграционих кретања становништва ниског интензитета, најчешће у малим групама, у правцима који су умногоме били одређени географским факторима, којима се кроз неколико векова испремештало и изменило такорећи целокупно становништво Балкана, стварајући нове културне и етничке амалгаме кроз – како их Цвијић назива – разноврсне етничке и етнобиолошке процесе, а које историјски извори често пропуштају да забележе јер нису упадљиви као велики миграторни таласи (1987/2: 136), представља један од Цвијићевих великих доприноса знањима о Балкану и његовим становницима.²³

Ипак, најрепрезентативнијим изразом Цвијићеве антропогеографске школе сматра се *Балканско полуострво* – до данашњих дана хваљено, али и оспоравано капитално Цвијићево дело. *Балканско полуострво* објављено је најпре на француском језику.²⁴

У време када се појавило прво издање *Балканског полуострва*, оцењено је да је ово дело бацило нову светлост на геополитички значај Балкана, а такође и да је Балкан – с географске и антропогеографске тачке гледишта – од

²² У истоветном облику је овај текст укључен и у прву књигу *Балканског полуострва*.

²³ Термин *метанастазички* потиче од грчког *μετανόστας*, што значи 'мењање места становања'. Цвијић бира овај термин да би нагласио специфичност овог типа миграција (исто).

²⁴ Ово дело изашло је у Паризу под насловом *La Péninsule balkanique : géographie humaine*, на 528 страна. На српском језику објављено је у две књиге, а друга је изашла постхумно (Цвијић 1922; 1930).

једног забаченог кутка Европе постао најбоље проучено и, у научном смислу, најпознатије европско географско подручје (Данеш 1927: 33). Ово дело је најрепрезентативније за сагледавање Цвијићевог концепта антропогеографије. Оно што су критичари највише оспоравали или оно што и данас оспоравају јесте питање Цвијићеве поделе и, уопште, методологије одређивања и проучавања „психичких типова“ Балкана.²⁵ Друго питање које изазива контроверзе везано је за његов јавни и политички ангажман. Да ли је Цвијић био објективан научник који се својим најбољим знањем ангажовао за опште добро, или је тај ангажман био мотивисан прикривеним политичким аспирацијама? Такође, да ли су се под његовим југословенством скривали великосрпски интереси (в. нпр. Ришев 2013)?

У етнологији је оцена Цвијићевог значаја током последњих година била изразито амбивалентна, а ако се постави у временску перспективу, примећује се да се све оштрије критике јављају од 80-их година прошлог века па надаље. Цвијићево место у огледалу историје етнологије налази се између апологије, критичке интерпретације и потпуног одбацивања. Поставља се питање шта га је довело у такав положај. Ово нас управо враћа на једно од питања постављено на почетку: какав је уопште однос Јована Цвијића и етнологије; да ли је он уопште био (и) етнолог, односно, чак – како део аутора наводи – оснивач ове науке у Србији.

Јован Цвијић: географ, антропогеограф, етнограф... етнолог?

Јован Цвијић се у науци првенствено и најчешће одређује као географ и антропогеограф, штавише – као „отац“ географије и антропогеографије, али исто тако, барем у извесној мери, и као родоначелник етнологије, а такође и као социолог.²⁶ Оваква одређења он свакако дугује интердисциплинарности свога рада. Сам Цвијић себе, међутим, никада није називао етнологом (као ни социологом) —по мишљењу његових ученика и следбеника, он је себе сматрао географом, и то физичким географом (Филиповић 1968: 27), а у оквиру тога можда је, пре свега, био геоморфолог (Чубриловић 1987: 70, Васовић 1994: 153). С друге стране, ти исти и неки други ученици и следбеници сматрали су да се он може назвати и оснивачем „наше науке о народу“ (Ердељановић, Дробњаковић, Влаховић) и етнологом (Радовановић, Филиповић).

Оснивачем наше науке о народу први га је вероватно назвао Јован Ердељановић (1927). Међутим, пажљивим читањем се уочава да он под тим ипак, изгледа, није имао у виду етнологију, мада је на више места у тексту

²⁵ Поред озбиљних методолошких дилема, сматрало се и да је Цвијић био веома пристрасан у интерпретацији горштакког, односно „динарског типа“, коме у највећем броју припадају Срби. Критика методологије Цвијићевог утврђивања психичких типова на Балкану из етнолошког угла може се, рецимо, наћи у Ковачевић 1982. Један од ранијих примера критике, која иде дотле да Цвијића оптужује за расизам, налази се у раду Динка Томашића, хрватског социолога који је живео у САД-у (1941). За другачију оцену в. нпр. Милић 1957: 457.

²⁶ О Цвијићу као социологу в. нпр. Милић (1956).

истакао да је Цвијић етнологију високо уважавао и подржавао њен развој. Мада и сам Ердџановић етнологију дефинише као науку о народу (у смислу „етноса“; в. нпр. Ердџановић 1932), када говори о Цвијићевом раду, он има у виду истраживања становништва, популације и специфичних, пре свега антропогеографских проблема (Ердџановић 1927). Миленко Филиповић, који сматра да Цвијић јесте био (и) етнолог, елаборира шта је то што у Цвијићевом раду сматра етнолошким аспектима истраживања, али примерима које даје управо показује да тај рад, посматран из угла етнологије као науке, ипак превасходно представља етнографску дескрипцију, која има суштинску функцију у постављању и разумевању антропогеографских, а не етнолошких проблема (1968). Како примећују неки други интерпретатори Цвијићевог рада, у научном раду је код њега увек у првом плану однос географског простора и популације, односно – „природних појава и људског живота“ (Васовић 1994: 157). Велики број тема које Цвијића занимају свакако припада и класичној етнологији (културни појасеви, миграције, материјална култура, посебно изглед насеља, одевање, привреда, па и психички типови, уколико се истражују другачијом, развијенијом методологијом него што је у Цвијићево време било могуће, припадају свакако етнолошкој традицији, макар и ако је та традиција данас умногоме превазиђена). Међутим, информације које Цвијић даје о овим темама увек су у функцији разумевања односа човека и његовог природног, географског окружења. Многи познаваоци Цвијићевог рада истичу да је он високо ценио етнологију и подржавао њен научни развој, али како примећује Чубриловић, етнологија је, захваљујући опет Цвијићу и његовој школи, током неколико деценија свог развоја истовремено била потпуно у служби антропогеографије и малтене је постала њена помоћна наука (1987: 70). У кључу ових последњих оцена (тј. да је етнологија била у извесном смислу апсорбована од стране антропогеографије) можда се може тумачити што нове генерације етнолога, почевши од оних које су ступиле на сцену седамдесетих година прошлог века па надаље, имају према Јовану Цвијићу и његовој улози у историји српске етнологије у најмању руку амбивалентан однос, а понекад показују и отворени анимозитет.²⁷ Томе се може додати и оцена Војина Милића о недовољно развијеном концепту културе у Цвијићевом научном систему, што по Милићевом мишљењу проузрокује велике проблеме и недостатке у коначном исходу и резултатима Цвијићевог опсежног научног концепта. Када се има у виду да се етнологија у другој половини 20. века почела изграђивати управо као наука о култури, што је седамдесетих година довело до преокрета у погледу тема, проблема и теоријских и методолошких приступа, постаје јасније да је новим генерацијама етнолога Цвијићев концепт изгледао „тесан“ и недовољан као истраживачки оквир. Већ осамдесетих година оспорава се блискост антропогеографије и етнологије, односно – Цвијићево место „оца-оснивача“ етнологије у Србији.²⁸ С друге стране, Цвијићу се ипак не

²⁷ В. нпр. Миленковић 2008; Ришев 2010; исти 2013.

²⁸ На пример, на предавањима на Одељењу за етнологију београдског Филозофског факултета, почетком осамдесетих година, поједини професори су наглашавали да Цвијић није оснивач

оспорава позитивна улога организатора и, у неком смислу, промотера етнологије као науке у Србији, а старије генерације етнолога и даље позитивно перципирају његову улогу (нпр. Влаховић 1987).

Могли бисмо закључити да је Цвијић као „оснивач наше науке о народу“, у ствари, оснивач науке о становништву, популацији и њеном односу са природним окружењем, а не о народу у смислу у коме је Ердџановић дефинисао предмет етнологије, и још мање је то ако се етнологија разуме као наука о култури. Међутим, при свему томе, управо је Јован Цвијић био тај који је организационо, али такође и методолошки и теоријски, за своје доба, изузетно унапредио ниво научног живота у Србији, и одиграо кључну улогу у развоју научног живота на прелазу векова, онда када су се многе науке тек формирале. Он сам није ни први ни најзначајнији универзитетски наставник етнологије, али је значајно утицао на развој етнологије кроз подршку њеној институционализацији као универзитетског предмета и њеној афирмацији у јавности. Што је још важније, образујући антропогеографе који су касније постајали и етнологи, уводио је критеријуме научног рада, емпиризам (у овом случају кроз теренски рад који је био обавезан за све његове студенте), као и теоријско-методолошке оквири који су пратили развој науке његовог времена, и које су он сам и његова школа можда примењивали у антропогеографији, али који су могли послужити као пример примене научног метода и ван тог оквира. Цвијићев став, изражен у неколико претходно цитираних реченица из *Антропогеографских проблема Балканског полуострва*, – да се грађа не сакупља грађе ради и да научно истраживање подразумева проблемски приступ, представља граничну линију која је раздвојила сакупљање грађе и описе народног живота од научноистраживачког рада. Већ самим тим, Цвијића можемо сматрати оснивачем етнологије као науке у Србији. Међутим, парадоксално, посматрано из перспективе етнологије као науке (посебно као науке о култури), Цвијић је евентуално био етнограф, који је уз проблеме насеља и порекла становништва бележио фактографију о народном животу, али без система и разрађеног концепта културе. Његови ученици су евентуалним некритичким инсистирањем на следећу Цвијићевог приступа заправо чинили његовом делу лошу услугу, јер нису даље развијали његове концепте и методе, посебно концепт културе. Што се више етнологија развијала као наука о култури мимо и изван Цвијићеве школе, његов рад се све више млађим генерацијама чинио као нека врста ћорсокака и – управо супротно ономе што је био и чему је тежио научник Јован Цвијић – као сакупљање грађе ради грађе саме.

етнологије, јер је он заправо географ и антропогеограф. Тих година објављује се и критички текст о Цвијићевој „етнопсихологији“ – као о ненауочној и романтичарској (Ковачевић 1982), а такође и оцена, која се додуше износи између редова, да етнологија раздвајањем од антропогеографије, које постаје очигледно почетком осамдесетих година прошлог века, није много изгубила (Pavković et al. 1983: 109–111).

С обзиром на Цвијићев огroman и вишедимензионалан рад, допринос и каснији дуготрајни утицај, који је у међувремену можда и превазиђен (што није необично с обзиром на то да нас од Цвијићевог рођења дели век и по, а од његове смрти нешто мање од једног века), али који има велику историјску вредност, етнологија у Србији му дугује и једну комплекснију и контекстуализованију анализу његовог рада него што је то досад био случај.²⁹

С друге стране, може се поставити питање шта је то што можемо сматрати живим у Цвијићевом наслеђу. Немајући овде довољно простора за коментар многобројних и комплексних аспеката Цвијићевог дела, поменимо само интердисциплинарност као начин посматрања проблема који је данас можда још актуелнији него у Цвијићево време.

А што се тиче антропогеографије, која је у науку ушла на велика врата на прелазу из 19. у 20. век, посебно у етнологију у Србији, захваљујући делатности Јована Цвијића, и снажно обележила почетке и прве деценије њеног развоја, да би затим постепено нестајала, у толикој мери да – после „разлаза“ – седамдесетих и осамдесетих година прошлог века етнологија и географија уопште не сарађују, може се приметити да се антропогеографија у свом првобитном облику повукла и из саме географије (в. нпр. Лутовац 1974: 75). Међутим, географи су у међувремену, слично као и етнологи, пролазили кроз развојне фазе своје науке и значајно унапредили теоријске парадигме, и данас се у оквиру, рецимо, друштвене географије баве веома престижним истраживањима заснованим на савременим теоријским приступима. Оставићу на крају отворено питање да ли је у време интердисциплинарности и поновног окретања неким темама којима се и Цвијић бавио, али из новог угла (попут, на пример, односа човека и природног окружења, или попут миграција), време за поновно међусобно упознавање наших наука и обнову сарадње на новим основама. Да ли можда у блиској будућности можемо поново да сарађујемо, на пример, у областима еколошке антропологије, антропологије миграција, или антропологије простора?

²⁹ Цвијићево дело, као уосталом и свако друго, свакако се може интерпретирати критички, међутим, радови који су у новије време објављени на ову тему (Миленковић 2008, Ришев 2010 и 2013) потпуно издвајају Цвијића из контекста његовог доба и, чини се, оптужују га без довољно аргумената за (српски) национализам, па чак и за расизам. Штавише, и Ковачевићева критика Цвијића као романтичара могла би да се подвргне преиспитивању (Ковачевић 2001: 27–44), с обзиром на то да је упитно могу ли се Цвијићеви психички типови (који по његовом мишљењу настају из суодноса човека и природног окружења и не поклапају се нужно са етничким групама) суштински поистоветити са романтичарским концептом *духа народа*. Цвијићево дело се данас можда више може сматрати превазиђеним због његовог позитивизма и његовог имплицитног или експлицитног југословенства, који се проглашавају историјском и научном заблудом, него због наведеног романтизма или српског национализма.

Литература:

- Антонијевић Драгослав et al. 1969. Дијалог са проф. Душаном Недељковићем о његовом досадашњем раду на пољу етнолошких наука и фолклористике. *Народно стваралаштво* 29-32: 389-434.
- Барјактаровић, Мирко. 1963. Катедра за етнологију. У: *Сто година Филозофског факултета (1863-1963)*. Самарцић, Радован (ур): 287-300. Београд: Народна књига.
- Васовић, Милорад. 1994. *Јован Цвијић: Научник – јавни радник – државник*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Влаховић, Петар. 1987. Јован Цвијић као оснивач наше науке о народу. Писци наше етнологије и антропологије 1. *Етноантрополошки проблеми* 1: 67-75.
- Годишњак СКА. 1893. *Годишњак Српске краљевске академије* VI. 1892. Београд: СКА.
- Данеш, Јиржи В. др. 1927. *Јован Цвијић*. Посебна издања Географског друштва 1 (ур. Боривоје Ж. Милојевић). Београд.
- Дробњаковић, Боривоје. 1948. Српска етнографија од Вука Караџића до данас. *Музеји* 1: 27-39.
- Ердељановић, Јован. 1927. Јован Цвијић и наша наука о народу. У: *Цвијићева књига: XV-XXXV*. Београд: СКЗ.
- Ердељановић, Јован. 1932. *Основе етнологије*. Београд.
- Ковачевић, Иван. 1982. Етнолошка проучавања психичких појава. *Етнолошке свеске* 2: 23-33.
- Ковачевић, Иван. 2001. *Историја српске етнологије II: Правци и одломци*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Лутовац, Милисав. 1974. Антропогеографска проучавања у оквиру етнолошких монографија. У: *Симпозијум о методологији етнолошких наука* (ур. Душан Недељковић). Одељење друштвених наука. Научни скупови 2. Београд: САНУ: 75-81.
- Миленковић, Милош. 2008. О научном раду и нашем универзитету (сто година касније). *Гласник Етнографског музеја* 72: 41-50.
- Милић, Војин. 1956. Социолошка концепција Јована Цвијића I-III. *Књижевност* 9-12: 161-179; 313-335; 457-468.
- Pavković, Nikola, Dušan Bandić & Ivan Kovačević. 1983. Težnje i pravci razvoja etnologije u SR Srbiji (1945-1983). *Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov* (ur. J. Bogataj & M. Terseglav). 107-122. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Pišev, Marko. 2010. Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu Južnih Slovena, *Etnoantropološki problemi* 5/2: 55-79.
- Pišev, Marko. 2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914-1919: slučaj Jovana Cvijića*. Београд: Српски генеалогски центар – Оделjenje за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

- Радовановић, Војислав С. 1957. Јован Цвијић – из перспективе савремене научне мисли један поглед на живот и научно дело великог српског научника, с нарочитим обзиром на антропогеографију и етнографију, на дан двадесетпетогодишњице његове смрти (16.1.1927-16.1.1952). *Гласник Етнографског института САНУ* 2-3 (1953-54): 1-66.
- Самарџић, Радован (ур). 1963. *Сто година Филозофског факултета (1863-1963)*. Београд: Народна књига.
- Spasovski, Milena & Danica Šantić. 2013. Razvoj geografije stanovništva od antropogeografskog do prostorno-analitičkog pristupa, *Stanovništvo* 51/2: 1-22.
- Tomašić, Dinko. 1941. Sociology in Yugoslavia, *The American Journal of Sociology*, 47/1: 53-69.
- Трговчевић, Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе*. Београд: Народна књига - СКЗ.
- Трговчевић, Љубинка. 1995. Политички погледи Јована Цвијића. *Флогистон* 2: 71-94.
- Филиповић, Миленко. 1968. Јован Цвијић и српска етнологија. У: *Цвијићев зборник. У спомен 100-годишњице његовог рођења*, ур. Милисав Лутовац: 27-42. Београд: САНУ. Одељење природно–математичких наука.
- Свијић, Јован. 1918. *La Péninsule Balkanique : géographie humaine*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Цвијић, Јован. 1922. *Балканско Полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије 1*. Београд.
- Цвијић, Јован. 1931. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије 2*. (Прегледао и унео исправке и допуне Јован Ердџановић). Београд: Геца Кон.
- Цвијић, Јован. 1965 (1923). Из успомена и живота. У: *Ј. Цвијић, Аутобиографија и други списи* (прир. В. Стојанчевић): 29-57. Београд: СКЗ.
- Цвијић, Јован. 1987/1 (1902). Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. У: *Антропогеографски и етнографски списи*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/Г: Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1987/2 (1922). Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице. У: *Антропогеографски и етнографски списи*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/Г: 131-190. Београд: САНУ.
- Челиковић, Борисав Т. (прир) 2011. *Насеља српских земаља*. Библиотека Сведоци епохе. Едиција Корени: Српске земље, насеља, порекло становништва, обичаји, 1. Београд: Службени гласник.
- Чубриловић, Васа. 1987. Живот и рад Јована Цвијића. У: *Цвијић Ј. Карст: Географска монографија. Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва*. Сабрана дела 1: 13-156. Београд: САНУ.

Mladena Prelić

Jovan Cvijić and the Beginnings of Establishing Ethnology as a Discipline in Serbia

The role of Jovan Cvijić, especially his anthropogeographical school in the early stages of the development of ethnology in Serbia was undeniably significant. Today its influence is largely obsolete, which is not surprising given the temporal distance from the time the discipline was founded, in the late nineteenth and early twenties centuries. In spite of that, in some recent critical reviews, Cvijić's work and its importance for the development and shaping of ethnology as a discipline in Serbia are contested as highly controversial. In this paper the author tries to discern why has this occurred, and whether it would still be justified, from today's perspective, to consider Jovan Cvijić as one of the founding fathers of Serbian ethnology.

Key words:

Jovan Cvijić
(1865-1927),
anthropogeography,
history of ethnology
in Serbia.

DOI: 10.2298/GEI1402099T

УДК: 39:575(497.11)

Примљено за штампу на седници Редакције 15. 09. 2014.

Ивица Тодоровић

Етнографски институт САНУ, Београд

ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

Анђелка Вучетић-Драговић

Анђелко Марић

Национални криминалистичко-технички центар МУП-а Републике Србије

andjelka.vuceticdragovic@mup.gov.rs,

andjelko.maric@mup.gov.rs

Компаративни аналитички осврт на најновија генетска истраживања порекла Срба и становништва Србије – етнолошка перспектива

У раду се износи компаративна анализа резултата неколико најновијих генетских истраживања порекла (са нагласком на мултидисциплинарним проучавањима Александровачке жупе), при чему се резултати генетских истраживања повезују са етнолошким и другим сазнањима и приступима. На овај начин могуће је разрешити значајна етногенетска и генеалогска питања и недоумице, који не би могли бити одгонетнути без примене различитих научних дисциплина. Пре свега, резултати прелиминарних истраживања која су спровели аутори – у анализи поређених са најновијим, релевантним истраживањима других аутора и институција – указују на доминацију хаплогрупа I2a и R1a, које су одлучујуће учествовале у етногенези Словена, што је у складу са уобичајеном, тј. најчешћом перцепцијом Срба као народа словенског језика, порекла и етнонима.

Кључне речи:

шири компаративни оквир, нова етнолошка и генетска сазнања, решавање етногенетских и генеалогских недоумица, Александровачка жупа, прелиминарна мултидисциплинарна истраживања, доминација „словенских“ хаплогрупа.

Уводни осврт.¹ Надовезујући се на претходно изнесене чињенице, у овом раду – из етнолошке перспективе – износимо сажету упоредну анализу резултата најновијих релевантних генетских истраживања порекла. Како се не би понављале већ изнесене формулације и чињенице, читаоца упућујемо на текст *Непосредни резултати нових мултидисциплинарних етногенетских истраживања Срба и становништва Србије (на примеру Александровачке жупе*; в. Тодоровић 2014), на који се ослања овај рад, као и на друге радове аутора који се тичу исте проблематике (Тодоровић 2013а; Тодоровић 2013б; Тодоровић 2013в).² Наиме, у раду који непосредно претходи овом тексту већ је наглашено да су – као резултат сарадње Етнографског института САНУ са Лабораторијом за ДНК анализу Националног криминалистичко-техничког центра МУП-а Републике Србије – спроведена истраживања широм Србије (у свим основним лингвокултурним зонама), која су обухватила 700 испитаника.³ У табели А1 представљени су непосредни резултати, засновани на 85 урађених хаплотипова (са 17 маркера / локуса), добијених на основу букалних брисева узетих на подручју Александровачке жупе, односно – општине Александровац (в. предочене табеле А1 и А2). Различити аспекти и примери везани за тумачење резултата комплекса узорака из Александровачке жупе већ су предочени у поменутом, претходном тексту.

Шири компаративни оквир. У сваком случају, један од најзначајнијих резултата истраживања спроведених у Александровачкој жупи – као подручју које је (услед свог централног положаја) требало да буде репрезентативно за прелиминарна истраживања како Србије тако и читавог српског етничког простора – представља чињеница да се пропорције, тј. проценти учешћа хаплогрупа у истраживаној популацији (свих 85 испитаника се изјаснило као Срби) у изузетно великој мери подударају са другим, најсвежијим и најрелевантнијим подацима који су нам доступни. Дакле, уколико се у обзир узму 1) до сада најозбиљније истраживање, јавности предочено 2012. године (Regueiro et al. 2012), и 2) резултати доступни на интернет-порталу *Српски ДНК пројекат* (в. табелу у: <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat>; за потребе овог рада и прелиминарних сумирања резултата наших истраживања узети су у обзир

¹ Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016, *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет-портала „Појмовник српске културе“*, који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, као и рада на пројекту *Истраживање нематеријалног културног наслеђа Жупе*, под покровитељством Министарства културе Републике Србије.

² Као и у тексту који претходи овоме, читаоца упућујемо на поменуте радове И.Тодоровића у којима је детаљно образложена проблематика и методологија нових мултидисциплинарних истраживања порекла Срба и становништва Србије. Такође, и овде посебно наглашавамо чињеницу да је наш рад написан из етнолошке перспективе (а не из перспективе генетичара и биолога), као и то да је конципиран двослојно, како се не би реметио основни ток излагања, при чему је знатан број информација од посебног значаја представљен у напоменама.

³ Наведена истраживања су најављена у ранијим радовима аутора, а у претходном (Тодоровић 2014) и овом, надовезујућем тексту износимо све резултате који су до овог тренутка добијени.

подаци који су били доступни 19. јануара 2014. године, након редизајнирања изгледа поменутог интернет-портала, тј. његове табеле која садржи податке о тестираним испитаницима; у датом тренутку на табели су се налазили хаплогрпови 364 испитаника), долази се до следећих констатација. Наиме, на основу резултата истраживања објављених 2012. године (Regueiro et al. 2012, в. пре свега стр. 61), заступљеност хаплогрупа је следећа: I2a 29,1%, R1a 20,4%, E1b1b 18,5%, G 5,8%, I1 7,8%, J2b 2,9%, J2a 4%, J1 1%, R1b 7,8%, I2b 1%, N 1,9% (в. табелу A2). С друге стране, *Српски ДНК пројекат* (у наведеном тренутку, тј. у јануарском периоду који је – услед динамичности овог портала и чињенице да се непрестано уносе нови подаци – одабран као меродаван за овај рад) у себи сажима следеће проценте присутности одговарајућих хаплогрупа, односно – када се изузму испитаници за које је непосредно предочено да су католици или муслимани⁴, добије се укупно 267 хаплогрпова (код оваквог начина рачунања, који је за нас представљао најпрактичнији радни оквир): I2a 30,33%, R1a 25,84%, E1b1b 14,60%, G 4,86%, I1 8,98%, J2b 6,74%, J2a 2,24%, J1 0,37%, R1b 3,37%, I2+ 0,37%, N 1,87%, други / специфични и недефинисани 0,37%; в. табелу A2. (Уколико се у обзир узму све 364 тестиране особе, добијају се следећи резултати: I2a 31,86%, R1a 23,07%, E1b1b 13,73%, G 4,67%, I1 8,51%, J2b 7,41%, J2a 2,19%, J1 0,27%, R1b 5,49%, I2+ 0,54%, N 1,37%, Q 0,54%, други / специфични и недефинисани 0,27%.⁵; в. табелу A2.) Према томе – као што и читалац јасно може приметити – када је реч о становништву Александровачке жупе (прелиминарном репрезентативном узорку у нашим широко конципираним истраживањима Срба и Србије), о нешто осетнијој разлици у односу на друга два предочена репрезентативна узорка може се говорити превасходно када је реч о већем присуству хаплогрупе G у односу на просек и о мањем присуству хаплогрупе R1b у односу на просек; све друго је или веома слично или готово идентично, почев од редоследа заступљености хаплогрупа у истраживаној популацији, па све до самих процената (в. табелу A2).⁶

⁴ Наиме, у савременом контексту, етничко изјашњавање народа југоисточне Европе (у оквиру српског етничког простора) углавном прати конфесионалну, тј. верску матрицу, што – у случају католика и муслимана – у највећем броју случајева са собом повлачи и њихово не-српско изјашњавање; подразумева се, наведена проблематика захтева засебан простор и на овом месту се не можемо подробније њоме бавити. Такође, треба нагласити и да у оквиру поменуте табеле (*Српски ДНК пројекат*) није наведено етничко изјашњавање (тј. идентитетско самоопредељење) испитаника, али да – без обзира на то – наведени комплекс хаплогрпова итекао може указати на тенденцију распореда хаплогрупа у односу на српски етнички контекст у целини, јер обједињује испитанике из различитих делова српског етничког простора (мада ипак са снажним нагласком на његовом западном делу).

⁵ Ретки, али ипак присутни резултати врло су специфични и услед тога је заступљена, тј. наведена, и категорија „други / специфични и недефинисани“. Уп. напомене 21 и 23 у тексту који претходи овом раду (Тодоровић 2014), као и напомену 9 овде.

⁶ Наведено високо присуство хаплогрупе G (тј. њене најраспрострањеније подгрупе – G2a) на подручју општине Александровац – у смислу уочљиве специфичности овог простора – очигледно је повезано са концентрацијом детектованог ближег порекла испитаника са овом хаплогрупом у југозападном делу Александровачке жупе, односно – у селима Плеш

Основна значења добијених резултата. Добијени резултати, дакле, јасно указују на доминацију две хаплогрупе које су учествовале у етногенези Словена и које су управо и условиле формирање словенског етнокултурног феномена (уп. Кљосов 2013, в. нпр. стр. 41–42 итд./R1a; 246, 249–255/I2a; Јерковић 2012).⁷ Наиме, у сва три наведена комплекса најзаступљенија је хаплогрупа I2a (приближно 35,5; 29; 30,5 процената), а после ње – такође у сва три посматрана оквира – хаплогрупа R1a (приближно 21; 20,5; 26 процената). Управо овакви резултати су и очекивани, с обзиром на то да су Срби народ словенског језика и словенског, тј. (по свему судећи) изворног протословенског етнонима (в. рецимо Кобычев 1973, 25–26; Будимир 1959, 36 и даље, 42–43; Шафарик 1998, 128–134, 48 и даље; Vukčević 2007, 76–79, 58 и даље; Караџић 1972, 36 и даље; Рудељев 1992, 68–69; Тодоровић 2013в, 112–113; уп. и Фасмер 1971, 603–604; Костић 2000)⁸, са словенском културом и традицијом. Логична је и процентуална доминација хаплогрупе I2a у односу на R1a, у складу са чињеницом која је већ раније примећена, да је I2a (у савременим околностима) карактеристична преваходно за јужни словенски контекст, док је

(испитаници АС/11 Н. Симић и АС/12 Д. Стајковац), Вранштица (АС/44 Ма. Ђукић), Козница (АС/2 М. Видојевић), Плоча (АС/71 Мил. Ђукић) и Рокци (АС/76 Р. Бачевић), одакле – по представама о пореклу – потиче шест испитаника са дотичном хаплогрупом. Реч је, наиме, о суседним селима, која се међусобно граниче и заузимају исти културно-географски микропростор; у ствари, наведена села и не припадају подручју Жупе у њеном примарном значењу, и услед тога нису обухваћена студијом М. Лутовца (в. мапу у: Лутовац 1980, 8). О већини ових села је, из тог разлога, писао Р. Павловић у својој студији посвећеној подручју Копаноника, при чему је за нас од посебног значаја податак да су Ђукићи из Плоче – „стари досељеници од Васојевића“, при чему је „дошао предак Ђука са синовима“ (Павловић 2012, 88). За Ђукиће се могу везати и Видојевићи из Кознице, јер – по представи коју је забележио Павловић – „после 1750. године из Плоче од Ђукића долазе у село Видојевићи (12 кућа, Св. Алимпије Столпник и Ђурђев дан“ (Павловић 2012, 17). Очигледно је да је реч о великом и разгранатом роду, с којим су повезана и различита / друга (новонастала) презимена. Ма. Ђукић из Вранштице, као и Н. Симић и Д. Стајковац из Плеша, славе Св. Тому, док Мил. Ђукић из Плоче и М. Видојевић из Кознице славе Св. Алимпија Столпника / Св. Ђорђа (у овом крају, наиме, одређени родови на дан Св. Алимпија, 9. децембра / 26. новембра, прослављају славу коју зову Св. Ђорђе, јер се истог дана у православним земљама прославља и спомен освећења храма Св. великомученика Георгија / Ђорђа, па је народ култове поменутих светитеља сјединио). Р. Бачевић из села Рокци слави Св. Арханђела. По Павловићу, Ђукићи из Плоче су раније славили Св. Арханђела и Св. Александра Невског (Павловић 2012, 88). Важно је поменути да су сви поменути хаплотипови међусобно слични (в. табелу А1), док преостала двојица испитаника са хаплогрупом из других делова општине Александровац (АС/47 Б. Катанчевић из села Лесеновци и АС/39 М. Арсић из Бобота) поседују у великој мери различите хаплотипове; испитаник АС/72 В. Савић има представу о прецима по мушкој линији из околине Зворника. С друге стране, треба нагласити да се врло слични хаплотипови (у односу на поменуте из општине Александровац) налазе и међу испитаницима *Српског ДНК пројекта*, пре свега међу испитаницима родом из Западне Србије (општина Љубовија).

⁷ И код осталих словенских народа, наиме, углавном доминирају наведене две основне словенске хаплогрупе. С тим у вези, читаоца можемо упутити и на илустративне, конкретне примере; в. рецимо Кљосов 2013, 234–235, 283, 266, 119–120. итд.

⁸ Као што се може видети на основу поменуте литературе, наведене хипотезе биле су општераспрострањене у науци како током XIX тако и током XX века (све до данас).

R1a типична пре свега за источни и северни словенски контекст (Кљосов 2013, 246, 258–260, 119–120, 235–236, 265–266, 275), истовремено представљајући и базичну индоевропску хаплогрупу, за коју се непосредно везује формирање индоевропског лингвокултурног и етнокултурног феномена (Кљосов 2010; Кљосов 2013, 17–68, 78–96). На основу поменутих прелиминарних истраживања Срба и становништва Србије, као и српског етничког простора, за сада се може говорити и о тенденцији да на западу српског етничког простора (са језгром у Херцеговини) у великој мери доминира хаплогрупа I2a (уп. Кљосов 2013, 275; Јерковић 2012), док се у централним и источнијим деловима српског етничког простора – на основу појединих, непроверених показатеља – назире значајније присуство хаплогрупе R1a у односу на просек (уп. Тодоровић 2013в, 118). Узимајући у обзир доступне резултате и уочене тенденције и наговештаје, може се (у прелиминарном смислу) претпоставити да је присуство ове две хаплогрупе код Срба блиско двотрећинском, односно – да близу две трећине Срба има ове, условно речено, „примарне словенске хаплогрупе“.

Када је пак реч о другим хаплогрупама које су – на основу три наведена, најновија релевантна резултата (в. табелу A2) – присутне код Срба, у сва три случаја по учесталости следи хаплогрупа E1b1b (приближно 15,5; 18,5; 14 процената), а за њом четири хаплогрупе које су, у различитим областима, присутне у већој или мањој мери, од око једног процента до око десет процената: I1 (приближно 4,5; 7,5; 9 процената), G (10,5; 6; 5), J2b (4,5; 3; 6,5), R1b (1; 7,5; 3,5). Осим поменутих хаплогрупа, и хаплогрупа J2a је такође присутна код Срба, са малим учешћем од око 2-3 процента (2,5; 4; 2). Остале хаплогрупе су код Срба заступљене у занемарљивим процентима и оне нам могу бити занимљиве као илустративни изузеци, који – с друге стране – не могу много тога да нам кажу о етногенези српског етноса; ово се односи на хаплогрупе N (приближно 0; 2; 2 процента), J1 (2,5; 1; 0,5), Q (1; 0; 0), I2+ (1; 1; 0,5)⁹ итд., које су код Срба присутне само у траговима. Дакле, осим доминантних хаплогрупа I2a и R1a, чије је значајно, готово двотрећинско присуство код Срба очекивано, остале поменуте хаплогрупе – чије присуство такође није занемарљиво – захтевају посебну пажњу. Наиме, док је присуство хаплогрупе I1 (коју бисмо радно могли назвати и „балтичком“, између осталог, карактеристичном и за северозападне Словене; Кљосов 2013, 60, 57, 248, 265; уп. Јерковић 2012) – суштински посматрано – очекивано, јер је – по свему судећи – и ова хаплогрупа, мада у мањем проценту, заједно са I2a и R1a учествовала у етногенези словенског етнолингвокултурног

⁹ Категорију / ознаку I2+ у контексту овог рада користимо како бисмо указали на присуство варијанти хаплогрупе I које не спадају ни у I1 ни у стандардну, „динарску“ варијанту хаплогрупе I2a, тј. I2a1b-M423 (где се убрајају и сви наведени I2a хаплотипови из општине Александровац); примера ради, предиктори за одређивање хаплогрупа (<http://www.hprg.com/hapest5/hapest5a/hapest5.htm>) углавном овакве хаплотипове групишу под ознакама I2a1, I2b(x I2b1) и I2b1. У оквиру *Српског ДНК пројекта* в. хаплотипове испитаника Ћоћића и Тановића. Уп. поједине резултате у: Veselinovic et al. 2008, пре свега в. хаплотипове бр. 121 и бр. 76. У овом контексту обавезно в. и текст о Ћоћићима из Жупе (Јерковић 2013).

контекста (Кљосов 2013, 235–236, 247–249, 266; уп. Јерковић 2012)¹⁰, за остале хаплогрупе – карактеристичне за европски и медитерански простор – то се не може са сигурношћу рећи, иако се све оне (E1b1b, G, J, R1b) у различитим процентима (а на основу доступних података) срећу код словенских народа (уп. рецимо Кљосов 2013, 276–282, в. и табелу на стр. 283). У овом смислу, за нас је пре свега занимљива хаплогрупа E1b1b, која је на основу нових релевантних истраживања присутна, у просеку, са око 16% учесталости код Срба.¹¹

Од велике важности је да се нагласи да сваки испитаник и сваки хаплотип, односно – сваки генетски резултат (повезан са одговарајућим представама о пореклу), често може дати нове информације и указати на нове, занимљиве и раније непознате чињенице. Међутим, као што је већ наговештено, генетски показатељи (тј. Y хаплотипови и хаплогрупе) без представа о пореклу могу нас навести на погрешан траг и закључке, као и представе о пореклу без наведених генетских показатеља; наиме, истраживања анонимних испитаника нам не говоре сама по себи довољно и не могу се у суштинском смислу искористити за етногенетска и генеалогска проучавања. Примера ради, 185 хаплотипова који су доступни на основу истраживања у северној Србији (Војводини) итекако су нам значајни (в. Veselinovic et al. 2008, 24–26), али су овде нејасни етничко порекло и идентитет (као и представе о миграционим кретањима предака). Другим речима, очигледно је да у овим истраживањима нису узимани у обзир само Срби, бар не Срби који имају српско порекло (рецимо, овде је присутно и 5 хаплотипова који недвосмислено припадају хаплогрупи H, у Европи карактеристичној за ромску популацију – в. хаплотипове 96, 97, 98, 99 и 100 на стр. 25, док је хаплогрупа R1b присутна у – за српски етнос – прилично високом проценту итд.), и у том смислу овај резултат – са анонимним испитаницима нејасног порекла – не можемо значајније употребити када је реч о етногенетским истраживањима. Исто се

¹⁰ По Кљосову, „у начелу, како 'општеевропска' (I1) тако и јужнословенска (I2) хаплогрупа могле су да улазе у састав било којих древних словенских племена, наравно, у разним сразмерама, али су нам те сразмере засад непознате. Из општих разлога могло би се претпоставити да је међу Иљменским Словенима, Полочанима, Кривићима могло бити више хаплогрупе I1, која често нагиње северу, а међу Пољанима, Древланима, Улићима, Тиверцима и Белим Хрватима – јужнословенских хаплотипа I2, али нам је и то засад непознато. Штавише, како ћу показати даље, I2 је добила раширен назив 'јужнословенске' само из разлога њене савремене расподеле, премада је срећемо у читавој Европи“ (Кљосов 2013, 235–236); в. и Кљосов 2013, 266. О присуству хаплогрупа I2 и I1 код Срба в. конкретно у: Јерковић 2012а; такође, у дотичном контексту, в. и Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б.

¹¹ По свему судећи, веома висок проценат присуства ове хаплогрупе међу Србима у вези је и са значајним присуством исте хаплогрупе међу великим српским племенима (Васојевићи, Кучи итд.), односно – са њеном учесталошћу у зони српских племена која је имала веома висок природни прираштај током претходних неколико векова и одакле су се кретале најзначајније миграционе струје, усмерене у различите делове српског етничког простора; в. резултате испитаника чије порекло се непосредно везује за поменута српска племена, на табели у: <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat>. Другим речима, највероватније је и одговарајућа „демографска експлозија“ у наведеном подручју (поспешена одговарајућом племенском организацијом и патријархалним моделом живљења) довела до овако високог присуства хаплогрупе E1b1b код Срба.

односи (мада на сасвим другачији начин, јер истраживањима из Војводине, условно речено, једино недостаје мултидисциплинарност) и на нека ранија истраживања, са сумњивим подацима (уп. Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б).¹²

Закључни оквир. У сваком случају, уколико покушамо да резимирамо, можемо закључити да су савремена мултидисциплинарна истраживања непосредно указала на различите, нове начине одгонетања етнолошких и историјских, односно – у ужем смислу – етногенетских и генеалогских проблема, који дефинитивно нису могли бити решени без сагледавања генетских показатеља (Тодоровић 2014). У поменутом тексту – *Непосредни резултати нових мултидисциплинарних етногенетских истраживања Срба и становништва Србије (на примеру Александровачке жупе)* и овде је то приказано (или наговештено) на конкретним примерима, односно – с обзиром на простор који нам је био на располагању, осврнули смо се на неколико непосредних, илустративних случајева (који представљају микроконтекст примене наведених мултидисциплинарних истраживања).¹³ Према томе, сада заинтересовани етнологи (и други истраживачи из домена друштвено-хуманистичких наука) сасвим јасно и директно могу да констатују на који се начин решавају одређени конкретни проблеми и недоумице из домена генеалогских и етногенетских проучавања, као што – с друге стране – заинтересовани генетичари / биолози могу да уоче и наслуте на које се све начине резултати генетских истраживања рефлектују у сфери непосредних истраживања порекла.

Другим речима, резултати наших истраживања – у поређењу са другим најновијим релевантним проучавањима – на непосредан начин сведоче о могућностима повезивања генетике и етнологије, у смислу добијања сасвим конкретних резултата, на основу којих је могуће спровести уопштавања на плану етногенезе Срба и становништва Србије. На основу добијених података, иако их још увек можемо сматрати резултатима прелиминарног карактера, уверили смо се, наиме, у базични словенски карактер (етногенезе) савременог српског етноса, који примарно формирају две хаплогрупе (I2а, тј. I2а1b-M423 и R1а), а које су, као што је познато, исто тако формирале и шири словенски, етнички и етнолингвокултурни контекст.¹⁴ Када је реч о географској распрострањености

¹² Уп. наводно присуство хаплогрупа К и F (Marjanovic et al. 2005, 759) у значајним процентима код Срба!? У контексту наведене проблематике, тј. случаја, в. и илустративни текст: <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/145718/Primoracevo-otkrice-nije-ni-za-diplomski-iz-genetike.html>.

¹³ В. пре свега одговарајуће напомене (12, 15, 16, 17, 21, 25, 26, 27, 28 у Тодоровић 2014, као и 6 и 11 у овом раду) и пасусе који на овом месту и у претходећем тексту имају претензије да непосредно разрешавају или констатују одређене недоумице.

¹⁴ У прилог типичног словенског карактера српског етноса (који би репрезентовале превасходно хаплогрупе R1а и I2а, тј. I2а1b-M423, заједно са хаплогрупом I1) може се навести и поређење са, примера ради, руским етносом – као једним од карактеристичних словенских етноса. Наиме, на основу три последња релевантна резултата, заједнички удео поменуте три „словенске“ хаплогрупе код Срба и Руса је готово истоветан (уп. опште проценте присуства различитих хаплогрупа у оквиру руског етноса у: Кљосов 2013, 234 и даље, 197–198). У ствари, разлика се – осим када је реч о различитом степену присуства примарних „словенских“ хаплогрупа R1а и I2а – превасходно своди на еквивалентно високо присуство

и одговарајућој учесталости ове две хаплогрупе – како у српском тако и у словенском контексту, треба говорити и о потврђеним индицијама да се (аналогно одговарајућим лингвистичким, етнолошким, фолклористичким, археолошким, историјским и другим доказима) управо подунавска, односно подунавско-балканска теорија о пореклу Словена може сматрати посебно компетентном, тј. посебно занимљивом и подстицајном у контексту савремених открића (в. Пипер 2008, 128–136; Трубачов 2005; Трубачов 2006; Толстов 1948, в. пре свега стр. 37–38; Кљосов 2010, 62, 75; Кљосов 2013, 56–57 итд., Тодоровић 2013в, 112–113, 120–121; Јанковић 2010, 213–215, 218–220; в. и Петричевић 1996; Баришић 1952, 52–61; Јанковић 1996, 77, 80; уп. са Јерковић 2012; Јанковић 2007; Sedov 2012, 78–82; Баришић 1955, 1–5).¹⁵ С тим у вези је и сасвим логично (радно) називати „динарску“ варијанту хаплогрупе I2a – осим „балканском“, „српском“, или „јужнословенском“ – и „подунавском“ (уп. Кљосов 2013, 61). Подразумева се, даље и детаљније образлагање аргументације која води у овом правцу могуће је спровести искључиво у обимнијим радовима и студијама.

Литература и извори:

- Баришић, Фрањо. 1952. „Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена“. *Зборник радова Византолошког института САН* 1: 52-63.
- Баришић, Фрањо. 1955. „Псеудо-Цезарије“. Увод, превод и коментар Ф. Баришића. У *Византијски извори за историју народа Југославије* I. Посебна издања књ. ССХLI, Византолошки институт 3, уредник Георгије Острогорски, 1-6. Београд: Научна књига.
- Будимир, Милан. 1959. „О старијим поменима српског имена“. *Глас САН* (Одељење литературе и језика ССXXXVI, Нова серија књ. 4): 35-55.
- Veselinovic, I. et al. 2008. „Allele frequencies and population data for 17

„јужњачке“ хаплогрупе E1b1b код Срба и „северњачке“ хаплогрупе N код Руса; уп. Кљосов 2013, 284. Штавише, може се рећи да је значајан проценат заступљености (збира) хаплогрупа R1a, I2a и I1 – око двотрећинског учешћа у оквиру популације и више од тога – прилично поуздан показатељ словенског порекла одређених народа, тј. словенског етничког присуства на одговарајућем простору. У наведеном контексту, посебно је занимљиво приметити да – на основу забележених представа о пореклу – преци носилаца других хаплогрупа (дакле, они чији хаплотипови не спадају у R1a, I2a и I1) стижу на територију данашње општине Александровац, у веома великом броју случајева, са југозапада (уз напомену да са југозапада не долазе само они, с тим што се код других хаплогрупа / групација – у конкретном случају Жупе – као доминантни миграциони правци јављају југ, запад и исток, или се пак могу везати за околна подручја централне Србије). Ово се превасходно односи на испитанике са хаплогрупама E1b1b (в. напомену 25 у претходећем тексту/Тодоровић 2014, као и напомену I1 у овом раду) и J, али и са хаплогрупом G (уколико се има у виду представа да Ђукићи долазе „од Васојевића“; в. напомену 6).

¹⁵ Када је реч о повезаности подунавско-балканског простора са ширим, протоиндоевропским контекстом в. рецимо Рыбаков 1981, 147; Горнунг 1963, 11–12; Трубачов 2005, 45–46; Кљосов 2013, 56–57, 63, 65–66 и даље, 83; Кљосов 2010, 62, 74–75, 79; Трбуховић 2006, в. пре свега 300–301 и даље; Тодоровић 2013в, 112–113; уп. и Vukčević 2007, 126–127. Другачија виђења појединих славистичких аспеката етногенезе Срба в. рецимо у: Лома 1993.

- Y-chromosome STR loci in a Serbian population sample from Vojvodina province“. *Forensic Science International* 176, 05/2008, (2008): 23-28. DOI: 10.1016/j.forsciint.2007.04.003
- Vukčević, Ivo. 2007. *Slovenska Germanija*. Београд: Пешић и синови.
- Горнунг, Б. В. 1963. *Из предисторије образования общеславянского языкового единства*. Москва: Академия наук СССР.
- Јанковић, Ђорђе. 1996. „Словенске културе касноантичког доба“. *Рад Музеја Војводине* 37-38: 77-82.
- Јанковић, Ђорђе. 2007. *Српско поморје од 7. до 10. Столећа*. Београд: Српско археолошко друштво.
- Јанковић, Ђорђе. 2010. „Нова археолошка сведочанства о Илирима у доба далматско-панонског устанка“. *Митолошки зборник* 23: 213-227.
- Јерковић, Сениша. 2012. „Y-ДНК хаплогрупа I најчешћа код Срба“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/12/17/y-dnk-haplogrupa-i-najcesca-kod-srba>
- Јерковић, Сениша. 2013. „Њоћићи – Саси међу Србима“. Приступљено 3.3.2014. <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/cocici-sasi-medju-srbima>
- Караџић, Вук Стефановић. 1972. *Етнографски списи*. Београд: Просвета.
- Кљосов, Анатолиј. 2010. „Откуд су се појавили Словени и ‘Индоевропљани’? Одговор даје ДНК-генеалогја“. *Узданица VII/2*: 59-86.
- Кљосов, Анатолиј А. 2013. *Порекло Словена. Осврти на ДНК-генеалогју*. Београд: Мирослав. (Клесов, Анатолиј. 2013. *Происхождение славян*. Москва: Алгоритм.)
- Кобычев, В. П. 1973. *В поисках прародины славян*. Москва: Издательство „Наука“.
- Костић, Лазо М. 2000. *О српском имену – мишљења странаца*. Србиње – Нови Сад: Добрица књига.
- Лома, Александар. 1993. „Неки славистички аспекти српске етногенезе“. *Зборник Матице српске за славистику* 43: 105-126.
- Лутовац, Милисав В. 1980. *Жупа Александровачка – Антрополошко-географска испитивања*. Београд: САНУ (Српски етнографски зборник 93, Одељење друштвених наука САНУ).
- Marjanovic, D. et al. 2005. „The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome Haplogroups in Three Main Ethnic Groups“. *Annals of Human Genetics*, Volume 69, Issue 6, November 2005: 757-763. DOI: 10.1111/j.1529-8817.2005.00190.x
- Маслаћ, Божић. 2011а. „Хрвати и Бошњаци нам после српског језика ‘позајмљују’ и гене?“ Приступљено 7.6.2012. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/hrvati-i-bosnjaci-posle-srpskog-jezika-pozajmljuju-i-gene.html>
- Маслаћ, Божић. 2011б. „Одговор Драгану Приморцу, или о (зло)употреби гена“. Приступљено 7.6.2012. <http://www.nspm.rs/polemike/odgovor-draganu-primorcu.html>
- Павловић, Радослав Љ. 2012. *Копоник*. Брус: Центар за културне делатности и библиотекарство општине Брус.

- Петричевић, Марија. 1996. „Подунавље словенска колевка – руски академик Олег Н. Трубачов о етногенези Словена“. *Вечерње новости* 4.11.1996. <http://www.marijapetricevic.com/citanje.php?m=1&t=oleg%20trubacov>
- Пипер, Предраг. 2008. *Увод у славистику* 1. Београд: Завод за уџбенике.
- Regueiro, M. et al. 2012. „High levels of Paleolithic Y-chromosome lineages characterize Serbia“. *Gene* 498(1/2012): 59-67. DOI: 10.1016/j.gene.2012.01.030
- Рудељев, В. Г. 1992. „О историји етничког имена Словена“. У: *Catena mundi – српска хроника на светским веригама*, књ. I, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, 66-69. Краљево – Београд: Ибарске новости, Краљево, Матица Срба и исељеника Србије, Београд.
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Sedov, Valentin Vasiljevič. 2012. *Sloveni u dalekoj prošlosti*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Тодоровић, Ивица. 2013а. „Нове могућности етногенетских проучавања становништва Србије“. *Гласник Етнографског института САНУ LXI* (1): 149-159.
- Тодоровић, Ивица. 2013б. „Мултидисциплинарна истраживања порекла становништва Србије – прелиминарни оквир“. *Гласник Етнографског института САНУ LXI* (2): 101-112.
- Тодоровић, Ивица. 2013в. „Савремене перспективе истраживања етногенетских процеса источне Србије“. *Етнокултуролошки зборник XVII*: 109-126.
- Тодоровић, Ивица. 2014. „Непосредни резултати нових мултидисциплинарних етногенетских истраживања Срба и становништва Србије (на примеру Александровачке жупе)“. *Гласник Етнографског института САНУ LXII* (1) (у штампи).
- Толстов, С. П. 1948. „‘Нарцы’ и ‘Волхи’ на Дунае“. *Советская этнография 2*: 8-38.
- Трбуховић, Војислав. 2006. *Индоевропљани*. Београд: Пешић и синови.
- Трубачов, Олег. 2005. *Етногенеза и култура древних Словена*. Београд: Пешић и синови.
- Трубачов, Олег. 2006. *Етногенеза и култура древних Словена, други део*. Београд: Пешић и синови.
- Фасмер, Макс. 1971. *Этимологический словарь русского языка*, том III. Москва: Прогресс.
- Шафарик, Павел Јозеф. 1998. *О пореклу Словена*. Нови Сад: Архив Војводине. <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/145718/Primorcevo-otkrice-nije-ni-zadiplomski-iz-genetike.html>, Приступљено 25.5.2012.
- <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat> (Српски ДНК пројекат), Приступљено 19.1.2014.

⇐ Ивица Тодоровић, Анђелка Вучетић-Драговић, Анђелко Марић, Компаративни... ⇨

ТАБЕЛА А1

DYS МАРКЕРИ	19	385a	385b	389I	389II	390	391	392	393	437	438	439	448	456	458	635	H4	XГ.
1. З. Јовановић	16	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	12	19	15	17	23	11	I2a
2. М. Видојевић	15	14	14	12	29	22	10	11	13	16	10	12	21	15	16	20	10	G(G2a)
3. В. Рашковић	15	11	14	12	28	25	10	11	13	14	11	10	20	17	16	23	12	R1a
4. С. Шекуларац	13	16	18	13	30	25	10	11	13	14	10	12	20	17	16	22	12	E1b1b
5. З. Давидовић	16	15	15	13	31	24	11	11	13	15	10	11	19	15	17	22	11	I2a
6. И. Брборић	15	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	13	19	15	17	23	11	I2a
7. З. Тоскић	13	16	18	13	30	24	10	11	13	14	10	13	20	16	18	22	13	E1b1b
8. С. Дуњић	15	11	14	13	29	25	10	11	13	14	11	10	20	15	16	23	12	R1a
9. М. Симић	16	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	11	20	15	18	23	11	I2a
10. Ж. Дуњић	15	11	14	13	29	25	10	11	13	14	11	10	20	15	16	23	12	R1a
11. Н. Симић	15	14	14	12	29	22	10	11	13	16	10	12	21	15	16	20	11	G(G2a)
12. Д. Стајковић	15	14	14	12	29	22	10	11	13	16	10	12	21	15	16	20	11	G(G2a)
13. Н. Станковић	15	14	15	13	30	22	10	11	12	15	9	11	21	15	17	24	10	J2a
14. Ђ. Ђенадић	14	14	15	13	29	22	10	11	12	16	10	11	19	14	15	21	11	I1
15. М. Новоковић	16	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	12	19	15	17	23	11	I2a
16. М. Марић	14	13	18	14	30	23	10	11	13	14	10	12	20	16	20	22	11	J1
17. Б. Ивљанин	15	15	19	13	29	23	10	12	12	14	9	12	19	14	16	21	12	J2b
18. М. Живковић	17	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	12	18	15	18	22	11	I2a
19. Б. Шљивић	15	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	12	19	15	17	22	11	I2a
20. И. Лачњевац	14	13	14	12	28	23	10	11	13	16	10	11	20	14	15	22	12	I1
21. С. Обрадовић	17	14	15	13	31	24	11	11	13	16	10	12	19	15	16	23	11	I2a
22. А. Цамић	16	14	15	13	30	24	11	11	13	15	10	12	20	15	17	23	11	I2a
23. Б. Јаблић	14	14	16	13	29	22	10	11	12	14	10	11	20	15	15	22	12	J2a
24. И. Мијајловић	17	11	14	14	31	25	11	11	13	14	11	10	20	15	15	24	12	R1a
25. Д. Вилимоновић	16	11	14	14	31	25	11	11	13	14	11	10	20	16	15	23	11	R1a
26. М. Судимац	16	14	15	15	33	24	11	11	13	15	10	13	19	15	17	22	11	I2a
27. М. Цамић	16	14	15	13	30	24	11	11	13	15	10	12	20	15	17	23	11	I2a
28. Ж. Ђорђевић	15	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	14	20	15	17	23	11	I2a
29. А. Обрадовић	13	16	19	13	32	24	10	11	13	14	10	12	20	17	16	21	12	E1b1b
30. И. Цветковић	17	11	13	13	29	25	11	11	14	14	11	11	22	16	15	21	12	R1a
31. П. Цамић	16	13	16	13	31	24	10	11	13	15	10	12	19	15	17	23	11	I2a
32. И. Јокановић	13	16	17	13	31	24	10	11	13	14	10	12	20	16	17	21	12	E1b1b
33. Д. Ирчанин	13	17	18	13	30	24	11	11	13	14	10	11	20	15	16	21	12	E1b1b
34. В. Каралић	15	15	17	12	28	23	10	12	12	14	9	12	19	14	15	21	12	J2b
35. В. Вулетих	16	11	14	14	31	25	11	11	13	14	11	10	20	15	14	23	11	R1a
36. А. Миловановић	13	17	18	13	30	24	10	11	13	14	10	12	20	16	15	22	12	E1b1b
37. В. Миловановић	13	16	18	13	30	24	10	11	13	14	10	11	20	15	15	22	12	E1b1b
38. Г. Милосављевић	15	14	14	13	30	24	10	11	15	15	10	10	20	15	17	21	11	I2c
39. М. Арсић	16	14	15	12	29	23	10	12	14	15	10	11	21	15	16	25	13	G
40. Д. Јовановић	17	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	13	19	15	18	23	12	I2a
41. С. Величковић	14	13	14	12	28	24	10	11	13	17	10	11	20	14	15	22	12	I1
42. З. Трифуновић	15	15	15	13	31	24	11	11	13	15	10	11	19	15	17	22	11	I2a
43. М. Црноглавац	16	11	13	13	29	25	11	11	13	14	11	10	20	16	13	23	13	R1a
44. Ма. Ђукић	15	14	15	12	29	23	10	11	13	16	10	13	21	15	16	20	10	G(G2a)
45. М. Богдановић	15	11	14	13	30	25	10	11	13	14	11	11	20	16	15	23	13	R1a
46. Љ. Матић	13	16	18	13	30	24	10	11	13	14	10	12	20	16	15	21	12	E1b1b
47. Б. Катанчевић	15	13	16	12	29	21	11	11	14	16	10	12	22	16	16	21	11	G(G2a)
48. Н. Стајић	16	14	14	13	30	24	11	11	13	15	10	13	19	15	19	23	11	I2a
49. В. Јеленковић	16	11	14	13	30	26	10	11	13	14	11	10	20	15	17	23	13	R1a
50. Д. Величковић	16	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	13	19	15	17	23	11	I2a
51. И. Гавриловић	16	11	14	14	31	25	11	11	13	14	11	10	20	15	16	23	13	R1a
52. Б. Томић	14	11	11	13	29	24	12	13	13	15	12	11	19	15	15	23	12	R1b
53. Д. Радосављевић	16	11	15	12	30	25	10	11	13	14	11	10	20	15	15	23	12	R1a
54. Г. Цамић	16	14	15	13	30	24	11	11	13	15	10	12	20	15	17	22	11	I2a
55. Д. Петровић	16	14	15	14	32	24	11	11	13	15	10	13	19	15	16	23	11	I2a
56. В. Живковић	13	16	18	13	30	24	10	11	13	14	10	12	20	16	15	21	12	E1b1b
57. М. Максимовић	16	11	13	13	29	25	11	11	13	14	11	10	20	16	13	23	13	R1a
58. Д. Милосављевић	15	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	13	19	15	17	22	11	I2a
59. Ж. Бекрић	16	14	16	13	31	23	11	11	13	15	10	12	19	15	17	22	11	I2a
60. З. Благојевић	16	11	14	13	29	25	10	11	13	14	11	11	20	17	16	23	12	R1a
61. Р. Лапчевић	13	16	17	13	30	24	11	11	13	14	10	12	21	16	16	22	12	E1b1b
62. Н. Рашковић	15	11	15	13	31	23	11	11	13	14	11	10	20	16	15	23	12	R1a
63. С. Ђукић	16	14	15	13	30	24	11	11	13	15	10	12	19	15	17	23	11	I2a
64. М. Матић	16	12	15	13	29	25	10	11	13	14	11	11	20	17	16	23	12	R1a
65. В. Јовановић	16	14	15	13	31	25	11	11	13	15	10	12	19	15	17	23	11	I2a
66. З. Старицац	16	14	15	13	31	24	10	11	13	15	10	12	20	15	19	23	11	I2a
67. М. Чеврљаковић	13	16	18	13	30	24	10	11	13	15	10	12	20	17	17	21	12	E1b1b
68. Г. Мијајловић	15	13	19	13	30	23	10	11	12	14	10	11	20	15	20	20	11	J1

69. Б. Рутић	15	11	15	14	31	24	11	11	13	14	11	10	20	15	15	23	11	R1a
70. И. Миленковић	15	13	18	12	28	24	10	11	12	16	9	12	19	13	16	21	11	J2b
71. Мил. Ђукић	15	14	14	12	30	22	10	11	13	16	10	12	21	15	16	21	10	G(G2a)
72. В. Савић	15	14	14	12	29	22	10	11	13	16	10	12	21	16	16	20	11	G(G2a)
73. М. Бојић	15	13	14	12	28	22	10	12	13	16	10	11	20	14	15	22	11	I1
74. Б. Костић	13	17	17	13	30	24	11	11	13	14	10	12	21	16	16	22	12	E1b1b
75. С. Савковић	15	14	15	13	31	24	12	11	14	15	10	12	19	15	19	22	11	I2a
76. Р. Бачевић	15	14	14	12	28	22	10	11	13	16	10	12	22	15	16	20	11	G(G2a)
77. Љ. Јовановић	16	15	15	13	31	23	11	11	13	15	10	12	19	15	17	23	11	I2a
78. Б. Павловић	16	14	15	13	30	24	11	11	13	15	10	12	19	15	17	22	11	I2a
79. М. Јевтовић	16	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	12	20	16	17	22	11	I2a
80. Р. Катић	15	14	15	13	31	24	11	11	13	15	10	13	19	15	18	22	11	I2a
81. Д. Карајовић	15	15	17	12	28	23	10	12	12	14	9	13	19	14	15	21	12	J2b
82. М. Милетић	13	16	17	13	30	24	10	11	13	14	10	12	20	16	15	21	12	E1b1b
83. С. Стевановић	16	14	15	13	30	25	11	11	13	15	10	12	19	15	17	22	11	I2a
84. Р. Спасојевић	13	14	17	13	29	22	10	15	13	15	11	13	19	15	18	22	10	Q
85. С. Сеочанац	16	11	14	14	31	25	11	11	13	14	11	10	20	16	15	23	11	R1a

ТАБЕЛА А2 ПРОЦЕНТИ ПРИСУСТВА РАЗЛИЧИТИХ (ПРЕДИКТОВАНИХ) ХАПЛОГРУПА

ХАПЛОГРУПЕ	I2a	R1a	E1b1b	I1	G	R1b	J2b	J2a	J1	N	Q	I2+	други	?
ОПШТИНА АЛЕКСАНДРОВАЦ (85 испитаника)	35,29	21,17	15,29	4,70	10,58	1,17	4,70	2,35	2,35	0	1,17	1,17	0	0
СРПСКИ ДНК ПРОЈЕКАТ јануар 2014. (267) /364/	30,33	25,84	14,60	8,98	4,86	3,37	6,74	2,24	0,37	1,87	0	0,37	0,37	0
	31,86	23,07	13,73	8,51	4,67	5,49	7,41	2,19	0,27	1,37	0,54	0,54	0,27	0
REGUEIRO ET AL. 2012. (103)	29,1	20,4	18,5	7,8	5,8	7,8	2,9	4	1	1,9	0	1	0	0

Ivica Todorović, Anđelka Vučetić-Dragović, Anđelko Marić

Comparative Analytical Review of the Latest Genetic Studies of the Serbs and the Serbian Population – an Ethnological Perspective

This paper presents a comparative analysis of the results of several latest genetic researches into the origin (with a focus on the multidisciplinary studies of Aleksandrovac district), in which the results of genetic studies are correlated with ethnological and other findings and approaches. In this way it is possible to solve significant ethno genetic and genealogical issues and perplexities, which could however not be resolved without the application of various scientific disciplines. Above all, the results of the preliminary survey the authors carried out - compared to the latest relevant surveys by other authors and institutions - indicated the dominance of 12a and R1a haplogroups, decisive in the ethno genesis of the Slavs, which matches common and prevalent Serbian perception of the Serbs as of a nation of the Slav language and origin.

Keywords:

broader comparative framework, latest ethnological and genetic findings, resolving significant ethno genetic and genealogical issues and perplexities, Aleksandrovac district, preliminary multidisciplinary results, dominance of "Slav" haplogroups.

Александар Крел
Јадранка Ђорђевић-Црнобрња
Етнографски институт САНУ, Београд
sasa.krel@gmail.com
jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Име и знак: лично име као симбол етничког идентитета војвођанских Немаца¹

Истражујући одлике етничког идентитета војвођанских Немаца, у овом раду бавимо се њиховом антропонимијом на почетку 21. века. Антропонимију, односно праксу избора и употребе личних имена припадника немачке националне мањине у Војводини посматрамо у контексту њиховог настојања да исцртају симболичке границе своје етничке заједнице у односу на друге који се налазе у њиховом окружењу. Ова тежња војвођанских Немаца посебно је уочљива на самом крају 20. и у првој деценији 21. века, када су се услед промене политичких и друштвених околности припадници ове заједнице определили за одбацивање сопствене етничке мимикрије, односно - за напуштање стратегије свесног привременог и / или трајног одбацивања немства и за стратегију слободне манифестације симбола сопственог етничког идентитета. У том контексту, избор и употреба личних имена, поред јавне употребе немачког језика, чини један од два кључна симбола етничког идентитета војвођанских Немаца и обнове немства у време вршења истраживања на чијим се емпијским подацима темељи овај рад. Антропонимију посматрамо као облик друштвене праксе који је снажно одређен бројним друштвеним и културним факторима, а резултати приказани у овом чланку сугеришу закључак да на њу знатно већи утицај врше макрофактори као што су прихваћене друштвене и културне вредности, него ли микрофактори, попут утицаја породичног наслеђа.

Кључне речи:

Немци,
Војводина,
етнички
идентитет,
антропонимија,
лична имена

Уводни део

На основу анализе прикупљене емпиријске грађе, до које смо дошли вршећи истраживања етничких процеса који се одвијају унутар немачке и горанске етничке заједнице, констатовали смо да, без обзира на евидентне историјске, културне, демографске разлике које их карактеришу и упркос различитом правном статусу који оне заузимају у Републици Србији, њихови припадници посебну пажњу посвећују *антропонимији*, односно избору и употреби личних имена.¹ Закључили смо да припадници обе заједнице избором и употребом личних имена у етнички хетерогеним срединама у којима живе шаљу јасну поруку о својој припадности датој заједници и да им имена служе као важан симбол етничког идентитета. Имајући у виду да у оба случаја, код војвођанских Немаца и међу Горанцима у Београду, антропонимија представља облик друштвене праксе коме припадници ових заједница поклањају доста пажње, те да је у питању тема која у домаћој етнологији и / или социјалној антропологији није била особито експлоатисана (видети: Drljača 1988, Павловић 1990: 98–99; Лукић-Крстановић 1992; Благојевић 2005: 167–176; Благојевић 2006: 39–45), одлучили смо да заједнички представимо сазнања до којих смо дошли на основу наших истраживања.² У овом чланку биће представљена анализа антропонимије међу војвођанским Немцима, а следећи ће текст бити посвећен анализи избора и употребе личних имена код припадника горанске заједнице.

О етничком идентитету војвођанских Немаца почетком 21. века

У овом истраживању, појам *етнички идентитет*³ посматрамо као категорију која се формира кроз однос „сопствене“ групе и „других“ група. Војвођанске Немце доживљавамо као етничку групу која своју етничност не твори *a priori*, већ „кроз однос са другим заједницама, кроз процес идентификације њених припадника и манифестовање њиховог идентитета у друштвеној пракси“ (Nedeljković 2007: 28). С обзиром на то да је етнички идентитет посматране заједнице веома комплексан феномен, његово истраживање може бити усмерено на по-

² Горанци немају статус признате мањине, а за разлику од њих - Немци у Војводини имају статус националне мањине од 2006. године.

² Текст је настао као резултат коауторског рада Александра Крела и Јадранке Ђорђевић Црнобрња на пројекту *Мултиетничност, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* број (број 177027), који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ У овом раду, етнички идентитет посматрамо као појам који се не односи на објективно стање него на субјективни симболички процес разграничавања двеју различитих етничких група, *нас* и *других*, односно на начин који се обично карактерише као *бартовски* (према норвешком антропологу Фредерику Барту). Овај приступ подразумева да етнички идентитет зависи од историјских прилика и друштвеног контекста, карактеристичних за тренутак у коме се посматра. Етнички идентитет посматрамо као симболичку организацију друштвених односа, или симболичку врсту везе међу члановима етничке групе, која се у складу са потребама те групе може мобилисати и / или демобилисати и који је због тога подложен променама и редефинисању, што се односи и на значење и употребу симбола / маркера етничког идентитета (видети: Bart 1997).

сматрање и испитивање објективних идентитетских параметара у посматраној етничкој заједници (попут језика, религије и обичаја), али се оно може изградити на основу анализе субјективних доживљаја које њени припадници сами придају својим етничким симболима и друштвеној пракси (етнички стереотипи, етничка дистанца, етничка везаност / блискост и сл.); у исто време оно такође може бити усмерено и на испитивање институционалног нивоа етничког идентитета (удружења и званичне организације, њихови програми и пројекти, медији и сл.) (Nedeljković 2007: 29). Због тога што се етнички идентитет етничке групе испољава посредством различитих аспеката, сваки од њих самостално може доспети у само средиште истраживачког интересовања.

Истражујући етнички идентитет данашњих војвођанских Немаца, једне од бројних етничких и националних мањина⁴ присутних на подручју Војводине, северне покрајине Републике Србије, Александар Крел је извршио теренско истраживање међу лицима која су се на претходном попису становништва (спроведеном 2002. године) изјаснила као припадници ове заједнице. Истраживање је спроведено у неколико наврата, у периоду од 2004. до 2008. године, а обављено је међу руководиоцима, активистима и члановима четири невладине локалне удружења која окупљају припаднике немачке националне мањине.⁵

У заједници војвођанских Немаца, један од преломних момената који је одредио промену њихове идентитетске стратегије на прекретници новог миленијума збио се у Новом Саду 1992. године, када је конституисано „Die Donau“ прво невладино удружење које је након завршетка Другог светског рата окупило припаднике немачке националне мањине са простора Војводине. Његово

⁴ Појмови *етничка мањина* и *национална мањина* међусобно стоје у веома тесној вези, а разлика у њиховом статусу произилази из критеријума на основу којих ове појмове посматрамо. Они могу бити: политички и етнологски / антрополошки. На основу политичког критеријума, под појмом *мањина* подразумевају се мањинске заједнице у датом друштву, које имају своју матичну државу (матицу) – у којој је њихова заједница већинска. Посматрано из етнологског / антрополошког угла, појам *мањина* означава сваку заједницу која показује одређену културну посебност, а мањинама се сматрају све заједнице које немају своју матичну државу и које могу бити настањене у једној држави или неколико држава, те у свима њима бити мањинске (Nedeljković 2007: 31). У овом раду прихватамо и користимо Ериксонову дефиницију *етничке мањине*, којом се означава бројчано инфериорна група у односу на осталу популацију у друштву / држави, која политички није доминантна и која се репродукује као етничка категорија, што подразумева постојање симболичке заједнице, чији чланови поседују свест о различитости и жељу да се та свест одржи и у следећим генерацијама (Eriksen, 2004: 210). Такође, прихватамо и користимо разлику у одређењу појмова *етничка мањина* и *национална мањина* онако како је она формулисана код М. Прелић за потребе истраживања српске заједнице у Мађарској (Prelić 2008: 64–65). Према томе, војвођански Немци јесу етничка мањина, али они у исто време уживају у Србији статус националне мањине, односно грађани су једне државе (Србије), који другу државу (СР Немачку) сматрају својом матицом (Крел 2014: 34).

⁵ Истраживање је обављено у следећим удружењима: „Немачки народни савез“ (Deutscher Volksverband) из Суботице, „Адам Беренц“ из Апатина, „Хуманитарно удружење Немаца 'Gerhard'“ из Сомбора и „Немачко удружење за добросуседске односе 'Karlowitz'“ из Сремских Карловаца.

оснивање означило је окончање периода етничке мимикрије војвођанских Немаца, који је у социјалистичкој Југославији трајао практично од расформирања сабирних логора за припаднике немачке националне мањине (1948. године) до почетка деведесетих година 20. века. Током тог периода дошло је до готово потпуног нестанка етничког и културног идентитета војвођанских Немаца на војвођанском простору.

Оснивање новосадског удружења „Die Donau“ покренуло је процес формирања сличних удружења и у другим урбаним војвођанским срединама у којима живе Немци. Њихова руководства, активисти и чланови нашли су се пред (ре)конструисањем етничког идентитета немачке заједнице у својим локалним срединама, а затим и пред јавним манифестовањем његових најзначајнијих симбола. Овај нимало једноставан и сложен подухват, од виталне важности за опстанак немачке заједнице у Војводини, захтевао је промену дотадашње идентитетске стратегије. Због тога су лидери локалних немачких удружења, поучени историјским искуством које им је говорило да су војвођански Немци по окончању сваког војног сукоба вођеног током прошлог века мењали сопствену етничку стратегију, непосредно након распада СФРЈ приступили процесу супституције идентитетске стратегије. Овај процес је био олакшан тенденцијом усклађивања уставно-правних парадигми које се односе на заштиту националних мањина са актуелним европским стандардима (Крел 2007: 440–441).

Ich bin Ingrid: антропонија војвођанских Немаца на крају 20. и у првој деценији 21. века

Бавећи се друштвеном историјом социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији, историчар Предраг Ј. Марковић је у својој књизи

„Трајност и промена“, између осталог, дао анализу избора и употребе личних имена у наведеном периоду (Marković 2012). Он је у својој студији представио размишљања различитих аутора, који износе своје погледе о друштвеној и културној детерминисаности антропоније. Десплан и Беснар заступају становиште по коме избор личних имена директно зависи од цикличне промене колективног укуса, тачније од модног тренда. Они сматрају да након појављивања неког имена фреквентност његове употребе расте до тачке климакса, а након достизања тачке зенита нужно следи опадање, које се одвија споријим ритмом од раста, да би потом уследио готово потпуни нестанак тог личног имена. У неким случајевима, извесна лична имена поново оживе у одређеном цикличном ритму, у зависности од фонолошких и семантичних услова, сматрају Десплан и Беснар (Према: Marković 2012: 70). На основу обимне емпиријске грађе и извора о антропонији у социјалистичкој и постсоцијалистичкој Југославији, Марковић је установио да се избор личних имена често врши у складу са етничком припадношћу родитеља. На основу овакве одлуке родитеља, дете стиче свој први идентитетски именитељ који га прати у животу и који је у извесним случајевима јасан показатељ етничке припадности његовог носиоца (Marković 2012: 84–110). Описана интенција родитеља приликом избора личног

имена за своје потомство нити је новијег датума, нити је пак карактеристично за одређен историјски период, географски простор, или неку етничку групу, а на просторима бивше СФРЈ може се пратити од почетка процеса формирања модерних нација у последња два века (Marković 2012: 6).

Антропонимија војвођанских Немаца је због промена њихове идентитетске стратегије у другој половини 20. века, а затим на његовом крају (Крел 2006) претрпела значајне трансформације. До окончања Другог светског рата, избор личних имена припадника немачке националне мањине вршени су углавном на основу слободне воље и афинитета њених припадника, који је био условљен њиховом културном и породичном традицијом, а његова употреба у јавности није наилазила на негативне реакције. Деца војвођанских Немаца добијала су лична имена углавном на основу религијске припадности својих родитеља.⁶

У складу са том праксом, Немци римокатолици су се углавном одлучивали да својим потомцима на крштењу доделе имена библијског порекла, или пак она која са њима стоје у вези (Peter, Daniel, Johan, Tomas, Josef, Jakov, Ana, Marija, Katarina), док су се њихови сународници евангелисти одлучивали за „народна“ имена, чији корен потиче из немачког фолклора и/или митологије (Zigfrid, Gotfrid, Fridrih, Hajnrih, Astrid, Ingrid). Оваква појава тумачи се наднационалном природом Римокатоличке цркве, која од својих верника захтева да сопствени етнички идентитет подреде религијском идентитету, за разлику од Хришћанске евангелистичке цркве, која је својим верницима одобравала избор жељених имена. Један од наших саговорника такву појаву тумачи на следећи начин:

Евангелисти или лутерани, како су некада били називани, увек су били национално свеснији. Приликом крштења у католичкој цркви, деца су могла добити само библијска имена. Код евангелиста то није био случај, јер нису постојале препреке да се детету додели име из немачке фолклорне традиције. Док је Римокатоличка црква због своје наднационалне оријентације потпуно занемаривала национално биће, што је видљиво на конкретном примеру немачке заједнице у Војводини, то није био случај са Евангелистичком црквом. (м, 1966, Суботица)

Током периода етничке мимикрије, у социјалистичкој Југославији дошло је до евидентних промена у погледу избора личних имена војвођанских Немаца. Током готово читаве друге половине 20. Века, припадници ове националне мањине су се, у складу са идентитетском стратегијом свесног одбацивања и / или прикривања сопственог етничког идентитета, одлучили да својим потомцима дају етнички неутрална имена. Стога у том периоду међу Немцима у Војводини доминирају антропоними на основу којих се, бар на први поглед, није могло навестити њихово немство. У то време, деца су добијала имена

⁶ Конфесионално одређење имена није појава новијег датума, јер она на просторима бивше СФРЈ датира још од 16. века, када је захваљујући снажним утицајима католичке противреформације и исламизације дошло до потискивања словенских имена у корист имена карактеристичних за вернике римокатоличке и / или исламске религијске оријентације (Drljača 1988: 73–81).

карактеристична за припаднике етничких заједница из окружења (хрватске, словачке, чешке), али најчешће она која су будила асоцијацију на припадност мађарској етничкој заједници (Крел 2014: 209). Поред тога, одрасла лица су се, у страху да не одају своју етничку припадност, у великом броју одлучивала за привремену и / или трајну супституцију својих личних имена, која су сматрала очигледно немачким,⁷ и узимање интернализаних и / или имена која су им олакшавала прикривање њихове припадности Немцима у Војводини. О избору личних имена најмлађих војвођанских Немаца сведочи један од испитаника, који каже:

То је било време страха и мимикрије узроковане њиме. Тада су многа немачка деца добијала библијска или мађарска имена. Родитељи су се трудили да деци надену имена са којима могу „проћи“ и у другим етничким заједницама. Није била реткост да дете има три облика истог имена. За чланове породице и рођаке Немце оно је било „Unsere Johan“, у школи и међу српском децом „наш Јоца“, а међу мађарским комшијама „Ito Janos“. (м, 1966, Суботица)

Оваква пракса избора личних имена војвођанских Немаца напуштена је упоредо са променом њихове идентитске стратегије, односно одмах по оснивању првих локалних немачких удружења у Војводини. Њихови руководиоци, препознајући снагу коју лична имена у себи носе као симболи етничког идентитета, већ су прве чланове охрабривали да врате крштена имена, а у неким случајевима чак и презимена, и да на тај начин потврде свој повратак и приврженост немству.

Пошто ми се мајка преудала након очеве смрти, носио сам очухово презиме, мађарско. Име које сам имао било је такође мађарско. Међутим, оно није било право. Када сам се учланио у удружење, председник ме је убедио да ако се осећам Немцем, прво што треба да учиним јесте да вратим своје име и презиме, и да се не стидим њих, и да их с поносом носим. Када сам се вратио кући, разговарао сам са члановима породице и одлучили смо да тако поступимо. Они су променили презиме, а ја сам вратио своје крштено име и очево презиме. (м, 1943, Суботица)

Тако су антропоними војвођанских Немаца намах постали једно од најизражајнијих маркера за исцртавање симболичких граница у односу на етничке заједнице из непосредног окружења. Они су до данашњих дана остали један од најзначајнијих инструмената у процесу реконструкције и ревитализације њиховог етничког идентитета. Данас највећи број испитаника, чланова локалних немачких удружења, носи немачка имена која су у званичним документима транскрибована на српски језик, а своја лична имена сматрају видљивим и неспорним знаком немачког етничког идентитета.

Није свеједно када се неко представи именом и презименом, јер се о њему, макар на подсвесном нивоу, на тај начин доноси закључак. (м, 1966, Суботица)

⁷ Не улазећи у етимологију, под овим именима подразумевамо она лична имена која су убијачена међу Немцима у Војводини и која сами испитаници квалификују као „немачка“ (Johan, Gustav, Georg, Ditrih, Horst, Valter, Franc итд).

Један део саговорника, у договору са својим супружницима, одлучио се да својој деци изабере лична имена која недвосмислено сугришу њихову етничку припадност, па су својој деци доделили „типично“ немачка имена.

Када смо већ код тога, погледајте, рецимо, пример Немаца и Мађара у Румунији, у Ерделу или Трансилванији. Међу њима нема библијских имена. Зашто? Разлог је једноставан. Они су се трудили да својој деци дају што оригиналнија и што старија народна имена, да их Чаушеску не би могао лако превести на румунски језик, односно заменити одговарајућим обликом румунских имена и тако им одузети један важан симбол етничког идентитета. То би било као да се ја, рецим, зовем Петер, а да ме свако зове Пера. У случају да су деци дали библијска имена, то би било врло лако изводљиво, али овако је то мало теже. Због тога су међу Немцима у румунском делу Баната распрострањена мушка имена Дитрих и Хорст, а међу женама Ингрид и Астрид. Никога не треба да чуди што Немци у Војводини данас деци поново дају карактеристична имена. Како бисте Ви, рецимо, протумачили име Густав? То је једно старо немачко, право германско име. Да ли можемо да га преведемо? Наравно да не можемо. Дакле, нисам ја про германски настројен ако сам кћерима дао имена Ингрид и Астрид, већ је то резултат стратегије која је присутна и у другим срединама. (м, 1966, Суботица).

Пракса избора старијих, готово архаичних антропонима, препознатих као особито снажан симбол етничког идентитета, није карактеристична само за Немце у Војводини, већ је уочљива током различитих историјских периода и међу припадницима других етничких заједница у њој. Наиме, избор оваквих имена у етнички хетерогеним срединама представља и вид политичке борбе за остваривање националних права.⁸

Резултати истраживања говоре о томе да постоји извешан број, додуше нешто мањи, чланова удружења који се због још увек присутне бојаљливости, упркос преовладавајућој тенденцији у избору антропонима, ипак определио да својој деци додели имена која имају „једнаку прођу“ у етнички шароликом војвођанском окружењу. Оваква пракса је потпуно разумљива када се у обзир узме етнички мешовита, односно егзогамна природа њихових бракова, али и чињеница да деца којима се име бира живе у етнички хетерогеној средини, па је име осим њихове прве ознаке идентификације и својеврсна „валута“ за стицање повољнијег друштвеног статуса. Такође, забележен је и пример да се приликом личног избора имена детета водило рачуна да оно буде усаглашено са презименом.

Први муж моје кћерке, која се изјашњава као Немица, био је Србин, колонизовани Личанин. Из тог брака има једну кћерку, моју прву унуку, која има чисто

⁸ П. Ј. Марковић наводи пример Срба у Војводини, у време мађарске управе, који су намерно својој деци давали лична имена која се нису могла мађаризовати, због сталне интенције мађарске администрације да уписује лична имена на мађарском језику и да их мења према постојећим мађарским именима. Због тога је, како он наводи, било организовано и једно српско удружење за неговање националних имена (Marković 2012: 84–85).

српско име и презиме. Мој други зет, такође је Србин, родом из Српске Крајине. Када су добили сина, кћи је желела да му да немачко име, с обзиром да и живе у Немачкој. Желела је да се дете зове Роберт или Клаус. Наравно, мој зет је био за то да се детету да неко српско име. Рекао сам јој да је сасвим логично да се детету, уз српско презиме да и одговарајуће име, јер му је отац Србин. Било би смешно да се мали, рецимо, зове Клаус Петровић. Дали су му име Лазар. Ко зна како ће се мој Лаза изјашњавати с обзиром да му је отац Србин, мајка Немаца, да живи у Немачкој, а да има три пасоша: српски, хрватски и немачки. (м, 68, Сомбор)

Током боравка на терену забележен је и и један посве необичан, готово невероватан случај. Ради се о веома истакнутом члану једног од локалних немачких удружења у Војводини, са којим је обављен кратак разговор. Приликом упознавања које је разговору претходило, он се се представио „немачким“ личним именом и презименом. Њиме су га јасно ословљавали и остали присутни чланови удружења. Међутим, након што је са њиме завршен разговор и пошто је испитивачу оставио бројеве телефона ради остваривања поновног контакта и ради наставка истраживања, замолио је испитивача да, уколико се одлучи да га контактира путем службеног броја телефона, у обраћању користи искључиво назначено „мађарско“ име. Као разлог за овакву молбу навео је чињеницу да га нико у радном колективу не познаје по „немачком“ имену. Овакву појаву тумачимо као рецидивни облик етничке мимикрије, изазван конформистичким понашањем актера, који још увек није донео јасну одлуку у вези са свесном и слободном манифестацијом сопственог немства. У питању је потпуно разумљив и оправдан чин, али је исто тако потпуно контрадикторан ако се сагледа у контексту чињенице да је његов актер угледан члан локалне немачке заједнице, која настоји да стимулише своје чланство да врати своја „немачка“ лична имена (у извесном броју случајева и презимена), и да их да и својој деци.

Закључак

Анализа избора и употребе личних имена међу припадницима немачке националне мањине у Војводини, превасходно у локалним немачким удружењима у Бачкој, показала је да је реч о облику друштвене праксе који је у прошлости играо важну улогу у конструкцији немачког етничког идентитета. Антропонимија војвођанских Немаца је до половине 20. века превасходно била детерминисана друштвеним и културним микрофакторима, међу којима је најзначајнију улогу у избору личног имена детета имао утицај породичног наслеђа. Лично име детета давано је на основу чињенице да ли се крштава у римокатоличкој или евангелистичкој цркви, па је у првом случају добијало једно од „интернационалних библијских имена“, карактеристичних за римокатоличку заједницу, док су деца војвођанских Немаца евангелиста чешће добијала „народна“ имена, чији корен потиче из немачког фолклора и митологије. Осим тога, избор личних имена био је условљен и регистром постојећих имена у

датој породици, па је тако било сасвим уобичајено да дете наследи име свога деде или бабе, а у извесним случајевима прадеде или прабабе, или пак неког прерано преминулог рођака. Избор личних имена војвођанских Немаца био је до половине 20. века условљен њиховом културном и породичном традицијом, а вршен је углавном на основу слободне воље и афинитета, при чему његова употреба у јавности није наилазила на негативне реакције.

Током периода етничке мимикрије у социјалистичкој Југославији дошло је до уочљивих промена када је реч о антропонимији војвођанских Немаца. У готово читавој другој половини 20. века, припадници ове националне мањине су се, у скалду са идентитетском стратегијом свесног одбацивања и / или прикривања сопственог етничког идентитета, одлучили да својим потомцима дају етнички неутрална имена. Стога у том периоду међу Немцима доминирају антропоними на основу којих се може наслутити њихова припадност мађарској, чешкој, словачкој, хрватској, или некој од других етничких заједница у Војводини. Тада су се пунолетна лица у страху да не одају своју етничку припадност, масовно одлучивала за привремену и / или трајну супституцију својих личних имена, која су наговештавала њихову припадност немачкој заједници, и за „узимање“ имена која су им олакшавала етничку мимикрију.

Антропонимима војвођанских Немаца поново се посвећује велика пажња крајем 20. и почетком 21. века, када је започео процес реконструкције и ревитализације њиховог етничког идентитета. Њихова лична имена преузимају улогу важних симбола немства, а јавна манифестација немачких антропонима послужила је као маркер у „исцртавању“ симболичких граница у односу на етничке заједнице из њиховог окружења.

Истраживање о избору личних имена међу припадницима немачке националне мањине показало је да његов исход не само да је условљен „породичном традицијом која увек диктира устаљене пропозиције по којима се поштује породични поредак и правила породичне структуре“ (Лукић-Крстановић 1992: 142), већ он уистину зависи од сложеног сплета општеприхваћених друштвених и културних вредности.

Литература

Bart, F. 1997. *Етничке групе и њихове границе*, у: Путинја F. и Stref–Fenar Ž. *Теорије о етничкостима*, Београд: Библиотека XX век.

Благојевић, Г. 2005. *Срби у Калифорнији*. Обредно-религијска пракса и етничкост верника српских православних парохија у Калифорнији. Посебна издања, 54. Београд: Етнографски институт САНУ.

Благојевић, Г. 2006. *Колонија Срба у Солуну – лична имена и етничко обележје према матичним књигама (1896-1945)*. У: LIV, *Гласник Етнографског института САНУ*, ур. Драгана Радојичић, Београд: Етнографски институт .

- Drljača, D. 1988. *Lično ime kao oznaka etničkog identiteta*, Etnološke sveske, IX, (допунити библиографску јединицу)
- Eriksen, T.H. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Београд: Библиотека XX век.
- Nedeljković, S. 2007. *Čast, krv i suze - ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Крел, А. 2006. Промене стратегије етничког идентитета Немаца у Суботици у другој половини 20. века. У: LIV, *Гласник етнографског института САНУ*, ур. Драгана Радојичић, Београд: Етнографски институт САНУ, 319–332;
- Крел, А. 2007. *Положај немачке националне мањине у Војводини на примеру Немаца у Суботици*. У: књига 30, *Положај националних мањина у Србији*, ур. Војислав Становић. Београд: Одељење друштвених наука САНУ. Међуодељенски одбор за проучавање националних мањина и људских права, 435-445.
- Крел, А. 2014. *Ми смо Немци. Етнички идентитет припадника немачке националне мањине у Војводини на почетку 21. века*. Посебна издања, 80. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Лукић-Крстановић, М. 1992. *Срби у Канади*. Живот и симболи идентитета. Посебна издања, 36. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Marković, P. J. 2012. *Trajnost i promena*. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке svakodnevice у Југославији и Србији, ур. Slobodan Gavrilović, Београд: Službeni glasnik
- Павловић, М. 1990. *Срби у Чикагу. Проблем етничког идентитета*. Посебна издања, 32. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Прелић, М. 2008. *(Н)и овде (н)и тамо, етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*. Посебна издања, 64, Београд: Етнографски институт САНУ.

Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević-Crnobrnja

Name and Sign: First Name as a Symbol of Ethnic Identity of Vojvodina Germans

In this paper we consider the choice of and use of first names among Vojvodina Germans at the beginning of the 21st century. Anthroponymy, the practice of choosing and using first names among the members of the German minority in Vojvodina will be viewed in the context of their striving to draw the symbolic borders of their ethnic community as opposed to others in their surroundings. This tendency among Vojvodina Germans is especially evident in the final decade of the 20th and the first decade of the 21st century, when due to the political and social changes members of this community chose to forego their ethnic mimicry, and abandon the strategy of conscious temporary and/or permanent rejection of germanhood, in favor of a strategy of free manifestation of the symbols of their ethnic identity. In this context, the choice and use of personal names, aside from the public use of the German language, makes one of the two key symbols of ethnic identity of Vojvodina Germans and the renewal of germanhood which was present in the field at the time the research this paper is based on was done.

We view anthroponymy as a form of social practice which is strongly determined by numerous social and cultural factors and the results displayed in this article suggest that this practice is more influenced by macro factors such as social and cultural values than micro factors such as family heritage.

Key words:

Germans,
Vojvodina,
ethnic identity,
anthroponymy,
first names

Александра Павићевић

Етнографски институт САНУ, Београд
aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

Од муње до праха¹ – Смрт, сахрана и посмртна судбина Николе Тесле –

Посмртни остаци великог светског научника српског порекла, Николе Тесле, налазе се у Музеју Николе Тесле у Београду. Током последњих десетак година, у јавном мњењу у Србији актуелизовано је питање адекватности оваквог „смештаја“ Теслиног пепела, те су се појавиле различите иницијативе за његов премештај. Као главни мотив ових настојања истицана је потреба да се великом научнику ода дужно поштовање смештањем у неки од „сакралних“ градских простора. Истовремено је, међутим, била видљива и тежња да се Теслина величина и значај искористе за афирмацију различитих идеја и унапређење друштвеног угледа иницијатора. Ипак, услед несугласица око места вечног покоја Николе Тесле, његови посмртни остаци и даље се налазе у Музеју. У раду ћемо настојати да анализирамо јавну полемику која је настала у вези са овим питањем, али и да у упоредимо начине на који је грађен јавни лик овог великана у различитим историјским и друштвеним контекстима.

Кључне речи:

Никола Тесла,
смрт, сахрана,
пепео, Српска
православна
црква

Манипулација мртвима и смрћу је појава позната свим епохама и свим друштвима. Мистерија смрти, вечита и вечито несазнајна, одувек је била непресушно извориште симбола и значења који су на различите начине обликовани у различитим културама и различитим историјским околностима. И опет, без обзира на варијације, мртво тело је увек и свуда представљало

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту 177028: „Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност“, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Велику захвалност дугујем Управи Музеја Николе Тесле, у Београду, а посебно кустоскињи, историчарки уметности Милици Кеслер, која ми је омогућила увид у музејску документацију, фото- архиву и снабдела ме свим расположивим подацима неопходним за писање овог научног рада.

средиште култа који се рађао заједно са специфичним праксама третирања покојника и осмишљавањем његове *посмртне* егзистенције. Тако се погребни ритуал одвајкада појављује као оквир унутар кога се, увек изнова, успоставља равнотежа између основних дихотомија људског постојања и осмишљава историјска и метаисторијска стварност. Ово важи и за тзв. секундарну сахрану – чин који подразумева ексхумацију и поновно сахрањивање покојника, и коме се прибегава из различитих разлога. Велике и принудне миграције становништва, изазване ратовима и страдањем, често су наводиле људе да у свом пртљагу нађу места и за посмртне остатке својих предака. Ексхумација се у овим ситуацијама појављује као речит симболички акт, који сведочи о нераскидивој вези између мртвих и живих. Истовремено, она је и политички акт који тежи да пробуди свест шире заједнице о трагичности тренутка у коме се одређена група налази. Мртви не говоре – каже позната канадска антрополошкиња Кетрин Вердери у утицајној студији „Политички говор мртвих тела“, па је зато релативно једноставно подарити им говор какав одговара актуелном тренутку (Verdery 1999). О овоме посебно сведоче откопавања и поновна сахрањивања владара, вођа и познатих јавних личности, која се појављују као својеврсна *васкрсавања* мртвих и којима је била обележена готово свака епоха у историји цивилизације. Иако вишезначни, ови ритуали готово по правилу имају улогу да подрже обнову или установљење неке идеје или идеологије, а неограничени симболички капитал сажет у феномену смрти појављује се овде као гарант исправности и истине.

Један од првих ритуала ове врсте код нас, о коме имамо податке, било је доношење у Србију моштију Светог Симеона (пре монашења – Стефан Немања), а затим и моштију Светог Саве (сина Стефана Немање). Првога је смрт затекла на Светој Гори, а другога у Трнову. С обзиром на то да се радило о моштима, односно – о нетрулежним остацима светитеља, церемонијали њиховог доношења у отаџбину били су засновани на хришћанској поруци о превасходности духовног принципа људског постојања у односу на материјални, есхатолошке реалности у односу на историјску. Међутим, ови догађаји су имали и снажну политичку поруку, која је требало да допринесе сакрализацији владарске лозе Немањића и на тај начин помогне у решавању сложених проблема разједињености Симеонових наследника (Pavićević 2011b). Бројна дешавања ове врсте која су следила у наредним вековима одвијала су се мање-више по истом моделу: Свети Стефан Првовенчани, Свети цар Урош, Свети. Јоаникије, Свети цар Лазар, Свети деспот Стефан, Свети Максим, патријарх Арсеније III Чарнојевић... Неки од побројаних откопавани су и премештани и више пута. Временом се, међутим, није мењало само место њиховог *вечног* починка, већ и порука погребног ритуала – од реторике која је упућивала на уздизање народа и земље ка *небу*, односно – ка *небескоме царству*, акценат обреда лагано се кретао силазном линијом, спуштајући *небо на земљу* и установљујући култове националних светитеља као средиште историјског бића нације, која је у међувремену остала без државе (Тимоотијевић 1998).

Модерно доба, а посебно 19. век, успоставља нове хероје и *светитеље*, испуњавајући национални пантеон песницима, писцима и просветитељима. Тако у аналима града Београда остаје великим словима уписано доношење посмртних остатака Вука Караџића из Беча, 1897. Године, и обнова гроба Доситеја Обрадовића, која се одиграла истом приликом. Подсећање на ове *хероје пера*, у време националне обнове и успостављања новог спољнополитичког положаја ослобођене државе, требало је да сведочи о Србији као земљи која почива на културним традицијама цивилизоване Европе (Павићевић 2011а).

Што кроз грандиозне примарне сахране, што кроз поновна сахрањивања – и читав 20. век и почетак 21. века били су обележени говором мртвих тела: краљ Александар Обреновић, Јосип Броз Тито, Зоран Ђинђић, владика Николај Велимировић, Јован Дучић... Ово су само нека од имена покојника чија је посмртна судбина потврдила да симболичка моћ мртвих тела не бива умањена тековинама пост/модерне цивилизације (Павићевић 2011в).

Најава једног сличног догађаја током последњих дана (март 2014. године) поново је пробудила пажњу јавности: представници Владе (у оставци) Републике Србије и поглавар Српске православне цркве, патријарх Иринеј, потписали су споразум о подизању споменика и премештању посмртних остатака Николе Тесле из Музеја Николе Тесле у порту Храма Светог Саве на Врачару (Политика 1. март 2014:16). Ово је била само једна у низу иницијатива којима се током последњих десетак година настојало променити место *вечног пребивалишта* праха великог научника. Посебна занимљивост „случаја Тесла“ јесте то што се, за разлику од претходно наведених манипулација мртвима, овде ради о кремираним посмртним остацима, што је донекле нетипично за постпосмртне ритуале и величања у оквирима нашег поднебља. Фокусирање погребних култова на мртво тело (макар оно било и у форми праха, али без људске интервенције у процесу деградације) овде проистиче из хришћанске традиције и учења о светости људског тела и телесном васкрсењу, као и из чињенице да Православна црква никада није дала званичан пристанак за кремирање мртвих. С друге стране, може се рећи да присуство тела (ковчега) олакшава комеморацију и отвара више могућности за њену спектакуларизацију.² С обзиром на речено, процес и развој посмртне глорификације Николе Тесле представљају посебно занимљиво поље танатоантрополошких проучавања управо због чињенице да почивају на нетипичним обрасцима.

Посмртно путовање Николе Тесле

Починак у миру и вечни покој – уобичајене жеље којима живи испраћају покојника на онај свет испоставиле су се као сасвим недостижне када је реч о Николи Тесли, великом српском, југословенском, америчком и светском

² Спаљивање моштију Светог Саве и његов култ у српском народу, додуше, сведоче управо супротно. Но, томе ће бити посвећен посебан рад.

научнику. Његово посмртно путовање отпочело је непосредно након његове смрти у хотелу Њујоркер, у Њујорку, 7. јануара 1943. године.³ Бригу око сахране преузео је Теслин сестрић, Сава Косановић, уз подршку југословенске владе у изгнанству, у чијој се служби Косановић у том тренутку налазио и која је била званични покровитељ сахране (Toronto Ont. четвртак 21. јан. 1943). У организацији читавог догађаја учествовали су и многи Теслини пријатељи – држављани Америке, научници, уметници и јавне личности. У име југословенске владе, испраћају је присуствовао југословенски амбасадор Константин Фотић, а међу цветним аранжманима који су пристигли од разних угледних личности налазио се и венац југословенског краља Петра II (Yugoslavia 23. јан. 1943). Церемонија испраћаја одиграла се 12. јануара у катедрали Светог Јована, која иначе припада протестантској адвентистичкој заједници, што је свакако, чињеница која буди позорности истраживача: сасвим противно православним канонима, религијску службу држали су заједно протестантски и православни свештеници. Разлози за овакав избор места испраћаја били су, по свему судећи, вишеструки. На првом месту, у то време Српска православна црква још увек није имала свој храм у Њујорку. Међутим, извесно је да је постојала могућност да Тесла буде испраћен из храма неке друге православне заједнице.⁴ Друго, Теслина смрт десила се у тренутку великих и различитих подељености унутар *југословенске* емиграције у Америци (Павловић 1990: 65–67; Крстановић 1992: 40, 51; Чејни 2005: 774), као и у тренутку интензивних српско–хрватских превирања и сукоба у домовини. Како је пореклом био Србин из Хрватске, питање његовог припадања, макар и након смрти (или управо тада), могло је додатно погоршати (или, пак, поправити) нарушене односе припадника српске и хрватске емигрантске заједнице. Могуће је стога да се сакрални простор *неутралне* верске заједнице показао као погодно место испраћаја, којим је наглашена универзалност Теслиног дела и космополитизам његовог припадања. Постоје чак и подаци да су током испраћаја припадници српске емиграције седели са једне, а припадници хрватске – са друге стране цркве, те да је англикански бискуп Вилијам Менингс (William T. Mannings) забранио држање опроштајних говора због опасности да дође до политичких разматувања.⁵ Треће могуће

³ Највећи део података који се тичу смрти и сахране Николе Тесле добила сам из материјала за изложбу „70 година од смрти Николе Тесле“, која је одржана у Музеју Николе Тесле, у Београду, 2013. године. Материјал ми је стављен на увид у Музеју, љубазношћу ауторке изложбе, кустоскиње Милице Кеслер.

⁴ Још 1902. године у Њујорку је, у оквиру Руске православне цркве, започела са радом црква Светог Николе (<http://www.ruschurchusa.org/en/8/53/96/92>). Такође, 1905. године установљена је и њујоршка пароксија Грчке православне цркве Свете Тројице (<http://www.goarch.org/archdiocese/institutions/holytrinity>).

⁵ Говор који је бан Хрватске Иван Шубашић желео да одржи током церемоније испраћаја објављен је касније у новинама „Хрватски глас“ (26. јануар 1943). Трдећи се да не пропусти ниједан аспект Теслиног идентитета, Шубашић се од научника опростио следећим речима: „Као бан Бановине Хрватске, као Хрват, Југославен, Славен и надасве као човјек, ја се клањам твојој сјени, Тесла, јер си твојом величином прославио свој српски род, своју ужу хрватску домовину, своју државу Југославију, славенство и велику Америку“.

објашњење, које не искључује и претходна два, тиче се чињенице да у тренутку Теслине сахране његов наследник Сава Косановић још увек није донео одлуку о томе на који начин ће Тесла бити сахрањен – укопом или кремацијом, као ни да ли прах генија треба да остане у Америци, или га треба пренети у Југославију (Мужар 2005: 632). О овој неодлучности сведоче написи из новина у којима се наводи да је „Теслино тело однето на гробље Фернклиф, где ће бити задржано у мртвачници док се не деонесе коначан план“ (Yugoslavia, 23. jan. 1943). О овоме сведочи и чињеница да тадашњи епископ Српске православне цркве, Дионисије, није лично присуствовао испраћају, него су у његово име опело служила два православна парохијска свештеника. Из њиховог писма упућеног епископу види се да су служили заједно са колегама протестантске вероисповести, а да након службе у цркви нису отишли на гробље, на саму сахрану. Сасвим је могуће да је најавна евентуалне кремације Теслиних посмртних остатака ускратила овом генију право на уобичајени православни обред.

Но, Никола Тесла је сахрањен на њујоршком гробљу Фернклиф, али су два и по месеца након тога, 25. марта, његови посмртни остаци ексхумирани и кремирани. У постојећим документима о животу Николе Тесле, као и о ономе што се дешавало након његове смрти, не постоји објашњење овог одложеног чина. Зашто је Тесла кремиран и зашто је то учињено тек накнадно? Оно што је извесно на основу досадашњих сазнања јесте чињеница да кремација није била жеља самога Тесле. Заправо, у његовој заоставштини се не налази ниједан траг било какве његове жеље или размишљања везаног за сопствену посмртну судбину. Осим тога, на основу неких писања може се закључити да су у Теслином животу религиозност, односно припадност православном хришћанском културном миљеу и традицији биле подразумеване, али не и превише истицане вредности (Tesla: 11). Тесла је био у потпуности посвећен научном раду и делује као да се није превише бавио овим питањима. Треба, међутим, поменути два податка која додатно распламсавају имагинацију истраживача. Прво, Тесла је био велики поштовалац Јована Јовановића Змаја, српског песника, лекара и пионира кремационистичке идеје у Србији (Тесла 2005). Тесла и Змај су се срели 1892. године, приликом јединог Теслиног боравка у Београду. Записано је да је сусрет био дирљив и да је дао подстицаја писаној преписци ова два великана српске културе. И сам Тесла пише о Змају, напомињући и податак да је овај био велики поборник кремације. Оно, међутим, што остаје као непознаница јесте питање да ли су Змајеве идеје на овом пољу на било који начин утицале на Теслине ставове о пракси кремирања посмртних остатака. Поред овога, када је реч о религиозности великог научника, Јован Братић пише да су се у Теслином блиском окружењу налазиле особе *спиритуалистичког* опредељења. Такав је био Теслин први биограф Џон О` Нил (John J. O`Neill)⁶, новинар њујоршког листа *Хералд трибјун*, као и сер Виљем Крукс (William Crookes), енглески

⁶ Џон О` Нил (John J. O`Neill), аутор књиге о Николи Тесли „Prodigal Genius“, <http://www.rastko.rs/istorija/tesla/oniell-tesla.html> ; Виљем Крукс (William Crookes), проналазач Талијума и „крукове циви“ <http://www.nndb.com/people/965/000100665/> .

хемичар и физичар, са којим је Тесла, боравећи у Лондону, посетио неки скуп на коме се наводно расправљало о спиритуализму (Братић 2005: 641, 642). Међу малобројним информацијама о Теслином приватном животу наилази се и на причу о његовом мистичном искуству, односно – о *виђењу* везаном за смрт његове мајке.⁷ И сам Тесла је писао о сопственој способности визуелизације одређених менталних представа, али је начелно одбијао репутацију човека са натприродним способностима, коју су му често приписивали његови сарадници. Но, могуће је да су ова искуства, као и Теслина *духовна конституција*, допринели његовом интересовању за спиритуалистичке идеје.

Ипак, и поред свега, треба такође имати на уму да је кремацију иницирао Теслин наследник Сава Косановић, па би заправо било добро одговорити на нека питања о његовим евентуалним мотивима за спровођење овог чина. Један од могућих и најчешће спомињаних узрока за ексхумацију и кремирање посмртних остатака Николе Тесле јесте потреба да се спречи евентуално скрнављење његовог гроба од стране екстремних националистичких организација и групација формираних међу тадашњим југословенским емигрантима у Америци (Косановић 2005: 717). Међутим, иако је ово била реална опасност, она није била значајније умањена променом форме Теслиних посмртних остатака. Јасно је да колумбаријум или розаријум могу бити предмет скрнављења подједнако као и „класичан“ гроб. Могуће је и то да је кремација требало да олакша пренос *покојника* у домовину, што је такође била једна од опција о којој је Косановић размишљао. С друге стране, с обзиром на углед који је Тесла уживао и у домовини и међу сународницима у емиграцији, као и с обзиром на чињеницу да је југословенска влада узела директно учешће у његовој сахрани, мало је вероватно да је услов преноса остатака у домовину била њихова кремација. Транспорт урне свакако је била јефтинија опција, али ни транспорт ковчега није био неизводљив. Оно што се намеће као једно од могућих објашњења јесте и лично идеолошко опредељење самог Косановића. Рекли смо, наиме, да је он у време Теслине смрти борао у Америци, као члан југословенске краљевске владе. Међутим, већ тада се у његовим размишљањима називу снажне левичарске идеје и ставови. Ово потврђује и чињеница да се 1946. године Косановић појављује као амбасадор нове државе (ФНРЈ), која је након Другог светског рата настајала на темељима социјалистичких и комунистичких идеја и идеологија. Познато је да је ширење кремационистичке идеје на глобалном нивоу често било у вези са активностима и схватањима масонских организација, док су јој у условима владавине левичарских политичких идеологија додавани снажни егалитаристички, антиклерикални и антицрквени садржаји (Павићевић 2006). Стога је сасвим могуће да је Косановићево двоумљење по питању коначне форме Теслиних посмртних остатака разрешено захваљујући управо његовим идеолошким убеђењима. И на крају, остаје још једно питање, можда и најкомплексније: зашто се транспорт урне са Теслиним пепелом десио тек

⁷ <http://www.bibliotecapleyades.net/tesla/lostjournals/lostjournals04.htm>

након четрнаест година, 1957 године. Сасвим је логично што то није урађено одмах након кремације, па ни у наредних неколико година. У Југославији је у том периоду било довољно *свеже* смрти и довољно мртвих. Но, без обзира на чињеницу да је по завршетку Другог светског рата, у новој држави, Сава Косановић добио такву друштвену и политичку позицију са које је могао да утиче на судбину Теслиних посмртних остатака, он то очигледно није урадио. Узрок томе може бити његово двоумљење да ли Теслин прах припада Америци или Србији / Југославији. Међутим, далеко је вероватније да је вишегодишње одлагање транспорта било условљено идеолошком климом која је владала у ФНРЈ и која је налагала прослављање хероја значајно другачијег профила него што је то био Никола Тесла.

Међутим, иако се ситуација није значајније променила ни током наредних неколико деценија, урна са прахом Николе Тесле стигла је у Београд у 13. јула 1957. Донела ју је Шарлота Мужар, лична секретарица Саве Косановића, који је умро у Београду годину дана пре тога.⁸ По ранијем договору са Милицом Трбојевић, Теслином сестричином и Вељком Кораћем, директором Музеја Николе Тесле, урна је предата Музеју на трајно чување.⁹ Међутим, увид у музејске документе о овом догађају, као и у извештавања медија, не даје јасну слику о томе како и када је заправо урна предата и где се она налазила између датума приспећа и датума примопредаје. Тек 28. септембра 1957. године у *Политици* је објављен текст који доноси вест о приспећу урне, али без тачног датума када се то десило (Бешевић 1957: 6). Напис је карактерисало снажно настојање да се Теслино име повеже са подршком народноослободилачкој борби југословенских народа, док је судбина Теслиних посмртних остатака сасвим маргинализована. У тексту се чак каже да ће урна бити предата Музеју тек „када се за то буду стекли услови“. Из музејске документације, пак, добијамо две опречне информације: у једној се каже да је урна предата 17. јула 1957. и да је тим поводом организована скромна свечаност, а друга информација упућује на то да се догађај одиграо у септембру, приликом боравка у Београду Кенета Свизија, новинара и доброг Теслиног пријатеља. Оно што је извесно јесте чињеница да је урна била изложена и доступна јавности тек од 1961. године, када је у Музеју отворена *меморијална соба*.

Занемарљива медијска пажња поклоњена овим догађајима вероватно се може објаснити већ поменутом чињеницом – да је Теслин лик у том тренутку био идеолошки слабо употребљив. Тадашњи актуелни процес уобличавања

⁸ У Музеју Николе Тесле налазе се документи који сведоче о томе да је Шарлота Мужар у више наврата платила лежарину за урну, као и то да су надлежни на гробљу Фернклиф послали урну југословенској амбасади у Вашингтону. Осим тога, занимљиво је споменути да у дневном листу *Политика*, у данима око смрти Саве Косановића није било ни помена тог догађаја.

⁹ Музеј је отворен 1955. године (Бешевић 1955: 7). Задатак Музеја је био да чува и презентује јавности заоставштину Николе Тесле, која је у земљу стигла јула 1952. године (Борба 15. јули 1952). Неколико месеци пре тога, одлуком Јосипа Броза Тита, основан је Државни одбор за прославу стогодишњице рођења и десетогодишњице смрти Николе Тесле. Одлука је доступна у архиву Музеја (Политика 10. јануар 1952: 3).

Југославије као државе која почива на традицијама социјалистичке револуције захтевао је промовисање другачије врсте хероја и *светитеља*. У њихове ауре морала је бити уграђена борбена реторика, реторика жртви и мучеништва, реторика која је позивала на ударничку обнову државе, у чијим темељима се налазила *проливена крв бораца за народно ослобођење и нови друштвени поредак*.¹⁰

Поред медијске маргинализације самога догађаја, оно што фасцинира јесте чињеница да је из овог посмртног путовања Николе Тесле заправо изостала секундарна сахрана његових посмртних остатака. Уместо онога што Кетрин Вердери назива *долична сахрана* (proper burial), Тесла је добио меморијалну собу, која је била дело еминентних југословенских уметника тога времена.¹¹ Ова просторија била је замишљена као врста посебног места сећања: гроб који не изазива тугу него радозналост и дивљење, маузолеј у коме не станује бесмртни владар него покретачка *идеја*,¹² изложбени простор који почива на танатолошкој симболици, али у коме је заправо извршена маргинализација саме смрти. Читав Музеј Николе Тесле је заправо конципиран као музеј будућности, а не – како је то уобичајено – као сведочанство прошлости; у време оснивања и дуго година након тога, Музеј је заправо требало да буде одраз *вере* у незауостављиви напредак (југословенског) друштва – напредак у коме је Теслино дело, али опет само посредно, имало значајну улогу. У читавом концепту, посмртни остаци су представљали ненаметљиви *гарант* веродостојности идеје која се, међутим, суштински заснивала на негирању смрти уопште. Неслућене висине људских домета које је обећавала комунистичка социјална доктрина нису рачунале са чињеницом коначности људског живота, јер би та перспектива неминовно указала на одређене парадоксе и недостатке неограничене вере у људске потенцијале.

Без обзира на то што су високи естетски стандарди, као и читав концепт меморијалне собе допринели извесној сакрализацији музејског простора и оставили могућност да се он посматра као легитимно место чувања (сахрањивања) културних вредности, намеће се питање како би овај случај изгледао да Тесла није био кремиран, односно – да је у Београд уместо урне стигао ковчег са његовим посмртним остатцима. Да ли би присуство ковчега условило развијенији погребни церемонијал, који би – како то обично бива када су у питању јавне личности – започео свечаним дочеком и завршио се исто тако свечаном сахрани? И како би изгледала комеморација која се не би одвијала у

¹⁰ Тако *Политика* од 13 и 14. јула 1957. године извештава о сахрани посмртних остатака 62 народна хероја у заједничку гробницу у Подгорици, док о приспећу урне Николе Тесле нема ни помена.

¹¹ Просторију је пројектовао архитекта Милан Палисашки, идејно решење постоља за урну дао је сликар Марио Маскарели, а куглу у којој је смештен посмртни pepeo пројектовао је вајар Небојша Митрић.

¹² Уобичајени концепти излагања тела током комунизма (мада се то може рећи и за раније периоде) подразумевали су приказивање „неумрлих“, односно бесмртних светаца актуелне идеологије (Гавриловић 2007: 59).

Музеју? Да ли би „класичан“ гроб уопште био место колективног сећања, или би он био још више маргинализован него што је то случај са пепелом изложеним у Музеју?

Било како било, златна сфера са Теслиним прахом сада већ деценијама почива у Музеју, доступна посетиоцима, али сасвим невидљива у ширем јавном простору. Све до почетка новог миленијума, периодично прослављање генија – углавном у оквирима јубилеја (годишњице рођења или годишњице смрти), није се дешавало око Теслиних посмртних остатака, нити се на њих позивало. Свечане академије праћене политичким говорима, научни скупови, подизање споменика и откривање спомен-плоча били су најчешћи садржаји прослава. Споменимо само неке од њих: 1952. године основан је Државни одбор за прославу десетогодишњице смрти и стогодишњице рођења Николе Тесле. Године 1955. отворен је Музеј, а 1963. постављен је споменик Николи Тесли испред Електротехничког факултета у Београду. Споменици су подизани и у другим деловима Југославије, те је на пример 1981. године постављена статуа Николе Тесле у Госпићу. На згради Института „Никола Тесла“, у Београду је 1996. године откривена спомен-плоча, а исте године је, у организацији САНУ, приређена и свечана академија у сали Коларчеве задужбине (Политика 10. јул 1996: 19). Током 2006. године постављена су још два споменика у Србији – на Аеродрому Београд, коме је при томе и промењено име у Аеродром „Никола Тесла“.¹³ Други споменик постављен је у Новом Саду. Две године касније, и Ужице је добило свог Теслу у виду статуе постављене испред хидроцентрале – једне од првих у свету чији је рад био заснован на Теслиним патентима. Поводом сто педесет година од рођења научника (2006), одржана је и велика прослава у Смиљану, у Лици – Теслином родном крају. Прослави су присуствовали тадашњи председници Србије и Хрватске, Борис Тадић и Стипе Месић, затим Роберт Бретке, амбасадор Америке у Хрватској, Иво Санадер, премијер Хрватске, и Владимир Шекс, председник Хрватског сабора (Јакшић 2006: 1). С обзиром на овако високе званице, као и на садржај протоколарног дела и говора ових политичара и дипломата, јасно је да је догађај имао примарно политичку поруку, везану, са једне стране, за актуелни процес помирења између Србије и Хрватске, а са друге – за реформско, прозападно и проевропско опредељење народа ових држава западног Балкана. Лик и дело Николе Тесле појавили су се овде као гаранција вредности и богатства српског и хрватског народа, као и гаранција њихове могућности да деле заједничку будућност.

Поновно „откопавање“

Поновно „откопавање“ Тесле почиње половином прве деценије 21. века (2006), када се у јавности појављује иницијатива за премештање његовог пепела у Храм Светог Саве на Врачару (Пешић 2006: 9). Док је у ранијим периодима,

¹³ http://www.b92.net/tesla/vesti.php?nav_id=204151 , приступљено 20. децембра 2013.

као што смо то показали, Теслина идеолошка *безначајност* условила сасвим умерене и у широј јавности донекле невидљиве форме сећања, чини се да је у новије време одлучујућа била управо идеолошка испражњеност Теслиног лика и дела, која се сада појављује као пожељна вредност и која говор о овом научнику пласира на прве странице водећих штампаних медија у Србији. У ситуацији не баш сјајног угледа који је Србија, током последње две деценије, уживала у свету, Тесла постаје достојни репрезент и апсолутно позитиван симбол нације, растерећен од историје, историјских грешака и грехова. *Наши, а светски*, Србин, а славан, Тесла се појављује као врхунско културно добро, као сведочанство квалитета целокупне српске нације, као бренд иза кога се може сакрити свака политичка идеологија. Но, овој идеји се супротставио део интелектуалне заједнице, али и део високог клера СПЦ-а који је сматрао да би овакав чин био противан православној традицији (Пешић 2006: 9). Противљење је посебно било повезано са чињеницом да је реч о кремираним посмртним остацима, а познато је да православна црква никада није прихватила овакво третирање мртвих. Прекривена узбурканом и актуелностима оптерећеном свакодневицом, полемика око судбине Теслиног пепела привремено је пала у заборав. У епицентар интересовања вратио ју је споразум, поменут раније у тексту, који су у жеку предизборне кампање, марта 2014, потписали министарка енергетике (као представница владе у оставци) и патријарх СПЦ-а.¹⁴ Овај догађај је, наравно, опет изазвао јавну полемику, сада између оних који су сматрали да Тесла треба да буде сахрањен и оних који су сматрали да његов прах треба да остане тамо где јесте. Аргументи првих тicali су се углавном права на сахрану као елементарног људског права (Антић 2014: 22), као и права на почасну и *доличну* сахрану, каква свакако припада Тесли као највећем генију српског народа. Други су, пак, у овом настојању видели грубо политичко својатање, поновну клерикализацију и еклесијализацију јавног простора и грубу манипулацију идентитетским симболима (Политика 7. март 2014: 7).

Иако сматрам да се о сахрани Николе Тесле може разговарати, али аргументовано и уз консултације са релевантним и компетентним саговорницима, реакција противника премештања урне из Музеја – у друштвеном, политичком и културном контексту у коме се десила – делује сасвим оправдано. Може се рећи да је њихову огорченост изазвала чињеница да је из овог политичког и црквеног својатања Тесле заправо јечала идеја испражњена од сваког смисла. Она није имала никакве везе са Теслом, јер је све оно што је пост мортем речено у његово име било и остало далеко од предмета и суштине Теслине посвећености. Она није имала никакве везе ни са идентитетом нације, пошто је исти током последњих година толико деградиран да га једно „ископавање“ тешко може укрепити. Иницијатива за премештање Теслиног праха и подизање споменика није чак имала везе ни са неком политичком идеологијом, јер таква код нас одавно више не постоји. Смисао целе ствари било је бацање прашине

¹⁴ Споразум је предвиђао да посмртни остаци Николе Тесле буду сахрањени на врачарском платоу, испред Храма Светог Саве, и да на истом месту буде подигнут споменик.

у очи, покушај још једне јефтине спектакуларизације свакодневице, креирање догађаја у коме је требало да дође до краткотрајне инверзије стварности – до замене онога што јесмо оним што бисмо желели да будемо.

Оно што нас овде посебно занима јесте чињеница да, супротно ранијим периодима када су били маргинализовани, Теслини посмртни остаци у новом таласу интересовања доспевају у први план. Ово потврђује суштинску испражњеност актуелног система вредности и идентитета једне културе, која у условима кризе посеже за смрћу и уз помоћ танатолошке реторике креира култ као једини могући извор друштвене регенерације.

Идеолошки дискурси или шта је Тесла све био

Тесла је несумњиво био и остао херој 20. века – века обележеног технолошком револуцијом, за коју је у великој мери и сам био заслужан.

Непроцењиво вредно, значајно и јединствено научно дело које је оставио иза себе, али и велики број загонетки које су се тичале како његових незавршених патената тако и његовог личног живота, постали су – током деценија након његове смрти – извор и окосница различитих тумачења, представљања и употребе његовог лика и дела.

Тесла је у домовини био прослављен још за живота. Вести о његовим изванредним достигнућима, као и његов патриотизам и брига за историјску судбину простора са којих је потекао, довели су до тога да су му приликом његове једине и веома кратке посете Београду, 1892. године, приређени свечани дочек и пријем на коме су *ненадмашног генија*¹⁵ поздравили најугледнији људи тадашње Србије.

Године 1936. у Београду је основано Друштво за подизање Института Николе Тесле у Београду (Мисао феб. 1937: 144; Споменица 1937). Задатак Друштва био је да помаже развој науке и финансијски подржи напредне студенте из Србије, Хрватске и Словеније.

Друштво је 1936. године издало Споменицу поводом Теслиног осамдесетог рођендана. Споменица је публикована тројезично и у њој су детаљно описане различите активности организоване у знак прослављања великог научника: предавања, приредбе, излет у Теслин родни крај... Из текстова објављених у Споменици, као и из других докумената тога времена, може се закључити да је јавни говор о Теслиној личности и достигнућима, са једне стране, био усмерен ка величању његовог генија, док је, са друге стране, био обележен снажном југословенско–националном реториком: научник је представљан као „велики син“ Србије, Хрватске и Југославије, али и оличење словенске „душе“, луцидности и интелектуалних способности словенских народа (Споменица 1937: 10, 20, 34). Тако је остало и у наредним периодима – зависно од географског, политичког и културног контекста, у јавним сећањима на Теслу наглашавано

¹⁵ Ово је наслов књиге о Николи Тесли, коју је написао Џон О' Нил (John O'Neill, "Prodigal Genius").

је његово југословенско или српско порекло, његова југословенска или хрватска домовина. Било је чак и покушаја да се Тесли припише хрватско порекло, односно – да се он прогласи потомком хрватског становништва, које је, наводно, током историје насилно превођено у православље, чиме је, временом, мењан и њихов етнички идентитет (Арсенић 2006: 9). Осим тога, Тесли су приписиване и националистичке и левичарске идеје, као и различите натприродне особине и божанске карактеристике. У једном тренутку свога живота, Тесла се чак јавно оградио од својатања од стране неких националистичких емигрантских организација. Његова изјава дата том приликом ишла је у правцу одбијања сваке везе са тим организацијама и било каквим идејама које би биле против опстанка и напретка Југославије као државе Срба, Хрвата и Словенаца (Косановић 2005: 717). С друге стране, постоје мишљења да је политичке изјаве и прогласе Николе Тесле давао заправо Сава Косановић, и сам желећи да употреби Теслин ауторитет и углед зарад афирмације идеологије којој је био наклоњен (Чејни 2005: 767). У читавом овом сплету интерпретација, једино што је извесно јесте то да је Никола Тесла био велики идеалиста и да је гајио искрене наде у могућности суштинског преображаја света и друштвених принципа који њиме владају. О неким могућностима из овог домена и сâм је писао, сматрајући да научна достигнућа могу темељно променити свет набоље (Тесла). Осим тога, на више места у документима и у другим изворима наводи се Теслино очекивање да се „из овог рата [Други светски рат] мора родити нови свети који ће оправдати жртве што их човечанство подноси... тај свет мора бити свет у коме неће бити експлоатације слабог од стране јаког, доброг од стране злог; свет у коме неће бити понижавања сиромашног од силовитости богатог; где ће дела ума, науке и вештине служити заједници за олакшање и улепшање живота, а не појединцима за стицање богатства. Тај свет неће бити свет потлачених и понижених, него слободних људи и народа, једнаких у достигнућима и потребама човека“ (Косановић 2005: 718; Бешевић 1957).

Геополитичка, економска и еколошка слика света на крају 20. века, као и ултимативна комерцијализација знања и вештина, те недоступност цивилизацијских благодати великом делу Планете, сигурно би представљали огромно разочарање за Николу Теслу, научника који је променио перспективу сагледавања материјалног света и управљања њиме, али, нажалост, није успео да битније утиче на духовне принципе који њиме владају. По свему судећи, Теслино посмртно путовање још није завршено, и ко зна када ће и да ли ће икада и бити. Можда би, у циљу спречавања нових и нових „ископавања“, најпоштеније било искористити могућност коју пружају нека погребна предузећа у Америци, а то је лансирање праха покојника у орбиту.¹⁶ Ма колико звучало фантастично, па можда и гротескно, ово би се решење у случају Тесле – „господара“ и „пријатеља“ громава и муња – могло испоставити као најпоетичнији и најплеменитији потез свих оних који се сматрају његовим наследницима.

¹⁶ <http://www.cremationassociation.org/?page=ScatteringYourAshes>, приступљено 20. децембра 2014.

Коришћена литература:

- Братић, Јован 2005. Теслина религија. У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто:634–650.
- Verdery, Catherine 1999. *The Political Life of Dead Bodies. Reburial and Post Socialist Change*. Columbia University Press.
- Вујновић, Н.Сава 2005. *Никола Тесла и његово време*. Торонто.
- Гавриловић, Љиљана 2007. *Култура у излогу. Ка новој музеологији*. Посебна издања Етнографског института САНУ 60. Београд.
- Косановић, Сава 2005. Последњи дани и смрт Николе Тесле. У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто:715–720.
- Крстановић-Лукић, Мирослава 1992. *Срби у Канади. Живот и симболи идентитета*. Посебна издања Етнографског института САНУ 36. Београд.
- Мужар, Шарлота 2005. Теслини списи. У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто:624–633.
- Павловић, Мирјана 1990. *Срби у Чикагу. Проблеми етничког идентитета*. Посебна издања Етнографског института САНУ 32 Београд.
- Павићевић, Александра 2006. „Друштво Огањ за спаљивање мртваца у Београду“ *Развој, идеје и симболи. Гласник Етнографског института САНУ LIV* Београд, 289-303.
- Павићевић, Александра 2011а. Жива дела мртвих тела. Смрт и религија нације у Србији 19. века. *Гласник ЕИ САНУ /1*, 7–28.
- Рајићевић, Aleksandra 2011б. Welcoming Home the Dead: Exhumation and Reburial of Famous Deceased in Serbia. In: Marius Rotar and Adriana Teodorescu (eds), *Dying and Death in 18th-21st Century Europe*. Cambridge Scholar Publishing, 160-181.
- Павићевић, Александра 2011в. *Време (без)смрти. Представе о смрти у Србији на крају 20 и почетку 21. века*. Посебна издања Етнографског института САНУ 72.
- Tesla, Nikola. reprint. *Problem povećavanja ljudske energije*. Muzej Nikole Tesle i Elektrovreda Srbije. Beograd
- Тесла, Никола 2005. Змај Јован Јовановић – највећи српски песник данашњице. У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто:676–679.
- Тимотијевић, Мирослав. 1998. Serbia Sancta и Serbia Sacra у бароконом верско-политичком програму Карловачке митрополије. У: Сима Ћирковић (ур.), *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд, 387–432.
- Хант, Инез и Ванета Дрејкер 2005. Муња у његовим рукама. У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто: 758–765.
- Чејни, Маргарет 2005. Смрт и преображај. У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто:765–775.
- Џон О` Нил 2005. На заласку.У: *Сава Н. Вујновић, Никола Тесла и његово време*. Торонто: 722–750.

Штампа и други извори:

- Антић, Оливер 2014. Право на сахрану и грбо као људско право. *Политика*, четвртак 6. март, стр.22.
- Арсенић, Радоје 2006. Огрешење о генија. *Политика* 10. јул, стр.9.
- Бешевић, Иванка 1957. Посмртни пепео Николе Тесле пренет из Њујорка у Београд. *Политика*, субота 28. септ.
- Богавац, Д. 1957. Посмртни остаци 62 народна хероја сахраниће се данас у заједничку гробницу. *Политика* субота 13. јул, стр 5.
- Борба 1952. Теслина заоставштина налази се у нашој земљи. *Борба* 15. јули.
- Јакшић, М. 2006. У славу генија. *Политика* 11. јул, 1.
- Мисао 1937. Споменица поводом осамдесетогодишњице Николе Тесле. *Часопис Мисао* јануар-фебруар, год. XVI, свеска 337–340. стр: 144–147.
- Пешић, М. 2006. Сахрана Теслиног праха у октобру. *Политика* 10. јул, стр. 9.
- Политика 1952. Основан је државни одбор за прославу стогодишњице рођења и десетогодишњице смрти Николе Тесле. *Политика* 10. јануар, стр 3.
- Политика 1996. Спомен плоча на згради Института Никола Тесла. *Политика* 10. јул, стр. 19.
- Политика 1996. Омогућио цивилизацији најитензивнији техничко-индустријски развој. *Политика* 11. јул, стр. 18.
- Политика 2006. Србин који је задужио свет. *Политика* 10. јул, стр. 1.
- Политика 2014. Споменик Николи Тесли у порти храма СВетог Саве. *Политика* субота 1. март, стр.14.
- Сл.К. 2014. За и против премештања урне Николе Тесле. *Политика* 3. март, стр.7
- Споменица 1936. *Никола Тесла, споменица поводом осамдесетогодишњице*. Друштво за подизање Института Николе Тесле. Београд.
- Toronto Ont. 1943. Smrt genijalnog svetskog naučnika, Nikole Tesle. *Toronto Ont.* четвртак 21. јануар.
- Toronto Ont. 1943. Sahrana Nikole Tesle obaviće se u utorak. Jugoslovenska vlada je odredila da se pogreb obavi o državnom trošku. *Toronto Ont.* четвртак 21. јануар.
- Yugoslavia 1943. Američka štampa o pogrebu Nikole Tesle. *Yugoslavia*, Saturday 23rd.

Aleksandra Pavićević

From Lighting to Dust Death, Funeral and Post Mortem Destiny of Nikola Tesla

This text points out some less known facts about death and funeral of great Serbian scientists Nikola Tesla. Keeping on mind social and political contexts in which Tesla's post mortem destiny took place, author offered possible answers on the issues of ideological usage of his work and character. Different features of public discourses about Tesla in different historical periods 1936–2014, as well as various forms of his post mortem glorification were shown. One of the conclusions is related to different status that Tesla's mortal remains – incinerated two and half months after his death – had in different periods – from complete marginalization in the socialist era in Yugoslavia to main political trump in the time of post socialist transition in Serbia.

Key words:

Nikola Tesla,
death, funeral,
dust, Serbian
Orthodox
Church

Весна Трифуновић

Јована Диковић

Етнографски институт САНУ, Београд

vesnita@eunet.rs

jokileto@eunet.rs

„Миле против транзиције“: друштвене промене и сукоби вредносних оријентација кроз призму једне телевизијске серије¹

У овом раду полазимо од констатације да постсоцијалистичка трансформација не подразумева само политичке и економске промене које погађају одређено друштво у овом процесу, већ да са собом носи и низ нових социјалних феномена, које дато друштво интерпретира на одговарајући начин. Такве нове појаве се често препознају и на посебан начин обрађују у творевинама популарне културе које су намењене и обрађају се широкој популацији. Имајући то у виду, одлучиле смо да испитамо начине на које су нове друштвене појаве нашле одраз у једној специфичној домаћој серији, која се показала посебно популарном у друштву Србије током почетне фазе тзв. друге транзиције.

Кључне речи:

ТВ серије,
транзиција,
популарна
култура,
медији.

Масовни медији, дефинисани као електронски и штампани медији намењени масовној комуникацији (Spitulnik 1993), и популарна култура, која се обично односи на културне творевине које су препознате од стране широке популације (Lohof 1972), свакако су нераскидиво повезане области. Може се приметити да се популарна култура генерално преноси путем различитих форми масовних медија, а како медијум такође може бити и порука (в. McLuhan 1994), креације популарне културе не би требало разматрати одвојено од начина њиховог преношења. Исто тако, антрополошки приступ популарној култури

¹ Текст је резултат рада на пројекту *Културно наслеђе и идентитет* (бр. 177026), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

указује на један од њених значајних аспеката, а то је однос између ствараоца и конзумента. Овај однос имплицира широко разумљиве поруке у одређеном социо-културном контексту, засноване на дељеној културној компетенцији за неку форму популарне културе (Žikić 2010).

У овој огромној, богатој и разноврсној области, телевизијске серије се налазе међу најприсутнијим формама у свакодневном животу. Узрок њихове велике популарности може бити чињеница да је телевизија, као њихов преносилац, један од доминантних и свеprisутних масовних медија данашњице. Широко је прихваћено да телевизија преноси посебну врсту забавног програма која одговара преференцама публике, као и то да овај медиј може имати озбиљан ефекат на друштво и, самим тим, на начин на који ће одређени емитовани садржај бити прихваћен и интерпретиран. Телевизија је носилац и изазивач значења и задовољстава (Fiske 2001). Статистике показују да у Србији становништво проводи и до пет сати дневно у гледању телевизије. С друге стране, ТВ серије, посебно домаће, налазе се међу најгледанијим програмима.²

У контексту друштва Србије, серије у домаћој телевизијској продукцији одувек су имале значајну улогу, што се потврђује и култним статусом који су неке од њих задобиле.³ Деценијама је у овом друштву постојала култура породичног окупљања испред телевизора у сврху гледања омиљене ТВ серије. Људи памте и цитирају смешне изјаве и препричавају интересантне, забавне ситуације из ових серија, од којих су неке чак ушле и у област фолклора и постале, на пример, део шаљења.⁴ Надаље, већина популарних домаћих серија емитована је више пута у различитим периодима, што значи да је и више различитих генерација упознато са њима. Одатле оваква врста програма представља и део колективног памћења

² Оба податка су изнета на основу резултата истраживања које је спровела AGB Nielsen Media Research група: <http://agbnmr.com/whereweare/dynPage.asp?lang=local&id=354&country=Serbia>

³ Таква је, на пример, серија „Грлом у јагоде“, која је остала нарочито упамћена по својој музичкој теми, затим серије „Сиви дом“, „Бољи живот“, „Позориште у кући“ итд. Ипак, треба назначити да придавање култног статуса одређеној серији умногоме зависи од преференци саме публике, тако да као критеријуме првенствено треба узети популарност и упознатост различитих генерација са њом, као и евентуални утицај који је она имала на публику.

⁴ Широко раширена пракса шаљења путем цитирања ликова из серија или филмова у свакодневној комуникацији представља посебно занимљиву тему и може бити део засебног истраживања. Како не би долазило до значајних дигресија, овде ћемо само рећи да се таква врста шаљења може посматрати као део фолклора мањих група, које су често велики поштоваоци одређене серије или филма, што значи да такве шале могу бити неразумљиве онима који нису упознати са датом серијом или филмом. О популарности саме ове појаве могу посведочити бројни форуми на интернету у којима учесници наводе своје омиљене реплике из домаћих филмова и серија (в. на пример: [http://forum.cdm.me/showthread.php?614-Citati-\(biseri\)-domacih-filmova!](http://forum.cdm.me/showthread.php?614-Citati-(biseri)-domacih-filmova!)). Исто тако, као илустративан пример може се навести и извод из текста на једном домаћем интернет-порталу, у коме пише следеће: „Оно што је за Американце чувена Терминаторова: 'Вратићу се', за Србе су: 'Вози, Мишко', 'И тата би, сине' и бројни други цитати без којих се свакодневна комуникација готово и не може замислити“ (в. <http://www.smedia.rs/zabava/vest/16199/Smesno-Replike-Domaci-Filmovi-Nikola-Simic-Milan-Gutovic-Bora-Todorovic-Kultne-replike-iz-domacih-filmova-VIDEOFOTO.html>).

људи у друштву Србије (Ђурковић 2005).

Управо оваква присутност и значај домаћих серија чини их погодним за преношење многобројних социјалних порука. Оне могу третирати различите теме, али неке од најпопуларнијих претежно прате живот обичних људи, док се главна радња одвија у кругу породице или на послу. Овакве серије су често креиране тако да представљају одраз свакодневног живота у одговарајућем друштвеном контексту, са благом, углавном хумористичком дозом критике људских мана, карактера, односа и делања. Већина њих је намењена широкој популацији, коју је некада чинила претежно радничка класа, док је то данас углавном средња класа. Поред тога, овакве серије су најчешће емитоване на националној телевизији у ударном термину, недељом увече, у осам или девет часова. Њихова заједничка тема, односно – живот обичних људи који се суочавају са свакодневним проблемима и притом доживљавају свакојаке, углавном хумористичке ситуације, класификује их у оквире жанра социјалног реализма (в. Jordan 1981).

Овај жанр одликује наратив о личним догађајима значајним за главне ликове, али који утиче и на остале ликове на неки посредан начин. Иако су ти догађаји наизглед у вези са социјалним проблемима, обично као централну тему имају снажање људи у животу. Ликови су веродостојно приказани у смислу „убичајености“ свог дома, породице, пријатеља, док су места одвијања радње исто тако „убичајена“ – попут круга породице или радног места. Време догађања је смештено у садашњост, а када је реч о стилу, он сугерише непосредан и потпун приказ реалности (в. *ibid*). Може се, дакле, рећи да је велики број домаћих ТВ серија своју популарност достигао управо у оквирима поменутог жанра. Поред своје истакнуте забављачке улоге, овакве ТВ серије имају и комерцијалну и идеолошку позадину. Као такве, оне често одговарају на текуће друштвене ситуације и објашњавају нове друштвене феномене и вредносне оријентације. Овај њихов значај уочен је и са антрополошког аспекта, о чему сведоче истраживања из области домаће антропологије ТВ серија.⁵ Тако су, рецимо, у серијама које су настале у јеку процеса транзиције уочени смена оријентација, вредности и јављање нових друштвених феномена.⁶

Период прве транзиције⁷ у Србији обележили су догађаји који су значајно утицали на овај процес и усмерили његов правац развоја, као што су грађански рат, потпуна изолација земље услед санкција УН-а и хиперинфлација, што је произвело социјално и културно пропадање, економску несигурност и наглу пауперизацију становништва. Овакве околности су нагнале неке ауторе на размишљање да домаћа продукција ТВ серија током овог периода није донела

⁵ В. зборник Антропологија ТВ серија 2013.

⁶ В. *ibid*.

⁷ У начелу је прихваћено да се транзиција у Србији може поделити на две фазе, односно – на тзв. прву транзицију или блокирану трансформацију, која је обележила период од 1989. до 2000. године, док се период од 2000. године до данас означава као тзв. друга транзиција или одблокирана трансформација (в. Лазивић 2000; Лазивић *et al.* 2004).

ништа посебно, ново и вредно памћења (в. Đurković 2005). Ипак, овакве тврдње се дефинитивно могу одбацити ако се узму у обзир наслови серија које су настале и емитовале се у то време.⁸ Током деведесетих година снимљено је девет ТВ серија, од којих се за четири може рећи да су достигле значајну популарност.⁹

Након прве транзиције, односно, од 2000. године долази најпре до политичких промена, које је потом пратило увођење реформи на различитим социјалним нивоима. У овом периоду снимљена је серија „Миле против транзиције“, која је по својој форми потпуно одударала од до тада емитованих серија. Нашу истраживачку пажњу привукла је чињеница да је ово био први тзв. *one man show* у домаћој телевизијској продукцији, где се кроз хумористичке монологе једног лика просуђује о новим друштвеним феноменима, уведеним транзицијом. Користећи се Кавелтијевом терминологијом, рекло би се да је ова серија представљала иновацију (Cawelti 1969) чији су главни показатељи поменути монолошка драматизација, напуштање старог модела породичне серије, као и приказивање у каснијим вечерњим часовима. Још једна од значајних разлика која ову серију издваја од претходно поменутих, типичних домаћих серија и чини је занимљивом за анализу јесте и то што је њоме начињен прелазак са рефлексije и дескрипције друштвене ситуације на заузимање критичког становишта према свакодневном друштвеном и политичком животу. Оваква иновација се може довести у везу са променом идеолошке и политичке климе која је наступила 2000. године, у смислу оживљавања правога полипартизма и идеолошких пролиферација, стварања цивилног сектора и повраћаја медијских слобода. То је допринело да друштво постане комплексније и стратификованије, а сама јавност – далеко свеснија своје одговорности и улоге коју има у друштву. Такође, не треба занемарити одсуство цензуре и аутоцензуре у ипак значајном проценту, чиме је постало много лакше него претходних деценија да се у јавности иступа са критичким опсервацијама о друштвеној, економској и, нарочито, политичкој ситуацији.

Стога се иновативна форма и сиже серије „Миле против транзиције“ могу посматрати и као добар показатељ опште друштвене трансформације и транзиционог налета, ентузијазма и општег политичко-социјалног узавирања, који су се одвијали у датом периоду.

Ова серија, дакле, представља једну потпуно нову форму у домаћем контексту, кроз коју се на специфичан начин пародира на широк спектар промењених политичко-социјалних односа и вредности које представљају показатеље транзиције, као што су покушаји успостављања либералне

⁸ Подаци о свим српским и југословенским серијама могу се наћи на Википедији (Wikipedia).

⁹ Међу те серије се могу сврстати „Сложна браћа“ и „Отворена врата“, које су достигле култни статус код различитих генерација публике, другачијег су жанра од ТВ серија о којима је до сада било речи и немају у свом фокусу проблеме које доноси транзиција. Серије које по својој форми и сижеу недвосмислено спадају у жанр социјалног реализма, у којима се третирају питања везана за транзицију и које су у овом периоду постале веома популарне јесу „Срећни људи“ и „Породично благо“.

демократије, политичке коректности, интеграције у ЕУ, појава невладиних организација итд. Исто тако, она је код домаће публике, иначе пријемчиве за програм телевизијских серија, достигла велику популарност, за коју верујемо да је заснована управо на успеху представљања и способности исмејавања мана система у настајању. Зато се наше основно истраживачко питање бави аспектом комуникације серије и преношењем поруке од ствараоца ка крајњим конзументима. Друго истраживачко питање разматра могућност промене унапред тенденциозно осмишљених значења у том комуникацијском ланцу. Тако у раду истичемо да се аналитички потенцијал серије налази у њеним већ поменути специфичностима, које су, дакле, омогућиле стварање посебне платформе за „преговарање“ око значења и основне поруке између ствараоца и конзумента. То ће се у раду показати као веома интересантан аспект серије – разлике између основних интенција аутора и начина на који је сама публика доживела лик Милета и његов однос према транзицији.

Сматрамо да је превасходно методолошки значајно сместити дату серију у шири друштвени контекст, али и у контекст самог медија на коме је емитована, а потом је анализирати не само као забављачку форму, него и као индикатор политичких, социјалних и културних модификација и сукоба вредносних оријентација, који су се одвијали у овом осетљивом периоду. Укратко, намера нам је да у овом раду испитамо начине на који су нови друштвени феномени и вредносне оријентације, везани за почетну фазу тзв. друге транзиције, представљени путем телевизијске продукције једне специфичне, домаће серије, и њихов „судар“ са рецепцијом свих тих појава код домаће публике, а све кроз лик Милета као главног носиоца серије.

„Миле против транзиције“ о другој транзицији

„Транзиција – најновија болест нашег друштва.“
Миле са Чубуре

„Миле против транзиције“ је српска ТВ серија коју је режирао Радивоје Андрић по сценарију Срђана Анђелића. Емитована је први пут 2003. године, на ТВ и радио станици Б92, која је у време режима Слободана Милошевића била перципирана као опозициони медијски пионир у антиратном, антinationалистичком и антирежимском извештавању. Након демократских промена 2000. године, ТВ Б92 је наставила да производи и емитује програм, али овог пута слободно и без препрека, трудећи се да достигне највише стандарде у различитим телевизијским формама, попут документарних филмова,¹⁰ вести,

¹⁰ Телевизија Б92 је била први телевизијски медиј у Србији који је покренуо снимање и емитовање документарних филмова о страшним и монструозним злочинима почињеним од стране различитих српских војних формација, парамилитарних и специјаних јединица Југословенске народне армије (ЈНА) током рата у Босни и Хрватској. Са друге стране, велики део документарних филмова бавио се Милошевићевим режимом, студентским и грађанским

политичких емисија, забавних шоу-програма, и томе слично. Републичка Радиодифузна агенција је 2006. године овој телевизији доделила националну фреквенцију. Од свог оснивања до данас, радио и телевизија Б92 остали су доследни у промовисању својих главних вредносних оријентација, а то су демократија, проевропска политика и космополитизам, настављајући притом да критички посматрају и прате рад различитих влада од почетка тзв. друге транзиције.

Емитовање серије „Миле против транзиције“ подударило се са неколико веома важних догађаја. Првенствено, одмах након убиства премијера Владе Зорана Ђинђића 2003. године, држава се нашла у некој врсти вакуума, фокусирајући се на спречавање и предупредивање криминалних структура, њихових лобистичких група, као и на хапшење починиоца убиства, док су за то време питања спољне и унутрашње политике (европске интеграције и даље транзиционе реформе) стављена по страни. Током 2004. године изабрана је нова влада, коју је водио премијер Војислав Коштуница, лидер Демократске странке Србије (ДСС). Војислав Коштуница је био на власти све до 2008. године (у два наврата је био премијер, у првом – од 2004. до 2007. године, и у другом – од 2007. до 2008. године). Током овог периода, премијер Коштуница и његови коалициони партнери у обе владе значајно су допринели додатној економској и политичкој стагнацији земље, блокирајући основне правце и почетне идеје транзиције (које су се поприлично базирале на испуњавању прозападних и модернизацијских императива, у циљу учлањења у Европску унију). Демократска странка Србије са Војиславом Коштуницом на челу, конзервативна и пронационалистичка, али са демократском агендом, била је само номинално посвећена политици интеграција и учлањења у Европску унију, док је у пракси званична политика премијера заступала „јак евроскептицизам“ (Taggart i Szczerbiak, 2002; Koresky i Mudde, 2002).¹¹ Такав став је био посебно уочљив на терену спољне политике, када су Коштуничина и прва и друга влада преиспитивале легитимитет и релевантност Хашког трибунала.¹²

Мењајући политички курс спољне државне политике ка Истоку, премијер Коштуница је отворено заговарао политичко и стратешко приближавање Русији и Кини. Са друге стране, на плану унутрашње политике, очување аутономије Косова и Метохије у оквиру граница Србије постало је његово централно политичко усмерење. Коштуничине изјаве током 2008. године указивале су све

протестима, економским ембаргом и масовним осиромашењем становништва током деветих година прошлог века.

¹¹ „Јак евроскептицизам је принципијелно противљење Европској унији и европским интеграцијама, и стога се може видети у партијама које заступају мишљење да њихове земље треба да повуку чланство, или чија се политика према Европској унији базира на снажном одбацивању целокупног пројекта европских интеграција онако како су тренутно осмишљене“ (Taggart i Szczerbiak, 2002:7).

¹² На исти начин се такође преиспитивало и минимизирало учешће режима Слободана Милошевића у етничким чишћењима на постору Босне и Хрватске у последњем рату, као и одговорност његове политике за НАТО бомбардовање и девастацију земље 1999. године.

јаче на одустајање од европских интеграција, противљење ССП споразуму, као и неслагање са политиком коалиционог партнера – Демократском странком према Косову, што је све допринело да влада падне у марту 2008. године. Такав политички амбијент је генерално утицао на повећање антиевропског сентимента и неповерења према Европској унији и интеграцијама.

Када је серија „Миле против транзиције“ емитована први пут на телевизији Б92 2003. године, постигла је успех изван свих очекивања. Духовите и проницљиве досетке главног јунака Милета са Чубуре о транзицији постале су део свакодневних шала и реплика. Убрзо се популарност ове серије, посебно њеног главног карактера, пренела на разне ТВ цинглове, песме, па и на рекламне спотове.¹³ Са друге стране, и сама форма серије била је посебна. Као што је већ поменуто, по први пут се у српском телевизијском програму појавила такозвана форма *one man show*, с хумористичким монолозима и епизодама у трајању до 15 минута, које су емитоване сваке суботе у 23 часа.¹⁴

Прва епизода упознаје гледаоце са ликом Милета са Чубуре и са његовим кућним амбијентом. Он је средовечан, ожењен мушкарац, који живи са женом и сином, хронично је незадовољан и без новца. Живи у малом стану, у ентеријеру карактеристичном за социјалистичке филмове, и са успоменама на бившу Југославију, попут Титове статуете, разгледница са Хрватског приморја, југословенске заставе, и томе слично. Чини се да је његов кућни амбијент тенденциозно креиран на овакав начин, имајући у виду да су режисер и продуцент серије желели симболички да се поиграју са још увек присутном „титоносталгијом“ и „југоносталгијом“ код средовечне и старије популације у земљи. Са друге стране, његов стан је права ризница српских традиционалних артефаката, као што је веза белог лука, венац црвених осушених љутих папричица, традиционална српска капа – шајкача, пар малених опанчића окачених на улазна врата од његовог стана итд. Такође, једна од Милетових специфичности јесте управо коришћење тог пара опанчића као хипнотизерског средства када год би се узнемирио у епизоди.

„Миле против транзиције“ је серија која је тенденциозно осмишљена као иронија и очигледна пародија на стереотипизираним Србина. У многим аспектима

¹³ Чувени српски глумац Зоран Цвијановић, који је прославио лик Милета са Чубуре, промовисао је у маниру веома познате „милетовске“ гестикулације неколико производа, а међу њима – и једну банку. Било би веома интересно пратити како се његов лик са ТВ серије пренео на сферу маркетинга, у сврхе убеђивања и освајања потенцијалних купаца или корисника одређених услуга. Сама идеја рекламе била је да преобрати Милета из великог скептика у сигурног корисника, убеђеног у добар квалитет услуга те банке – тј. у доброг потрошача. И то је заиста била веома проницљива употреба једног популарног ТВ лика. Нажалост, у раду нема довољно места да се осветли аспект промене Милетовог карактера од највећег скептика до убеђивача у комерцијалне сврхе, као ни то како је тај обрт деловао на саме потрошаче.

¹⁴ У последњем серијалу „Миле против транзиције“, емитованом такође на телевизији Б92 2007. године, режисер и сценариста увели су још неколико ликова, Милетову жену и њену најбољу другарицу, као и Милетовог оца и једног комшију који су му били главни помагачи и подршка у његовој борби против транзиције.

Миле обједињује оно што се сматра стереотипом српског менталитета: бахатост, тврдоглавост, домишљатост, неповерљивост и, изнад свега, склоност ка теоријама завере. Милетов карактер је веома интересантан – он представља комбинацију национално освешћене особе, са једне стране, али и особу са јаким наслеђем социјалистичког схватања живота, које се огледа кроз његову реторику и радне навике, са друге стране. Као што је публициста Теофил Панчић приметио: „Миле је срећни и поносни баштиник културе свакодневља ’самоуправног социјализма’, али само у оним њеним аспектима који му пријају, који имају данданашњу ’употребну вредност’. На другој страни, и он се пре десетак-петнаестак година ’национално освестио’, одбацио Заблуде и на стари ’самоуправљачки’ културни код накалемио нову Доминантну Нарацију, ону о Нацији и Традицији, те изнад свега Нашој Посебности У Космосу“ (Панчић, 2005). Због свега наведеног, Миле представља заиста прави транзициони карактер – не само због ствари које говори и ради, већ и због менталних преусмеравања, промене вредности и идеологије, и самопозиционирања у времену којим доминирају значајне социјалне, политичке и економске промене. Он сам је метафора транзиције. Он је *everyman* једне епохе и рефлексивна „доминантног конформистичког еклектицизма“ (Панчић, 2005).

Дакле, социјални критицизам, тј. критицизам српског менталитета у форми самоироније, представља формулу серије „Миле против транзиције“, у оном смислу у којем је Кавелти дефинише: „Формула је конвенционални систем за структурирање културних производа“ (Cawelti 1969:386). Он даље објашњава да ове формуле због „њихове блиске повезаности са одређеном културом и временским периодом имају далеко ограниченији репертоар тема, карактера и места“ (ibid:387-388). Уколико се његова дефиниција примени на ову серију, њена формула би била, начелно говорећи, подређена другој транзицији и њеним последицама. Транзиција првенствено подразумева прилагођавање на нове и промењене социо-културне, политичке и економске обрасце. У контексту Србије, то подразумева прилагођавање прокламованим вредностима либералне демократије, владавине права, као и цивилног друштва, посебно невладиних организација. Такође, постсоцијалистичка транзиција неизбежно намеће нове геополитичке околности, попут Европске уније, европских интеграција и светског тржишта. Успостављање слободног тржишта подразумева и мењање радних навика и радне етике, стечених у социјализму. Судајући по многим јавним анкетама које се у Србији константно спроводе од 2000. године наовамо, подршка грађана уласку у Европску унију никада није значајно опадала испод 50%. Међутим, велики део грађана Србије има веома нејасно и песимистичко схватање транзиције, а посебно европских интеграција (А. А. 2009). Сходно томе, само условно говорећи, Миле би могао да представља оних 50% грађана Србије који не прихватају тренутно стање ствари.

Милетова борба против транзиције (тј. против Европске уније и интеграција, као и против свеукупних транзиционих промена) састоји се од неколико довитљивих метода, које за циљ имају да „преваре“ транзицију. На пример, када су нови ригорознији саобраћајни прописи ступили на снагу, као

део сета промена, Миле је патентирао мајицу са пришивеним појасом за возаче, како би преварио полицајце. Потом, када је издавање антидепресива без рецепта постало забрањено (што није био случај током деведесетих), Миле је у томе видео прилику и почео је да кријумчари кинеске антидепресиве у замену за животне намирнице. Главно питање које је поставио тада било је: како сада људима забранити узимање бенседина када су га користили десет година (епизода „Бенседин“). Миле није могао да схвати сврху забране и сматрао је да му је неко одузео слободу одлучивања, те узимања антидепресива. Са друге стране, један од примера у низу његових „доприноса“ борби против транзиције било је његово отворено залагање за пиратерију. Наиме, он је одбијао да купи ориганлни ЦД зато што је веровао да највећи део новца од тога иде у Пакт за стабилност за Југоисточну Европу. Уместо тога, одлучио је да купује бугарске (пиратске) ЦД-ове, јер чак и његов музички стуб прихвата само пиратску музику.

На основу ових укратко представљених главних тема из неколико епизода, очигледно је да је поигравање са самоиронијом основна намера серије. То потврђује и главни глумац Зоран Цвијановић, који је прославио Милетов лик. Серија и њени креатори су – по његовим речима – желели Милета да представе као отелотворење најгорих особина српског менталитета. „Циљ је био да људи у себи препознају те Милетове особине и да их ми на неки забаван начин упозоримо да не смеју да им се препусте, да изгубе контролу и постану – Миле“ (Лазич 2005).

По мишљењу Марка Живковића, иронија може бити симптом, али исто тако – и одбрамбени механизам (Живковић 2007: 607). У том смислу, веома важно питање које се овде поставља јесте да ли је иронија представљена у серији – заиста иронија. Уколико желимо то питање да проблематизујемо, првенствено морамо поћи од главне намере креатора серије, а потом је упоредити са реакцијама публике. Једино на тај начин можемо добити јаснију слику постигнутих циљева серије. Због тога је овде важно водити рачуна о основној методолошкој парадигми антрополошких студија популарне културе, тј. о вези између креатора и примаоца, инсистирајући на комуникацији, а не на естетици као примарној функцији одређеног креативног дела (Cawelti 1969; Жикић 2010).

Постоје најмање три нивоа комуникације серије, а следећи навођени имају посебан значај за анализу. Први представља мало шири политички контекст, који је отелотворен у телевизијској и радио станици Б92, коју један део популације перципира као „месијанску“ (а понекад и као „издајничку“), док – са друге стране – одређени број људи верује да је овај медиј демократски и објективан. Други ниво чине интернет-форуми на којима људи размењују мишљења о серији.¹⁵ Последњи ниво представља јавна дебата међу интелектуалцима о серији (Милосављевић 2005; Панчић 2004, 2005), а који заправо сумира претходна два нивоа.

¹⁵ Постоји неколико корисних форума, попут следећих:

<http://www.elitemadzone.org/t53307-0#342724>,

<http://forum.burek.com/mile-vs-tranzicija-novi-mile-stara-borba-t262133.html>,

http://www.moviestation.org/movie/39416/Mile_vs_tranzicija .

Интересантно је да је на свакоме од посматрана три нивоа присутно двосмислено схватање ироније. Миле је првенствено замишљен као симпатичан и драг антихерој или губитник транзиције; међутим, чини се да је на сваком нивоу присутна и перцепција Милета као хероја, односно – неиронична представа српског менталитета, којој је у том смислу измакла првобитна намера критике српског противљења транзицији, односно промени уопште. За оне који су се идентификовали са Милетом у неким аспектима, он није представљао ништа друго до комичну и „претерану“ верзију свих оних који су веровали да се оправдано противе транзицији. Или, другим речима – тужан, али истинит шоу готово судбоносног пропадања српског народа (Милосављевић 2005). На тај начин се у комуникацијском ланцу почетна замисао серије ненамерно претворила у своју супротност, тј. у антииронију. Живковић, с друге стране, такође констатује да серија „Миле против транзиције“ представља одличан пример неодређене ироније, која Милета „чини иконом савремених српских околности“ (Живковић 2007: 603). На тај начин остаје отворено једно значајно питање. Да ли је ова серија заиста постигла свој првобитни циљ? Ако није, она је само подражавала песимистичке представе о транзицији и тиме постигла контраефекат – нити је утицала на мејнстрим перцепцију, нити је, у ширем смислу, допринела мењању српског „менталитета“.

Закључак

Може се рећи да се кроз сукоб у тумачењу основне поруке серије „Миле против транзиције“ преламала социјална реалност српског друштва, у којој су различите вредносне оријентације у непресталној колизији, посебно након 2000. године. Другим речима, доминантни политички актери, попут политичких партија, невладиних организација и осталих цивилних удружења у Србији, континуирано се конфронтирају по питању својих различитих политичких агенди и вредносних оријентација, делећи људе на оне који су „за реформе, Запад, Европску унију и демократију“ и на оне који су „против реформи, Запада и Европске уније, а за Исток“ (због чега их противници неретко идентификују са националистима). Оваквим поделама се у великом броју случајева искључује могућност да се неке од ових категорија могу чак и преплитати. Што је још важније, није нужно да вредности „за“ и „против“ из оба корпуса буду самоподразумевајуће. Коначно, познато је да поделе оваквог типа онемогућавају неку врсту политичког, социјалног, економског и културног континуитета, јер не пружају могућност да се дође до било каквог важнијег консензуса.

У овом случају се дати проблем манифестовао на примеру креирања и рецепције једне телевизијске серије, што је омогућено њеном посебном, иновативном формом, али и промењеним идеолошко-политичким контекстом. У том смислу, дата серија и дебата коју је подстакла могу се посматрати као својеврсни вентил кроз који је горући проблем сукобљених вредносних оријентација у овом друштву нашао пут за исказивање у јавности. Посматрано из

антрополошког угла, аналитички потенцијал серије „Миле против транзиције“, као творевине која припада широкој области домаће популарне културе, нарочито се увиђа путем њеног смештања у конкретан друштвени контекст и постављања у дијалог са самим конзументима. Тим путем је она постала средство разоткривања једног значајног друштвеног проблема, који игра посебну улогу у условима опште друштвене трансформације.

Извори:

- AGB Nielsen Media Research: <http://agbnmr.com/whereweare/dynPage.asp?lang=local&id=354&country=Serbia>
- A. A. “Šta nam znači EU”. *Politika*, Decembar 27, 2009.
- Lazić, Jasmina. “Intervju – Zoran Cvijanović: Espresso bato”. *Vreme*, 734, January 27, 2005. Retrieved August 20, 2011 from <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=404318>
- Pančić, Teofil. “Mile sa Čubure u Vladi”. *Vreme*, 680, Januar 15, 2004. Retrieved August 20, 2011 from <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=364193>
- Pančić, Teofil. “Mile protiv tranzicije – koplje u trnje: Nacionalna klasa”. *Vreme*, 734, Januar 27, 2005. Retrieved August 20, 2011 from <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=404318>
- [http://forum.cdm.me/showthread.php?614-Citati-\(biseri\)-domacih-filmova!](http://forum.cdm.me/showthread.php?614-Citati-(biseri)-domacih-filmova!)
- <http://www.smedia.rs/zabava/vest/16199/Smesno-Replike-Domaci-Filmovi-Nikola-Simic-Milan-Gutovic-Bora-Todorovic-Kultne-replike-iz-domacih-filmova-VIDEOFOTO.html>

Литература:

- Antropologija televizijskih serija. 2013. Ivan Kovačević, Marija Brujić (ur.). Nova srpska antropologija. kolo 1, knj. 10.
- Backes, Uwe. Patrick Moreau. 2008. Communist and Post-Communist Parties in Europe. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Cawelti, John G. 1969. The Concept of Formula in the Study of Popular Culture. *Journal of Popular Culture*, Vol. 3, No. 3, 381–390.
- Ђурковић, Миша. 2005. Prva Petoletka: Domaće televizijske serije i transformacija sistema vrednosti u tranziciji. *Sociološki pregled*, Vol. XXXIX, No.4, Institut za evropske studije, 357–381.
- Fiske, John. 2001. *Television Culture*. Taylor & Francis e-Library.
- Jordan, Marion. 1981. Realism and Convention. U: R. Dyer, C. Geraghty, M. Jordan, T. Lovell, R. Paterson and J. Stewart (eds.), *Coronation Street*. London: British Film Institute, 27–39.
- Kopecky, P. Cas Mudde. 2002. The Two Sides of Euroscepticism Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*, Vol. 3. London: Sage Publications. 297–326.
- Lazić, Mladen. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. U:

- Lazić Mladen (ur.), Račji hod - Srbija u transformacijskim procesima. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. Slobodan Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. U: Anđelka Milić (ur.), Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 39–70.
- Lohof, Bruce A. 1972. Popular Culture: The Journal and the State of the Study. *Journal of Popular Culture*, Vol. 6, No. 3, 453–462.
- McLuhan, Marshall. 1994. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Boston: The MIT Press, MA (Reprint Edition).
- Milosavljević, Dragan. 2005. Mile, tranzicija. Manipulacija: Kriva ogledala Teofila Pančića. *Nova srpska politička misao*. No. 106. Retrieved August 20, 2011 from http://www.starisajt.nspm.rs/komentari2005/2005_dm_mile_1.htm
- Mihailović, Srećko. 2010. Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U: *Kako građani Srbije vide tranziciju*. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije. *Službeni glasnik*. 7 – 29.
- Ristić, Irena. 2008. The Socialist Party of Serbia. Uwe Backes and Patrick Moreau (eds.) *Communist and Post-Communist Parties in Europe*. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht. 343–371.
- Spitulnik, Debra. 1993. Anthropology and Mass Media. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 22, 293–315.
- Taggart, Paul and Aleks Szczerbiak. 2002. The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States. SEI Working Paper No 51 (also Opposing Europe Research Network Working Paper No 6) Sussex: Sussex European Institute.
- Verdery, Katherine. 1998. Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe Since 1989. *American Ethnologist*. Vol. 25, No. 2. Blackwell Publishing. 291- 306
- Živković, Marko. 2007. Mile vs Transition – a Perfect Informant in the Slushy Swamp of Serbian Politics. *Social Identities*, Vol. 13, No. 5. Routledge, 597–610.
- Žikić, Bojan. 2010. Antropološko proučavanje popularne culture. *Etnoantropološki problemi*, Vol. 5, No. 2, 17–39.

VesnaTrifunović
JovanaDiković

“Mile Versus Transition”: Social Changes and Clashes of Values through the Prism of a Television Show

The basis of this paper is the idea that post-socialist transformation doesn't only entail political and economic changes which affect a society going through this process, but also carries with it a slew of new social phenomena which the given society interprets in a suitable way. Such new phenomena are often recognized in bits of popular culture which speak to the populace at large. Keeping this in mind, we decided to test the ways in which new social phenomena reflected in a specific Serbian television show which was popular in Serbia during the beginning of the so-called second transition. The show in question is “Mile vs. transition”, which represents a completely new form within the Serbian context, and which parodies a wide array of changed political and social relationships and values which are markers of the transition process. This television show became very popular with Serbian audiences, and it is our belief that the popularity is due to the success of this type of representation and the possibility of making fun of the system-in-the-making. On the other hand, the specificities of this particular show provided a special platform for negotiating meaning and the basic message between the creators and the consumers. In accordance with this, we have decided to focus on this aspect of the series in this study – the difference between the basic intentions of the authors and the ways in which the audience actually received the character of Mile and his relationship to the transition process.

Key words:

TV shows,
transition,
popular culture,
media

Петрија Јовичић
Ивана Башић

Етнографски институт САНУ, Београд
petrijaj@gmail.com
xeliot@gmail.com

За сликарским потезом: границе женског тела на *Акту* (1956/1957) Зоре Петровић¹

Рад испитује третман женског тела на *Акту* (1956/57) Зоре Петровић, који је обележен поигравањем са социјалним конструкцијама тела и рода и померањем границе тела, при чему оно постаје носилац субјективитета и тачка на којој се преламају и преплићу лични и полни идентитет, културни и друштвени стереотипи, те односи моћи и доминације. Ова слика стога представља својеврсно уметничко преиспитивање позиције женског тела у патријархалном поретку, са елементима фантазматских пројекција у трагању за сопственим женским и уметничким идентитетом, али и интуитивни сликарски наговештај потоњих феминистичких теорија и њихово истовремено проблематизовање.

Кључне речи:

акт, концепти
тела, родни
идентитети,
ужитак
гледања, моћ
и сексуалност,
Зора
Петровић.

У трагању за идентитетом. Зора Петровић (1894–1962), српска сликарка, професор на Академији ликовних уметности у Београду и дописни члан Српске академије науке и уметности од 1961. године, оставила је значајан сликарски опус у духу поетског реализма и експресионизма. Централно место тог опуса заузимају експресионистички сликани женски актови.²

Одрастање у традиционалној средини, значајно обележеној патријархалним

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“*, бр. 46017, Етнографског института САНУ, који је у целини финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС.

² О развојном путу у третману женског акта у сликарству Зоре Петровић опширније в. у Марковић 2012, 175–190.

наслеђем, усмерило је њен животни и уметнички пут у правцу авангардног супротстављања окружењу које спутава и ограничава уметнички израз, посебно онај коме се може дати атрибут „женског“. Након завршеног уметничког образовања и усавршавања, Зора Петровић улази у фазу професионалног активизма.³ Међутим, њен сликарски и друштвени ангажман праћени су тескобом и страхом, који се дају назрети и на њеним првим делима.⁴ Нервозно трагање за властитим изразом и стрепња да ће у додиру са Паризом изгубити дотадашњи, иако спутавајући идентитет, несигурност и колебање у погледу новог идентитета који тек почиње да се формира – све то је присутно и у њеном сликарском изразу. Сликање сељанки у традиционалним ношњама знак је везе са патријархалношћу, придржавања традиције и искуствених елемената фреске, иако се у третману теме да видети утицај модерности.

Након овог периода, њена главна сликарска инспирација и преокупација постаје женски акт.⁵ Сlike Зоре Петровић указују на специфичан колористички експресионизам, покренут личним гестуалним нагоном и жељом да посредством материје успостави релацију са скривеном суштином бића и открије нови вид отворености према животу, закорачивши изван мрачних дубина сопствене личности.⁶ Сликарске проблеме решава темпераментним и раскошним, рељефним намазима и наслагама боје, широко и барокно нанесене, уз потпуно ишчезнуће детаља и одсуство дескрипције. Енергија покрета, готово анимална агресија, ковитла у простору платна, тежећи да пробије уоквирене форме тела и ослободи се ограничења и спутаности.⁷ Сматрајући да се лепота налази у истини, те да сувише лепа фигура, налик воштаној, не поседује изражајну снагу,⁸ Петровићева се приближава својеврсној естетици ружног.

У приказима женског акта, без икакве жеље за достизањем уобичајених стандарда лепоте, сликарка у недостацима и белезима које је живот оставио на

³ Узлазни пут уметнице (од учитељице, средњошколског професора ликовног, па до редовног професора Академије ликовних уметности) потврђује остварени егалитет у пољу родно-професионалних идентитета и друштвено-културних релација (в. Ćubriло 2011, 35).

⁴ Радови из тог периода углавном су портрети, доста неспретно и школски тврдо осликани. Пригушено светло, расуто по читавој површини, осветљава окамењене људске форме. Момчило Стевановић такво сликарство пореди са хармонијом која подсећа „на певање са затвореним устима“. Сликарка потом напушта „утегнуте“ портрете и тамно сликарство (портрет Стевана Стојановића), пре свега захваљујући примени Лотових принципа, који је упућују ка успостављању слободније игре светлости и боја. У додиру са модерношћу, Зора Петровић успева да се ослободи спутавајућег утицаја патријархалних стега и истовремено ослобађа свој ликовни израз мрачног колорита, отварајући га за животност и пуноћу (в. Трифуновић 1973, 105).

⁵ Зора Петровић никада није сликала пејзаже, а мушке фигуре сликала је изузетно ретко. Уколико пред собом није имала женски модел, портретисала је саму себе (в. *Уочи изложбе Зоре Петровић*, Борба, Загреб, 16. март 1958).

⁶ В. Трифуновић 1962.

⁷ В. Ђорђевић 1978.

⁸ В. Интервју Зоре Петровић, Михаиловић 1959, 7.

телу модела проналази изазов и егзотичност.⁹ Маја Марковић истиче: „Значајну етапу у приказивању актова представља период након трећег боравка Зоре Петровић у Паризу крајем 1957. године. Највећи број слика из ове фазе чине представе високих, ниских, дебелих и мршавих жена са својим недостацима, наглашеном карикатуралношћу, гротескношћу и деперсоналношћу. Оне нису ту да нас заведу, њихова тела губе интегритет, док физичке границе нестају“ (Марковић 2012, 182).

Иако стварају утисак „недовршености“, слике Зоре Петровић, захваљујући композицији и унутрашњој форми, разоткривају скривену истину личности и указују на веродостојност и лепоту „обичног“ тела.¹⁰ „Њене слике су директне позајмице једна другој, преко рамова који имају улогу споне. Изоловане оне делују као фрагменти. Тако заједно изложене нижу се и настављају као делови неког пространог у целини несачуваног фриза“ (Стевановић 1967, 491). Постројене у појединачном фронталном ставу, фигуре међусобном групацијом чине узвишену монументалну целину, чији еротизовани фрагменти прекорачују контекст реалног.

Актови Зоре Петровић могу бити посебно занимљиви проучаваоцима антропологије тела, будући да су претежно настајали у периоду када је званична антропологија тело истраживала спорадично, у најбољем случају као медијум комуникације, док телесност по себи није била предмет њиховог интересовања.¹¹ Третман женског тела на сликама Зоре Петровић као да антиципира феминистичке теорије, настале крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година двадесетог века, које су указивале на андроцентризам и одсуство женске перспективе, те на неопходност реевалуације самог концепта тела и духа.¹²

Акт, као увек актуелна форма (још од V века пре нове ере у хеленској уметности), сведочи о различито детерминисаним схватањима и представама женског и мушког тела. Мушко тело као идеал универзалне и непоновљиве лепоте редовно доминира у ранијим периодима и супротставља се профаној женској лепоти. Представа о женском акту традиционално указује на еротско искуство, у коме се осећа мушка надмоћ, успоставља концепт са негативним конотацијама о женском стиду и греху, праћен осудом и пристајањем на понизност, стрепњом од агресије и признавањем мушке привилегије да потчињава жену. Хронологија историјског развоја акта, од грчке културе до модернистичке развојне путање,¹³ упућује на различита тумачења, виђења и „политике“ гледања женског тела, које су увек, као што то Тамара Граб истиче, уско повезане са питањима полности, али и моћи: „Не постоји обично ‘задовољство гледања’, нити је оно икада

⁹ В. Ђорђевић 1962.

¹⁰ Уметница слика у духу Рембранта, Франса Халса, Сутина, Гоје, Домијеа. Иако на први поглед изгледају недовршено, симболичним преувеличавањем и апстраховањем prizora, Петровићева постиже сугестивност, стварајући ефекат стварности интензивнији од реалистичког приказа.

¹¹ Опширније в. Ivanović i Šarčević 2003, 9–24.

¹² В. Срдић 2008 93–105.

¹³ В. Brodsky 1986, 128–151.

политички невино; увек је у питању однос моћи“ (Grab 1997).

Полазећи од третмана женског тела на традиционалном сликарском акту, Зора Петровић се поиграва са социјалним конструкцијама тела и рода, инстинктивно померајући границе тела ка духовном и третирајући га не само као материјални објекат, већ као носиоца субјективитета и тачку на којој се преламају и преплићу лични и полни идентитет, културни и друштвени стереотипи, те односи моћи и доминације.

Сексуалност, знање и моћ, као што Фуко тврди, нераскидиво су повезани још од класичног доба. Кључна Фукоова *трећа и последња сумња* – да ли критички дискурс који се бави репресијом заиста делује као препрека за моћни механизам или је само део исте историјске мреже, те да ли начин на који се секс претвара у говор представља полиморфну технику моћи која, уместо да формулише истину о сексу, ствара неистину дизајнирану да сакрије истину (Foucault 1978, 10) – као да је имала своју најаву у *Акту* Зоре Петровић.

Акт, уље на платну 150 x 100 цм, 1956/57, вл. Драгослав Мутановић

Наиме, ова слика је својеврсно уметничко преиспитивање друштвене позиције женског тела у патријархалном, капиталистичком поретку, са елементима фантазматских пројекција сликарке у трагању за сопственим женским и уметничким идентитетом, али и интуитивни наговештај потоњих феминистичких теорија и њихово истовремено проблематизовање.

Простори интиме? Једно од општих места патријархалног дискурса и модела социјалног понашања односи се на строгу расподелу мушког и женског простора. Стереотипни мушки простор је простор јавности и јавних активности, простор борбе и освајања. Женски простор је ограничен – простор куће, породице, материнства, интимни, заштићени простор неге и покуравања. Стереотипи о просторима видљиви су и у сликарској презентацији – веома мали број слика приказује мушкарца у кухињи, купатилу, будоару, у интимним тренуцима личне хигијене или улепшавања, док су такви простори уобичајени у визуелном приказу жена. Нагост женског тела, ухваћеног у тренутку интиме, предмет је изражавања еротичности и традиционално схваћене лепоте и женствености. Женско тело је уобичајено представљено као незаштићено, нежно, допадљиво и кокетно, а интима простора је изговор за истицање мушког виђења сексуалности. У јавности, жена је сакривена; у простору куће, у поседу мушке доминације, она се открива само погледу свог „власника“, јер је њена сексуалност искључиво сексуалност објекта. Као што Гризелда Полок запажа: „Жени је био недоступан низ простора и тема за сликање док су ти исти простори били доступни њиховим мушким колегама који су могли слободно да се крећу међу мушкарцима и женама у друштвено измешаном јавном свету улица, популарних места за забаву и места где је долазило до комерцијалне или случајне размене сексуалних услуга. (...) Као идеална и друштвена структура, мапирање одвојености мушких и женских сфера, као подела на јавно и приватно, била је веома делотворна у конструкцији специфично буржоаског начина живота” (Polok 1988).

Зора Петровић нарушава стереотип традиционалног представљања мушких и женских простора, чиме подрива утемељене кодексе понашања. Иако наизглед пристаје на строге стандарде понашања – скривеност жене у јавности и изношење интимног женског ритуала на посматрање – она, заправо, архетипски модел и патријархалну матрицу користи за разилажење са конвенцијама. Неименовано женско тело као облик физичког савршенства, изложено погледу, постаје изазов традицији. Тело на *Акту* није толико ситуирано у интимном простору, колико је напросто изложено у неодређеној сфери. Управо је у овој неодређености простора и суштина субверзивности слике – смештање женског акта у јавни простор било би само акт побуне против стереотипне улоге жене. Њено смештање у простор неодређености, пак, нарушава сам принцип дисциплиновања простором, који се, према Фукоовим речима, састоји у организацији ћелија, места и редова у којима сваки појединац има одређено место: „Најзад, када је реч о дисциплини и о њој својственом просторном распореду, циљ је, напротив, да се третира мноштво као такво, да се оно разврстава и да се из њега извуче што већи могући корисни учинак. Док се природњачка таксиномија креће од појединачног ка општем, тактика дисциплинирања повезује мноштво са појединачним. Она истовремено омогућава и карактеризацију појединца као индивидуе и сређивање датог мноштва“ (Фуко 1997, 197). Зора Петровић управо тиме што не одређује прецизно простор у коме се налази тело онемогућава да се оно на тај

начин карактеризује и дефинише, чиме укида саму суштину дисциплиновања и постављања граница телу помоћу простора.

Скулптурално-фронтално позиционирани акт у првом плану разоткрива тајну активност тела, које истовремено самоуверено извршава симболичку радњу предавања погледу и одбијања погледа, без иједног понижавајућег, грчевитог или фригидног геста. Нага девојка се ослања на софу, као једини елемент ентеријера који указује на ситуираност у приватном простору. Међутим, предимензионирана софа, излазећи из формата слике, симболички наглашава ослобађање интимног простора и његов продор из приватног у сферу јавног. „Женски простор“, у који се улази само са правом поседовања и који доноси опскурне конотације, постаје простор без права на привилегије и простор самопрезентације, независне од посматрача.

Женско тело, у улози традиционалног објекта гледања и поседовања у оквиру фалоцентричне политике патријархалног друштва, отворено за потчињавање мушкој моћи и мушком погледу, осветљено је овде нереалном светлошћу јавних простора спољашњег света, која допире изван простора слике.¹⁴ Интимни приватни простор се преображава тиме у простор изложености јавном посматрању. Поглед девојке који је усмерен наниже, а не према посматрачу, са изразом самоуверене одсутности, указује на одбијање дијалога у оквиру успостављених норми.

Тело се налази у неприродном положају – модел је једном ногом ослоњен о софу, али је и та поза двосмислена – она се налази између ослоњености и одгуривања. Тешка драперија, у улози рама унутар слике, ствара утисак слике у слици, двоструко указујући на самореференцијалну функцију – модел самог себе уоквирава, изван уобичајеног и очекиваног оквира слике, а „слика у слици“ указује на побуну против традиционалне форме и функције женског акта. Акт није презентација женске лепоте, већ постаје самопрезентација женског става. Цео приказ је осветљен дифузним светлом и указује на својеврсну доминацију самосвојног и самодовољног женског тела, које се презентује посматрачу. Облик тканине постаје лични гранични простор у који се акт затвара и раздваја се од наметнутог „приватног“ простора, у који је принудно смештен.

Бела површина драперије којом се жена на слици заогрће постаје метафора светлости, отвореног простора, новог, неутемељеног друштвеног оквира, лишеног утврђене политике посматрања. Гранична линија драперије, која окружује женско тело и продире у њега, потенцира непокретност и контуре тела, али га истовремено оживљава и нарушава његове границе. Драперија добија улогу сценског предмета са симболичним значењем, који разоткрива суштину и деловање акта.

Уметница, полазећи од тренутака традиционално схваћене приватности, гради свет на граници између реалности и сопствене имагинације, а раширена

¹⁴ Може се успоставити и извесна аналогија са Маневим сликарством, који, користећи нерeалност светла и поигравајући се са позицијом посматрача, конституише, према Фуковим речима, слику-објекат (в. Foucault 2009).

драперија постаје својеврсна застава, симбол ослобађања и разоткривања, двоструке граница тела, усмерене ка пробијању у јавност. Двојност у репрезентацији акта, између (присутног) приватног и (наслућеног) јавног простора, њено поигравање са прихватањем и одбацивањем традиције, представља слутњу модерности и заокрет ка њој, не само у сликарском него и у друштвеном изразу.

Уметница, уз приметну лакоћу и брзину грађења површина у сваком сегменту, обавија читаво тело младе жене изразито дугим тамним контурама, истичући његову сензуалност. Петровићева не иде за реалистичним приказом женског тела, већ успоставља радикални конструкт стварности, у коме се приказ тела-објекта преображава у самоизложеност и супротстављеност тела-субјекта посматрачу. Неухватљивост погледа приказаног модела, међутим, укида сам акт виђења и размене, усмеравајући виђење ка ништавилу, а комуникацију ка ћутању. Женско тело на овој слици задобија статус политичког феномена, доводећи у конотативно поље невидљивог, али увек присутног „величанственог двојника“, са којим сликарка ступа у немушти дијалог.

Ишчекујуће тело – између стрепње и ироније. Жена на *Акту* је представљена у тренутку интимае. Њена нагост и провокативна изложеност је на први поглед приказ готово опсценог препуштања посматрачу – мушкарцу. У патријархалном поретку, оваква позиција указује на мушку доминацију, стварајући му осећај сигурности. Међутим, женска позиција на слици је двосмислена – између препуштања и потчињавања, завођења и мамљења, дрскости и самосвојности. Посматрач је ухваћен у замку погледа који размењује са објектом гледања. Поглед девојке на слици није упућен никоме, или је упућен сопственом телу. Тиме је наглашен недостатак комуникације између ње и посматрача. Неодређеност погледа наглашава отпор објекта, маскираног у одсуство или ћутање, постајући знак повлачења у женску тајанствену самодовољност и супротстављање наметнутим захтевима мушког говора. Акт је приказ младог женског тела, без излишног наглашавања женских атрибута, док је израз лица лишен сваке кокетерије са посматрачем. Тако промишљена визуелна конструкција позива на непосредно суочавање са доминантним дискурсима о женскости.

Зора Петровић проблематизује традиционалну могућност да фигура из првог плана (што се разликује од албертијевског начина виђења) представља гест спољашњег посматрача, потенцирајући питање да ли гледамо или смо гледани. Поглед сликаркиног акта – објекта посматрања истовремено привлачи и одбија поглед посматрача. Посматрач тиме бива увучен у видно поље модела, постајући и сам објекат. Чин гледања слике и узвраћања погледа добија симболична значења. Акт престаје да буде приказ појединачног обнаженог тела, постајући симбол свеукупности женских тела, изложених мушком посматрању и вредновању.¹⁵ Презентација универзалне симболичке идентификације

¹⁵ Феминисткиње настоје да кроз женски акт успоставе женску перспективу, која ће се у пољу сексуалности суочити са питањима универзалних мушких вредности. Разоткривено

жене, њене улоге у контексту тадашњег времена, преображава се у позив на истраживање детерминисаног односа према жени и у гест (само)испитивања.

Традиционално, физичко тело је дефинисано као својеврсни омотач духа¹⁶ – бивствујући у телесној чаури, дух чека напрснуће тела, излазак на површину, што тело обележава новим значењима. Према мишљењу Џудит Батлер, међутим, тело је увек позиционирано као оно што претходи знаку. Стога је оно продуктивно, конститутивно и потенцијално перформативно – онолико колико означавајући чин ограничава и оцртава тело, захтевајући да пронађе оно што претходи сваком означавању (Butler 1993, 30). То перформативно, ишчекујуће тело, усмерено ка преображају и буђењу, као оно што претходи означавању, али се и конституше у њему, може бити и носилац еротских конотација: у изложености мушком воајеристичком погледу и сањарењу, оно постаје предмет жудње и ужитка. Инстинктивна размена контролисаног или радозналост гледања, посматрања друге особе, пројекције *ја у другога* – основа је жеље. Посматрање, самопосматрања или изложености погледу представљају компоненте инстинкта из којих се развија сексуални нагон, а ужитак гледања (скопофилија) идентификује другу особу као објекат и извор сексуалне стимулације. Задовољство гледања праћено је и нарцисистичком идентификацијом са посматраним објектом посредством фантазматичног поистовећивања. Нагон за посматрањем код детета представља спонтано сексуално испољавање, сматра Фројд (Frojd 1984), али уживање у посматрању постаје перверзија ако потискује нормални сексуални циљ уместо да га припреми.¹⁷

Лаура Малви, полазећи од Фројдовог појма скопофилије, у свом познатом есеју *Visual Pleasure and Narrative Cinema* истиче да постоји блиска сарадња између активног инстинкта и његовог даљег развоја у нарцисистичку форму. Наиме, иако је инстинкт измењен под утицајем других фактора, посебно у конституцији ега, он и даље постоји као еротска основа ужитка гледања друге особе као објекта. У екстремним случајевима може да буде фиксиран у перверзију, стварајући опсесивни воајеризам, чија једина сексуална сатисфакција

женско тело дефинишу као феномен политичке природе, који успоставља доминацију над природом (мржња према телесном). Њихова критика упућена је грађи сексуалног садржаја, који охрабрује сексуално насиље, присилу према женама и полна понижења, произведена институционализованим патријархалним сексуалностима (Мршевић 1999, 111).

¹⁶ О традиционалним концептима тела у наивној (језичкој) слици света опширније в. у Башић 2013, 75–89.

¹⁷ Фројд повезује уживање у гледању и са развртком уметничке склоности и идеалом лепоте: „Оптички утисак остаје пут на коме се најчешће буди либидинозно узбуђење, а са чијом проходношћу, ако је дозвољен овај телеолошки начин посматрања – рачуна природна селекција тиме што развија сексуални објекат до лепоте. Покривање тела које напредује са културом, буди сексуалну радозналост, која тежи за тим да допуни сексуални објекат откривањем скривених делова, а који се може скренути (‘сублимирати’) у уметничко, ако се његово интересовање скрене са гениталија на облик целог тела. Задржавање код овог интермедијарног сексуалног циља сексуално наглашеног посматрања припада у извесној мери већини нормалних, чак им даје могућност да извесну количину свог либида управе на више, уметничке циљеве“ (Frojd 1984, 33–34).

проистиче из активног контролишућег посматрања и објектификације другог. У свету заснованом на сексуалној неравнотежи, ужитак гледања је подељен између активног / мушког и пасивног / женског. Одређујући мушки поглед пројектује своју фантазију на женску форму која је прикладно стилизована. У својој традиционалној улози, жене су истовремено посматране и излажу се погледу; као појаве кодирание јаким визуелним и еротским утицајем, оне су, тако рећи, створене да буду гледане („connote to-be-looked-at-ness“). Жена изложена као сексуални објекат постаје лајтмотив еротског спектакла: од *pinup*-а до стриптиза, од Зигфелда до Базби Берклија, она задржава поглед, ствара и увећава мушку жељу (Mulvey 1975).

Међутим, *Акт* Зоре Петровић напушта традиционалну улогу понуђеног лепог тела као робе која се продаје или предаје на коришћење мушкарцу, који ће га на крају жигосати због сопственог порока. Посматрачу је понуђен огледалски одраз бића у акту гледања. Акт наговештава „борбу“ с огледалским одразом из визуре *другог*: избегавање погледа својеврсна је негација присуства посматрача, гест *noli me tangere*, којим је неутралисана моћ и одбијена комуникација у оквиру подразумеваног дискурса, чак и у сврху женске „проповеди“, која је традиционално бивала завршена поразом жене.¹⁸ Фантазматска пројекција акта опозив је друштвено-идеолошког дискурса моћи и позив на остварење женске еманципације која неће имати елементе саможртвовања, било да је реч о жртвовању у оквиру фалоцентричног светоназора, било да је реч о жртвовању индивидуалности појединачне жене, као самосвојног бића, општости (феминистичког) појма женскости.

Визуелно поље редуковано је наговештајем предмета који припада сфери приватног (софе) и који затвара и ограничава простор између првог и другог плана, спречавајући успостављање дијалога са моделом. Целина еротизованог лика младе жене – можда фантазмагоријски аутопортрет уметнице – указује и на изванредан опрез. Девојка, заогрнута великом драперијом, чији руб прикрива само гениталије, остављајући тело потпуно разголићеним, делом одаје утисак збуњености особе која схвата да је посматрана.¹⁹ Тело постаје предмет изложен скопофилији, а положај екстремитета, као метафора растворених латица, указује на отвореност и крхку краткотрајност лепоте ухваћене у замку природног циклуса зрелости и пропадања. Неукроћеност распуштене косе доводи у алузивно поље Ботичелијеву *Венеру*, а разоткривене обрине глорификују младалачку лепоту.

Међутим, либералним наглашавањем субјективитета девојчиног погледа, заинтересованог за себе и за сопствено тело, Зора Петровић претвара тело

¹⁸ У *Речнику основних феминистичких појмова*, Зорица Мршевић наводи проповеднице (Света Параскева, Огњена Марија, Хилдегард из Бингена) које су бриљантно јавном критиком друштвене стварности потискивале мушкарце у други план, али су због свог става бивале најсуровије кажњене.

¹⁹ Сличан пример проналазимо и у Реноаровој (Pierre-Auguste Renoir) голој *Дијани* (1867), коју Реноар заогрће крзном, додајући јој симболе лова (лук и стрелу). У оба случаја, актови приказују више од уобичајеног спектра женског шарма и заводљиве привлачности.

у извор женске моћи, чиме оно губи статус објекта. Модел, са уснама благо повијеним надоле, чији израз остаје загонетан – колебајући се између стрепње и ироније, успоставља еротску двосмисленост. Женски акт задобија активну улогу у симболичком поретку моћи и нарушава мушку воајерску доминацију. Поглед жене усмерен ка сопственом телу, међутим, представља чин аутоеротизма којим се присвајају одлике мушкарца, нарцисистички гест у коме и модел и уметница, као носиоци женског, постају уживаоци и обожаваоци властитог тела.

Варљивост (моћи) и сањарење (о погледу). Композиција *Акта* Зоре Петровић доноси стога шифровану и замаскирану визуелизацију самосвојности и одбацује патријархални код, одузимајући мушкарцу улогу посматрача чија се моћ заснива на женској пасивности. Потирање традиционалног кода остварено је заменом актера у чину гледања. Слика суочава два погледа – поглед активног, подразумеваног посматрача и поглед жене, неодређено усмерен ка сопственом телу – чиме је спречена њена трансформација у објекат посматрања. Субјективност погледа модела успоставља нову конвенцију: њен поглед је упућен себи или нечему изван слике и саме ситуације посматрања. Он одриче узајамност гледања и мамљења, потврђујући право модела-објекта да слободно *гледа и оцењује*. Посматрач изван слике, пак, у нераскидивој је вези са посматраним телом; међутим, иако мами на посматрање, оно одбија комуникацију у оквиру подразумеваног модела. Успостављени дијалог између акта и посматрача обележен је одбацивањем традиционалних улога – незаинтересованост узвраћеног погледа притом ствара страх мушкарца од губитка доминације.

Тамара Граб истиче да језик сликарства повезује женско тело и површину платна: „Описати слику значи описати жену. Реаговати на слику значи бити заведен ‘женским’ шармом. (...) У свету у коме су уметници и посматрачи конструисани као мушкарци, а леви модели као жене, где се боја нуди као средство за слављење чула, ова слика може истовремено да функционише и несвесно као коначна похвала површини и субјекту, али и као коначно растеређивање мушкарца уметника и потрошача. Заправо оно што се неке може учинити као невино дивљење уметности и лепоти, део је суптилног потврђивања социјалног и симболичког поретка који фиксира ‘мушкост’ и ‘женскост’ у духу традиционалних назора“ (Grab 1997).

Мике Бал наводи да су управо нова интересовања за визуелност обезбедила алтернативни, феминистички модел теорије комуникације, који се може дефинисати као воајеризам: „Феминистичка истраживања односа моћи који се успостављају у домену визуелне културе наглашавају ове односе у комуникацији. Тако се обликује алтернативни модел, у којем је визуелна комуникација представљена као копија лингвистичког идеалистичког модела. Овај алтернативни модел је воајеризам. Док лингвистички модел тежи затамњењу операција моћи у комуникацији, овај визуелни модел тежи ка редуковању гледања искључиво на моћ, на апсолутну субјект-објект релацију, у којој посматрач/прималац има тоталну моћ, а објекат гледања чак ни не учествује

у комуникацији. Овај модел је, заправо, заснован на некомуникацији“ (Bal 1997).

„Воајеризам“ сликарке преображава се, међутим, на *Акту* Зоре Петровић у креирање женских личних вредности и идентитета; он производи тело, ужива у акту стварања, оснажује га и милује стваралачким потезом, улазећи у однос са њим и уводећи га у сферу новог симболичког поретка, из којег је мушкарац искључен. На тај начин се уметница поиграва са традиционалном везом између сликарства и поседовања жене, јер улогу сликара-воајера-поседника сада преузима жена.²⁰

Зора Петровић као да акт поседовања, стигматизације и мушке доминације преображава у акт (само)креирања, негирајући притом и воајеристичке и фетишистичке механизме и разарајући модел моћи који се заснива на субјект-објект релацији. Сликање акта овде постаје чин самоидентификације, објекат гледања постаје носилац погледа који искључује поглед посматрача и тиме нарушава његову апсолутну моћ. С једне стране, наго тело уноси пометњу наговештајем еротског обећања, док – с друге стране – укида сан о потпуном предавању. Изграђена ликовна форма *варљивости* сексуализованог тела, изложеног воајеризму мушког погледа, преображава се у чулно сањарење модела о сопственој еротичности, а егзибиционистичка заводљивост тела које провоцира посматрача својим „разапетим“, еротизованим положајем и позива на воајеристичко уживање постаје чин стварања и посматрања сопственог / вољеног тела – будући да се у „воајерској“ улози сада налазе и уметница и модел.

Петровићева тело примењује као искуствени материјал на коме темељи ново мишљење, у супротности са маскулином кулуром. Тело које долази до сопствене егзистенције, независно од мушког погледа, истовремено је омаж Делаacroвој робињи која предводи народ: драперија се преображава у барјак победе, док уздигнута рука модела од значења препуштености задобија значење моћи и покрета који поништава воајеристичко загледање у акту свесног самоизлагања. Акт асоцира и на Јудитине заводничке моћи или Саломин плес под веловима: жена преузима доминацију над посматрачем – заведеним мушкарцем, који постаје плен сопствене жеље.²¹ Заводљиво женско тело постаје за мушкараца *против-тело*, носилац радикалног женског субјективитета. Одбацивањем патрналистичког угњетавања, које прати поигравање са архетипским представама мрачне мајке и жене заводнице, активира се мушки страх од кастрације и матријархалне доминације.²²

²⁰ Ова тема је проблематизована у контроверзном филму *Плаво је најнежнија боја* (2013), редитеља Абделатифа Кешиша – филмској адаптацији француског стрипа *Плави анђео*, Жили Маро (*Blue Angel /Le bleu est une couleur chaude*), из 2010. године.

²¹ Јудита из *Старог завета*, да би спасила свој град, користи заводничке моћи и мами Холоферна у смрт. Овај омиљени мотив барокног сликарства укључује се у ред представа женских хероина и ратница, попут Ботичелијеве Паладе Атене и осталих фигура „кастрацијских“ жена у европском сликарству.

²² Опширније види у Брил 1993.

Виртуелна тачка пресека, дијагонала драперије, које затежу чврсто пиктурално грађене руке, истовремено потенцира и прикрива постојање женских гениталија, које су скривено место уживања. Неприродност положаја са подигнутим рукама и раширеним ногама постаје еротска парадигма са двојаким, супротстављеним значењем – централна тачка женског тела нуди се и скрива од погледа, чиме указује на егзибиционистичку жудњу за виђењем, док истовремено исказује бунт, презир и својеврсну агресију усмерену према патријархалном наметању осећаја стида и грешности.

Уметница у лакановском огледалском одразу проналази сопствену идентификацију са идеалним егом, али и са другим идентитетима који учествују у чину посматрања. Тешка контура која обавија тело младе жене, читано у патријархалном кључу, симболички је оков, која сваку њену жудњу претвара у пораз, потчињеност и тескобу; међутим, у контексту ове слике, она постаје граница слободе и независности коју личност успоставља према другом телу и дефинишућем простору. Еротски однос са (неприсутним) *другим* немогуће је успоставити у моделу који доноси ограничавања и стога чулност остаје затворена у сопственом оквиру, а фантазматски жељени сусрет заробљен је у самопосматрању и одложен за тренутак „пробијања чауре“. Перформативно, пропустљиво тело постаје носилац сексуалности која више није „природна“, већ се преображава у мрежу културних образаца и друштвених односа који чекају своје разрешење.

Разумевање еротизма у процесу грађења нове форме женског акта на сликама Зоре Петровић суочава нас стога са низом идеолошких представа и стереотипа концентрисаних око перцепције тела као објекта и тела као носиоца субјективности, чиме пружа могућност суочавања са сопственим тумачењем и границама личног и друштвеног дискурса о телу, полу и чулности.

Литература:

- Bal, Mike. 1997. "Око njegovog gospodara". *Rod i prikazivanje. Ženske studije* 7. Beograd: Centar za ženske studije. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/224-okonjegovog-gospodara>. приступљено 15.1. 2014.
- Башић, Ивана. 2013. „Омотач’ и ‘целина’: иконичност лексема *тело* и *нум*“. *Гласник Етнографског института САНУ* 61 (1):75–89.
- Брил, Жак. 2003. *Лилит или мрачна мајка*. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Brodsky, Džojs. 1986. „Delacroix’s ‘Le Lever’, Cezanne’s ‘Interior with Nude’, Picasso’s ‘Demoiselles d’ Avignon’ and the Genre of the Erotic Nude“. *Atribus et Historiae*, Vol. 7, No 13: 128–151.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of “sex”*. New York: Routledge.
- Grab, Tamara. 1997. „Rod i predstava“. *Rod i prikazivanje. Ženske studije* 7.

- Beograd: Centar za ženske studije. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/223-rod-i-predstava-uvod> приступљено 15.1. 2014.
- Ђорђевић, Драгослав. 1978. „Сведочења о Зори Петровић“. *Петроспективна изложба слика, Зора Петровић 1894–1962*, Београд: Музеј савремене уметности.
- Ivanović, Zorica, Šarčević, Predrag. 2003. „O statusu tela u antropologiji“. Uvod u *Antropologija tela*. Kultura 105/106: 9–24. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Марковић, Маја. 2012. „Женски акт у опусу Зоре Петровић“. *СИНТЕЗИС IV/1*: 175–190.
- Мршевић, Зорица. 1999. *Речник основних феминистичких појмова*. Београд: ИП „Жарко Албуљ“.
- Mulvey, Laura. 1975. *Visual Pleasure and Narrative Cinema* - Originally Published - Screen 16.3 Autumn 1975 pp. 6–18. <http://www.jahsonic.com/VPNC.html>, приступљено 15.1. 2014.
- Polok, Grizelda. 1997. „Modernost i prostori ženskosti“. *Rod i prikazivanje. Ženske studije 7*. Beograd: Centar za ženske studije. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/225-modernost-i-prostori-zenskosti>, приступљено 15.1. 2014.
- Срдић, Анђа. 2008. „Тело и телесност у антрополошкој перспективи“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 72: 93–105.
- Стевановић, Момчило. 1952. *Сликарство Зоре Петровић*, Београд: Књижевне новине. у: Трифуновић, Лазар. 1967. *Српска ликовна критика*: 491–495. Београд: Српска књижевна задруга.
- Трифунувић, Лазар. 1973. *Српско сликарство 1900–1950*. Београд: Нолит.
- Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 2009. *Manet and the Object of Painting*. London: Tate Publishing.
- Фуко, Мишел. 1997. *Надзирати и кажњавати*. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Frojd, Sigmund. 1984. „Tri rasprave o seksualnoj teoriji“. *O seksualnoj teoriji. Totem i tabu. Odabrana dela Sigmunda Frojda IV*. Novi Sad: Matica srpska.
- Ћубрило, Јасмина. 2011. *Zora Petrović*. Beograd: TOPY.

Новински чланци:

- Михаиловић, Миливоје. 1959. „Зашто баш овако? Зора Петровић“. Младост, 7. јануар.
- Трифунувић, Лазар. 1962. „Од таме до светлости. Уметнички пут Зоре Петровић“. *НИИ*.

ФИЛМОВИ:

Kechiche, Abdellatif. 2013. *Blue Is the Warmest Color /La vie d'Adèle - Chapitres 1 et 2*.

Petrija Jovičić
Ivana Bašić

In Search of a Painter's Stroke. Female Body Boundaries in Zora Petrovic's Painting Acts (1956/1957)

The treatment of female body in the paintings of Zora Petrovic anticipate the feminist theories that originated during the 70's and 80's of the 20th century, which suggested androcentrism and absence of the female perspective and the necessity of re-evaluation on the concept of body. Through the expression of female body, in the traditional painter's act, Zora Petrovic flirts with the social constructions of body and gender, intuitively pushing the boundaries towards the spiritual realm while treating body not only as an physical object but also as the bearer of the subjectivism and the point where personal and sexual identity, cultural and social stereotypes and relations between power and domination interconnect.

The Act (1956/1957) represents an artistic deliberation on the social position of female body in the patriarchal capitalism with the elements of her own fictitious projections in search of the artist's personal female and artistic identity, including her own intuitive artistic indication and conjecture on the feminist theories that had followed. The painting of this act depicts an act of self-identification, while the object of observation becomes the perspective of beholder who detaches the perspective of an observer while rendering his (male) absolute power ineffective. The naked body brings disarray by an indication of an erotic promise while dismissing an illusion of the absolute capitulation. The developed artistic form of ambiguous sexualised body that is revealed to the male voyeuristic observation transitions into the sensual dreaming of the model about own erotic and exhibitionistic body seductiveness which is, in fact, a provocation to the observer by its revealing eroticised position while encouraging a voyeuristic enjoyment that becomes an outcome of creation and observation of self-admired body, and in the process transposing the artist and the model into the voyeuristic roles. The innate understanding of eroticism, in the process of development of a new form of female act, in Zora Petrovic's paintings, faces us with an array of ideological presumptions and stereotypes that are conceptualised around the perception of body as an object and as a bearer of subjectivism while allowing an opportunity to question own interpretations and boundaries of personal and social discourse on the subjects of body, gender and sensuality.

Key words:

act, concepts of body, gender identity, pleasure in seeing, sexuality and power, Zora Petrović.

DOI: 10.2298/GEI1402171P

УДК: 811.163.41'373:39

Примљено за штампу на седници Редакције 15. 09. 2014.

Снежана Петровић

Институт за српски језик САНУ, Београд,
snezzanaa@gmail.com

Тома Тасовац

Етнографски институт САНУ, Београд,
ttasovac@humanistika.org

Збирка речи Димитрија Чемерицића као извор за етнолингвистичка и етнологска истраживања¹

У раду је представљена збирка речи из Призрена Димитрија Чемерицића – не само као сведочанство о језичком богатству призренског дијалекта, већ и као јединствени извор за етнолингвистичка и етнологска истраживања друштвених вредности, моралних кодекса, обичаја, начина живота и мишљења, који чине део специфичног призренског менталитета.

Кључне речи:

Призрен,
дијалекти,
српски језик,
етнолингвистика,
етнологија,
Димитрије
Чемерицић.

Рукописна збирка речи из Призрена Димитрија Чемерицића чува се у Институту за српски језик САНУ, као део лексичке грађе за *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, и садржи близу 16 000 одредница. Од краја 2013. године, целокупна збирка речи по први пут је доступна стручној и широј јавности преко интернета, у оквиру Платформе за транскрипцију српског рукописног наслеђа <http://prepis.org> (Петровић / Тасовац 2013а), а делови збирке послужили су и као основа за мултимедијалну изложбу „Призрен – живот у речима“ (Петровић / Тасовац 2013). И док се, у оквиру ИИИ пројекта 47016 *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“* тренутно ради на транскрипцији, обележавању семантичких поља, међусобном повезивању појединачних одредница и развоју напредних навигационих

¹ Овај чланак је резултат рада на пројекту *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“* (бр. 47016), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

структура за ово јединствено сведочанство о призренском дијалекту, циљ овог рада је да читаоцима пре свега пружи увид у садржај саме збирке и истакне важност коју она има као извор за етнолингвистичка, етнологска, антрополошка и историјска истраживања Призрена и његове околине.

Димитрије Чемерикић је рођен 6. новембра 1882. године у Призрену. Као официр, учествовао је у два балканска и два светска рата. Други светски рат дочекао је као коњички бригадни генерал, а заробљен је 20. априла 1941. године у Дечанима, одакле је депортован за Немачку, у официрски логор за ратне заробљенике, где је и остао све до 6. априла 1945. године. За заслуге стечене у рату и миру добио је петнаест домаћих и страних одликовања. Умро је 26. октобра 1960. године у Београду.² По повратку из заробљеништва посветио се раду на речнику српског говора Призрена.

Део рукописа, укупно 3 848 речи на слова *a-*, *b-* и *v-*, предао је Српској академији наука 1950. године (РСА 1: XXVI; CVIII). Како се у самом рукопису налазе подаци из различитих извора и после 1950. године, Чемерикић је на њој очигледно радио до краја живота, а о томе када је остатак збирке предат Српској академији наука и уметности не постоји никакво писано сведочанство. Речи из збирке на прва четири слова азбуке, њих око 3000, прекуцане су на папир формата А4.³ Остатак збирке је у листићима исписаним мастилом или обичном оловком, различитог формата и квалитета – највише их је сасвим малих, величине 1/16 формата А4, на хартији из старих свезака, али и на цигарет-папиру.

Призрен је вековима био мултиетничка, мултиконфесионална и мултијезичка средина у којој су, повремено или трајно, живели Срби, Албанци, Турци, Власи, Арумунци, Роми, Горанци, Грци, Млечани, Саси, Дубровчани, Которани и други. Традиције ових различитих култура и цивилизација утицале су једна на другу, оформивши особен 'призренски менталитет' по коме је овај град и данас познат. Призрен се развио и у једну изразито вишејезичну заједницу, што је уз етничку и конфесионалну различитост довело до стварања специфичних локалних идиома, чији су међусобни утицаји и особен развој задивљујући, чак и за традиционално шаролик балкански простор (в. Соболев 2013: 127). Градски српски и турски говори били су предмет озбиљних лингвистичких истраживања из којих су произашле три монографије (Sureja 1987; Реметић 1996; Петровић 2012) и на десетине чланака⁴. Данас доминантан албански језик, као и други мањински језици, још увек чекају да буду адекватно проучени у контексту призренског микродијалекта. Међутим, како је савремена етничка ситуација у Призрену у

² Детаљнији подаци о Димитрију Чемерикићу могу се пронаћи у Vjelajac 2004: 135 и Петровић / Тасовац 2013: 7–9.

³ Лексичка грађа из ове збирке несистематично је уношена у РСА, а упоређивање репрезентативног узорка одредница из збирке и овог речника показало је да је сразмерно мали број потврда из овог рукописа, и то претежно у првих неколико томова, посведочен у РСА. На основу увида у картотеку лексичке грађе за овај речник установљено је и да Чемерикићева збирка није интегрално унета ни у њу, а о томе које су речи и по ком критеријуму одабране да се у картотеци нађу не постоји никакав податак.

⁴ За преглед ове литературе в. Петровић 2012: 14–19.

последње две деценије значајно измењена, важност старијих писаних споменика за језичку и културну историју, не само овог града, већ и ширег региона Балкана, од посебног је значаја. У том светлу, рукописна збирка Димитрија Чемерићића представља, на првом месту, драгоцену сведочанство о српском призренском говору, чији су носиоци данас углавном расељени из тог града и који као урбани микродијалекат готово да више не постоји. Истовремено, ова збирка је и сведочанство о међујезичким односима, будући да доноси бројне локалне албанске и турске речи (писане ћирилицом) као етимоне, али и синтагме, изразе, па и читаве реченице на та два језика у примерима који се уз одреднице у рукопису наводе.

Чемерићић је записивао речи на различите начине и из различитих извора. Ексерпиром је речи из трговачких и еснафских тефтера и протокола, и зато се у збирци налазе и текстови писани старијом графицијом. Користио је и етнографске и историјске књиге о Призрену, као и новинске чланке, путописе и друга лична сведочанства. Најдрагоценије су, међутим, оне речи у којима је Чемерићић бележио примере из свакодневне комуникације, приче о обичним људима и сликовите животне ситуације у којима су се они налазили. Управо тај ауторов лични и емоционални поглед на Призрен какав је некада био даје овој збирци посебну димензију. Она је више од дијалекатског речника једног говора или једне уже географске области. То је својеврсна енциклопедија Призрена и Призренаца, која доноси обиље података о њиховим обичајима, одећи, занатима, јелима, међуетничким, међуconfесионалним и социјалним односима. Зато ова збирка, поред лингвистичког, има и велики културноисторијски и етнографски значај.

Највећи број речи у збирци обрађене су на стандардан лексикографски начин, опскрбљене су акценатским и граматичким подацима, дефиницијом и примерима. Међутим, приликом коришћења ове збирке треба имати у виду да ју је сачинио нелингвиста, аматер – што није реткост, али и то да она није прошла стручну редакцију – што је, пак, у таквим случајевима уобичајено.⁵ Управо је тај „аматерски“ приступ и допринео да збирка има „енциклопедијски“ карактер, а у раду ће се, на основу неколико илустративних примера, предочити тумачења везана за употребу и порекло неке речи или израза, као и Чемерићићеви „нелингвистички“ коментари, без којих би разумевање значења било непотпуно, а друштвени и историјски контекст сведен на минимум. На тај начин ће бити представљен само делић збирке која пружа мноштво података кориних за етнолошко-антрополошка и историјска истраживања, јер показује шта се све из збирке може сазнати о некадашњем животу призренаца, њиховим међусобним односима и духовној и материјалној култури житеља Призрена.⁶

⁵ О лингвистичким особинама ове збирке речи, са становишта српске дијалектологије, написана је једна исцрпна анализа (Реметић 1996).

⁶ Реченице, посебно они дијалекатски, препознати су од стране научника не само као извори за лингвистичка и, уже гледано, етнолингвистичка истраживања, већ и као штиво са обиљем података из области материјалне и духовне културе носилаца говора, корисним за етнолошка истраживања, в. Бјелетић 1996: 214–215; Бјелетић 2012: 299–300; Петровић 2010: 202–203.

Само на основу дефиниције израза *дечанска непреља* ‘врло лења женска особа’ могло би се помислити да је он мотивисан постојањем жене из градића Дечани, чија се лењост прочула све до Призрена. Међутим, Чемерикић нам сам нуди право објашњење: „Овај израз је постао по једној од фигура којима је оивичена – украшена спољна страна главног олтарског прозора цркве у манастиру Дечанима. Та фигура је женска и као да пре[д]ставља⁷ жену нерадницу (у Призрену непр[а]ља) која седи на земљи савијених колена, на која је наслонила лактове, док је песницама поднимила своју главу.“⁸

Чемерикићева збирка, такође, обилује примерима народних обичаја, празноверица, враџбина, гатања и народне медицине. Неки од њих описују радње усмерене на сазнавање судбине. Под речју *мартифал* даје се опис врачања уочи православног празника Ђурђевдана: „врачање у очи прав.[ославног] празника Ђурђевдана да се види шта је коме судбина одредила; врачаре обично мухамеданке, а нађе се и по која Српкиња. Поступак: ж. [енска] чељад (девојке и млађе жене), а често и по који мушкарац даје по који белег од себе (конац, ободац, прстен, што од ж. [енског] накита и т.п.). Врачара те белеге ставља у земљани ћуп с водом који покрије огледалом па га с вечери ставља под ружу (ако је има) или под било какво дрво. Сутрадан рано ујутру она отвара ћуп и почне вадити белег по белег говорећи: Мартипал, мартипал, ћиме ди[ш]ти[ш] бу игбал (тур. мартипал, мартипал, чија је ово срећа) и о сваком белегу каже шта је његову сопственику намењено судбом.“

Други пример се налази под одредницом *дете*: „Код Срба у Призрену постоји овакав обичај у вези са једним веровањем: кад кућа очекује принову, а у кући се тада тка, и када је ткање при завршетку те када из свога лежишта – жљеба на задњем вратилу испадне онај штапић (у Призрену ст[а]пче) што држи почетак пређе кад се ова навија на вратило, онда неко од укућана узме тај штапић у зубе и излети на улицу, а за њим и по који од укућана; сад се гледа ко ће прво наићи на њих: мушкарац или женска; ако прво наиђе мушкарац верује се да ће очекивана принова бити мушко; у противном, родиће се девојчица. У неким кућама чељадету са штапићем у зубима се претходно вежу очи и тако оно излази на улицу.“

Бројне враџбине тичу се постизања циља или жељеног понашања у мушко–женским односима. Тако Чемерикић под речју *куче* бележи: „Длака од „слепо куче“ (неколико длачица дискретно стављених у џеп или на одећу) има ту моћ да натерају момка да залуди за девојком која му је дала те длаке. Ређи је случај да то раде момци. Кад жена жели да ошамути мужа тако да он само њу слуша, само њој верује и само њој се повинује па макар због тога дошао и у сукоб са својим најближима она ће му дати длаке од слепога пса да он ослепи за све сем за њу.“

⁷ У угластим заградама дате су наше допуне скраћеницама, разјашњења појединих речи и стандардизована варијанта дијалекатског текста.

⁸ Увидом у фотографије Републичког завода за заштиту споменика у Београду установљено је да се фигура коју Чемерикић описује не налази на главном олтарском прозору, већ на једном од бочних прозора цркве у манастиру Дечани.

св. Трифуна; више Тур. но Срба; Сандџкиски по који Тур.; (Дограмациски [столарски]); Јапициски [зидарски] – св. Тому Срби; Бојациски – Духове? Срб и 2 мухам.[еданца]; Мумциски [воскарски] – Св. Марка Срби; саатчи^{ски}? Турци; казанци^{ски}; калајци^{ски}? Петровдан – Цинц.[ари]; налбанциски [поткивачки]? Тур.; ковачки? Циг.; бичакчиски [ножарски]? Тур. и по који Србин; наљнциски [израђивачи нанула]? Тур. и Срби; табачки? Тур. имали еснаф; касапски? Турци; берберски? Турци; Памуклијаши – Срби; Сарачи [израђивачи опреме за коње] – Турци; Калдрмције?; Бунарције?⁹

Чемерикићев ономастички материјал неуобичајено је богат за један дијалекатски речник. Иако није исцрпан, он даје веома добар увид у микротопонимију Призрена и околине, у лична и породична имена, презимена и надимке Призренаца. Очекивано, српских патронима је највише, али су и турски и албански бројни, док је осталих знатно мање. Код муслиманских имена не може се увек тачно одредити да ли су албанска или турска, јер их некада означава као „муслиманско име“, а некада као „турско и арнаутско мухамеданско“. Аутор збирке је често поред имена бележио занимање конкретне особе коју је имао на уму, можда сматрајући тај податак важнијим од етничке припадности, па тако, на пример, стоји: *Јашар* – бакалин, *Јонуз* – алвација, *Јусуф* – бичакчија, све муслимани, али и *Јоргуш* – калдрмција, Цинцар.

Међунационални и међуконфесионални односи у Призрену, одређење другог и самоодређење по националној и верској припадности, такође се на много начина могу ишчитати из Чемерикићевог материјала. За етноним *Србин*, Чемерикић као синоним користи реч *рисјанин*, посебно у старијим писаним изворима, уз који готово увек даје објашњење, као у примеру одреднице *Каљаја*: ‘тврдиња, тврђава, град: Рисјани^{ма} (читај Србима) је јасак да улегнеф у каљају’ [Хришћанима (читај Србима) је забрањено да уђу у каљају].

Турци су у збирци увек само *Турци*, подразумева се да су муслимани, док приликом помињања Албанаца аутор готово увек наглашава да ли су *мухамеданци* или католици, које назива *Латинима*: *Латинка* ‘читај Арнаутка римокатоликиња’.

Забележено је и неколико пејоративних назива за припаднике појединих верских и етничких група. Поред распрострањених *каурин*, *ѓафир* ‘онај који не признаје Бога, неверник’, *чифутин* ‘Јеврејин’, посведочено је и *кисела мрва* ‘израз за ниподаштавање који Срби у Призрену користе за тамошње Цинцаре’.

У етнонимима се огледа и социјална мимикрија, карактеристична за период верских и етничких тензија с краја XIX века, доба пред ослобођење тих крајева од османске власти. У њој се поред становника Призрена помињу и припадници других народа који су у том граду привремено боравили. Чемерикић бележи реч *кожувар* у значењу ‘Рус’: ‘За време Руско – Турског рата 1877/78. г. Срби у Призрену су тако звали Русе у међусобним разговорима да их месни

⁹ Овај попис еснафа у Призрену представља транскрипт рукописа са листића. Знаке питања бележио је сам аутор, изражавајући недоумицу око тачности података, писаних највероватније на основу сопственог сећања.

Код *младожење* Чемерикић наводи само дефиницију и пример из народне песме: „Къд прођоше девет годинице, | Тъд се спраи младожења млади | Да отидне до Орида града | Да запреси Оритку девојку“ [Кад прођоше девет годиница, Тад се спреми младожења млади Да оде до Охрида града Да сапреси Охритку девојку]; – „Штом испрати свога младожењу, | Поврати се на своје чардаке | и обуче руо неносено.“ [Чим испрати свога младожењу, Врати се на своје чардаке и обуче одећу неношену].

За разлику од тога, само допуна речи *младаневеста* има троструко више текста. Подробно је описан обичај да невеста после венчања, једном месечно, „гостује три дана у родитељској кући, да „омасти косу“, да „напише веђе“ и да награди лице козметичким средствима које домаћице саме справљају, да се дакле уреди, улепша. Њен младожења долази у тазбину на вечеру и преноћиште тек трећег дана ових гостовања своје невесте. Овако се то ради да би се невести уштеделе неугодности машћења косе и дотеривања лица (последње је велика срамота иако то чине све жене редом) у кући где она још није сасвим своја с једне стране, а да је с друге стране, ни њен младожења, ни његови укућани не виде онако неуредну са намашћеном и још неопраном косом и обрвама, а поглавито кад спрема срества да „гради лице“. Ређи су изузетни случајеви да младожења долази у тазбину још првог дана. И за овакве нађе се начина и да курјаци буду сити и овце на броју: невести се бојадише коса после вечере и кад младожења оде на починак у засебној соби или са домаћим мушкарцима; прање косе бива сутрадан ујутро још док мушкарци нису поустајали.“

Стереотипна слика патријархалног друштва и места жене и мушкарца у њему уобичајена је у овој збирци. Међутим, вишеслојност женске културе и њеног социјалног положаја може се наслутити и из ове народне загонетке забележене само у Призрену: да`ти, да`м, свр. ‘подати се мушкарцу (за жен. чељаде): Къд имам не ти давам, моли Бога да немам па да ти дадем’ [Кад имам не дајем ти, моли Бога да немам па да ти дам.] (загонетка – одгонетљај: жена са и без мужа).

Са осталим вредним споменицима материјалне културе, по којима је Призрен познат, српски призренски говор чини неодвојиву целину културног наслеђа овог дуговечног града и значајног културног центра. У том смислу, збирка речи из Призрена Димитрија Чемерикића није важна само као сведочанство о језичком богатству призренског дијалекта, већ и као јединствени извор за истраживања друштвених вредности, моралних кодекса и начина мишљења, који чине део специфичног призренског менталитета. Даљим радом на транскрипцији и побољшавању претраживости дигиталног издања Чемерикићеве збирке, као и њеним повезивањем са другим језичким ресурсима, отвориће се нове могућности за изучавање језика као средства нематеријалног наслеђа.

Литература:

- Бјелетић Марта, Wiesław Boryś i Hanna Popowska – Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, tom I, A – Ć, Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1994, 272 str, *Јужнословенски филолог* LII, Београд 1996, 213–219.
- Бјелетић Марта, Магични свет дијалекатске лексике. Момчило Златановић. *Речник говора југа Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*. Врање: Аурора, 2011, 561 стр., *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LV/2, Нови Сад 2012, 294–301.
- Петровић Снежана, Збирка речи из Призрена Димитрија Чемерићића као извор за проучавање језичке и културне интерференције на Косову и Метохији, Међународни тематски зборник *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 1, *Језик и народна традиција*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2010, 195–206.
- Петровић Снежана, *Турцизми у српском призренском говору*, Институт за српски језик САНУ, Монографије 16, Београд 2012, 424 стр.
- Петровић, Снежана и Тома Тасовац, *Призрен - живот у речима*, Институт за српски језик САНУ, Центар за дигиталне хуманистичке науке, Галерија науке и технике САНУ, Београд 2013.
- Петровић, Снежана и Тома Тасовац (уредници), *Збирка речи из Призрена Димитрија Чемерићића*. <http://prepis.org>. Београд, Центар за дигиталне хуманистичке науке, Институт за српски језик САНУ, Етнографски институт САНУ, 2013а.
- Реметић Слободан, Српски призренски говор I (гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник* 42, Београд 1996, 319–614.
- РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959—.
- Соболев А. Н., *Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова, Том I, Ното balcanicus и его пространство*, „Наука“ / Verlag Otto Sagner, Санкт-Петербург / München, 2013.
- Vjelajac Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2004.
- Jusuf S., *Prizrenski turski govor*, Priština 1987.

Snežana Petrović, Toma Tasovac,

The Lexicon Manuscript by Dimitrije Čemerikić as a Source for Ethnolinguistic and Ethnologic Research

This paper highlights the importance of Dimitrije Čemerikić's handwritten collection of words from the historic city of Prizren as a valuable resource for the ethnolinguistic and ethnologic study of its colorful, multicultural past. The manuscript, which contains around 16,000 lemmas with definitions and examples, was compiled in the middle of the 20th century. The original is nowadays archived at the Institute for the Serbian Language of the Serbian Academy of Arts and Sciences, while a digital edition has been available since 2013 via the Platform for Transcription of Serbian Handwritten Heritage, <http://prepis.org>. The paper shows how Čemerikić's lexicographic treatment of the Prizren dialect reflects various aspects of popular culture (customs, superstitions, witchcraft) and urban life (guilds, social and ethnic relations, etc.) by analyzing exemplary lexemes such *dečanska neprelja* (lazy female, lit. 'woman from Dečani who doesn't know how to weave'), *martifal* (divination on St. George's Day), *dete* (child), *kuće* (dog), *magareći mozak* (potion, lit. 'donkey's brain'), *meso govecko* (beef), *esnaf* (guild), *Kaljaja* (fortress), *Latinka* (Albanian Catholic female), *kisela mrva* (pejorative for Aromanian, lit. 'sour crumb'), *kožugar* (slang for Russian, lit. 'leather-worker'), *Karafera*, *mladoženja* (groom), *mladanevesta* (bride), and *dati* (to give).

Key words:

Prizren,
dialects,
Serbian
language,
ethnolinguistic,
ethnology,
Dimitrije
Čemerikić.

Ђурђина Шијаковић

Етнографски институт САНУ

djurdjina.s@gmail.com

Другост варварке: Медеја Еурипидова и Медеја Велимира Лукића¹

Овај рад нуди читање двије драме: Еурипидове (око 480–406 пр. Хр.) трагедије Медеја и радио-драме Медеја, Велимира Лукића (1936–1937). Најприје су сагледана два нивоа поларитета сопство : другост у класичној грчкој мисли; то су дихотомије Грк : варварин и дихотомија родне перспективе. Затим су анализирани драме, са фокусом на овом поларитету. Еурипидова Медеја је опасна странкиња и пријетња мушком принципу; она је радикална другост у односу на грчко сопство. У Лукићевој Медеји се супротстављају вјечно и промјенљиво, мушко и женско, а јаз који зјапи између хеленског и варварског свијета бива у крупном плану.

Кључне ријечи:

хеленство,
варварство,
грађанин полиса,
жена, сопство,
другост, Медеја,
Еурипид (око
480–406 пр. Хр.),
Велимир Лукић
(1936–1937).

Και τώρα τι θα γένουμε χωρίς βαρβάρους.
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μία κάποια λύσις.
И шта ће сад бити са нама без варвара?
Они су ипак били неко решење.

Константин Кавафи (1863–1933), *Чекајући варваре*

Припадност једној друштвеној заједници, народу, вјери, култури може се изражавати кроз разлике и границе између *нас* и *других*, између нашег *колективног сопства* и њихове *другости*. У одређеним историјским околностима, ове разлике и границе се нарочито истичу, при чему *други* постају аутсајдери, они са друге стране границе, преко и изван ње. Док су за модерно доба тековине класичне грчке културе првенствено повезане са полисом, градом-државом, Атином и њеним дометима, класична грчка књижевност даје велики значај дефинисању општегрчког идентитета и, насупрот њему, стварању фигуре варвара. Другост у односу на пуноправног припадника грчког друштва у нарочитој вези је са перцепцијом жене и тензијом између *πόλις*-а и *οἶκος*-а, тј. између јавно-политичког и приватно-породичног живота.

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност* (бр. 177028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Варварин и Грк у класичној грчкој мисли

Овај контраст између Грка и варвара, не нарочито упадљив у књижевности архајског доба, постаје све важнији (а појам варвара све више пејоративан) упливом неколико међузависних фактора. Постепено наметање персијске власти у западној Малој Азији од средине VI вијека и успјешан отпор многих грчких држава у првој половини V вијека водили су успостављању атинске хегемоније над Делском лигом (478/7. пр. Хр.), основаном са циљем грчког уједињења против заједничког непријатеља – Персије. Уз ове чиниоце, као и уз веома велики број не-грчког робља у Атини, разлике и границе су постајале све битније.

Персија из доба ахеменидске династије дала је грађу и инспирацију Есхиловим *Персијанцима* и Херодотовој *Историји*. Неколико година након оснивања поменуте Делске лиге, у Атини се приказују Есхилови *Персијанци* (472. пр. Хр.); са овом драмом постепено настаје постојана слика о варварину у класичној грчкој (прије свега – атинској) књижевности и умјетности V вијека. У Херодотовој *Историји* (око 430. пр. Хр.) описани су многи не-Грци. Став о њима у *Историји* варира од дивљења египатском народу (у II књизи) до не тако позитивних описа Скита (у IV књизи) насупрот Египћанима; Херодот примјеђује да скитским номадским пастирима, упркос војној моћи, недостају многе тековине културе (као што су кућа, пољопривреда, споменици). Овај Херодотов други, скитски тип варварина је круцијалан за каснији концепт варварства, по коме је оно у антитези са културом. Једног Скита Херодот, додуше, веома поштује – саг Анахарсис (VI пр. Хр.) обдарен је примитивном мудрошћу и један је од прототипова идеје о племенитом дивљаку. Према Аристотелу (*Политика*, VII 6), Грци су се налазили на средини између двије врсте варвара. Једни су у Европи, сјеверно од Грка, храбри и слободни, али неспособни за мишљење, умјетности, образовање државе итд. (Херодотови Скити). Други су мисаони и образовани, али малодушни, поробљени и ропски настројени Азијати (СТ 2010, s.v. *Barbarians*; Burkhart 1992a, 258–275).

У спрези са актуелним историјским дешавањима, појам βάρβαρος се све више односио управо на ове друге варваре, азијске не-Грке.² Осим неговорења

² У Лидл–Скотовом лексикону, ријечи βάρβαρος и βαρβαρικός првенствено се односе на странце, оне који не говоре грчким језиком. У опозицији према Грцима, οἱ βάρβαροι су Међани и Персијанци; након персијских рагова, ријеч βάρβαρος добија значење „чудан, необичан“ у разним, па и негативним контекстима (Liddel and Scott 1975, s.v. *βάρβαρος*, *βαρβαρικός*). У савременом грчком, по Бабињотисовом Речнику, βάρβαρος је или нецивилизован, некултивисан човјек / народ, или особа коју карактерише недостатак људскости, племенитости и одмјерености (Μλατσίνιώτη 1998, s.v. *βάρβαρος*). Ваља се осврнути и на то како је српски језик прихватио овај појам. У Вујаклијином Лексикону страних речи и израза, „барбарин“ је „код Грка: сваки онај који није знао да говори грчки, дакле туђинац, странац; код Римљана: народи који нису имали грчког ни римског образовања; данас: необразован, груб, суров човек, дивљак“. „Барбарство“ је „необразованост, неуљуженост; грубост, сировост, дивљаштво“, а придјев „барбарски“ је „првобитно: страни, туђински; нечовечан, груб, сиров, дивљи“ (Вујаклија 1970, s.v. *барбарин*, *барбарство*, *барбарски*). Занимљив је археолошки приступ

грчким језиком,³ основна црта која дефинише варварина јесте недостатак моралне одговорности, тј. способности неопходне да би се уживала (али уживала активно, примјењивала, упражњавала) политичка слобода. Морална одговорност и политичка слобода тијесно су повезане λόγος–ом, способношћу расуђивања и говорења (на грчком језику). Немајући слободу, Азијат је везан ропством и апсолутном потчињеношћу деспоту. Слика о варварима се затим допуњује окрутношћу и неумјереношћу сваке врсте (нарочито када су у питању тјелесна уживања), тј. недостатком тако битне мјере.⁴ У митовима се са варварима повезују сва (не)дјела која су незамислива за класичну грчку мисао: чедоморство, канибализам, силовање, и остали видови насиља. Грчко предање повезује недостатак политичке слободе код варвара са владавином окрутних тирана (па и жена), а у рату управо не-Грцима приписује коришћење подмуклог оружја (као што су стријеле и, нарочито, отров). Недостатак моралног просуђивања и самоконтроле одговара варварској сувише раскошној и феминизированој одјећи, конзумирању чистог, неразблаженог вина и уживању у осјећајној „лидијској“ или „јонској“ музици (OCD 1996, s.v. *barbarian*).

Обдареност λόγος–ом посједују пак οἱ Ἕλληνες⁵ – Грци, тачније, грађани грчких полиса, што ће рећи: признати синови од очева Грка (припадника повлашћеног тијела) и мајки Гркиња, одрасли мушкарци са пуним политичким⁶ и грађанским правом. Они говоре грчким језиком, *γλαγολε* – насупрот онима који брбљају *барбарским* (неразумљивим, несловесним) језиком. Имајући λόγος, они владају моћима моралног расуђивања и самоконтроле; појмећи одговорност, они могу да уживају (политичку и другу) слободу, неодвојиву од одговорности. Тако је Грк способан да (за разлику од варварина) буде индивидуалиста и да се са себи једнаким грађанима полиса стално надмеће.⁷ *Грци* су, дакле, грађани

Сташе Бабић у равни *грчки простор – варварски простор – искуства тела*, у: Бабић 2008, 71–89.

³ Хомерски сложени придјев βαρβαρόφωνος (Илијада, II 867) најранији је грчки термин за странце. Својим значењем – „онај који говори страним језиком“ – свједочанство је о примарној улози језика у античком концепту туђег и сопственог идентитета. Интересантно је да је термин βάρβαρος, употребљаван од стране Грка за означавање странаца, изгледа позајмљеница из анатолских језика (CT 2010, s.v. Barbarians).

⁴ Славни натпис из Аполоновог храма у Делфима опомињао је цијели грчки свијет на једну од најважнијих животних идеја-водиља: μηδὲν ἄγαν – *ничег превише*.

⁵ У Лидл–Скотовом лексикону οἱ Ἕλληνες су прво тесалско племе код Хомера, а потом Грци у опозицији према варварима (у новозавјетном грчком – према Јеврејима). Од придјева ἑλληνικός настаје збирна именица το ἑλληνικόν, која означава грчко живље уопште и , која се односи на грчку историју (Liddel and Scott 1975, s.v. Ἕλλην, ἑλληνικός). Бабињотис у свом речнику новогрчког језика – као синоними за Ἕλληνες – користи још и ријечи Γραικοί и Ρωμιοί / Ρωμαῖοι, као и Πανῆλληνες (све-Грци, сви Грци). Управо од последњег термина, Πανῆλληνες, настала је и уопштила се у савременом грчком ријеч Ἕλληνες, науштрб осталих термина за грчки етнос (Ματαπινότη 1998, s.v. Ἕλληνες – *Γραικοί – Ρωμιοί*). Хелени су код Вујаклије „стари Грци, Јелини“ (Вујаклија 1970, s.v. *Хелени*).

⁶ Првенствено са политичким правом, будући да су одомаћени странци (*метеци*) у полисима имали извјесна, али сигурно не политичка права.

⁷ Натјецање (ἀγών) се дешава на агори, у скупштини и на суду, на Олимпијским и другим

грчких полиса.⁸ Будући да је полис првобитно аристократско друштво, у њему је војна сила контролисала политички и друштвени живот уопште – жене су, отуда, биле лишене политичких права и искључене из јавног живота. Породица, друштвене и вјерске институције, као и правни систем – све је било подређено потребама полиса.⁹ „Ако је Грк архајског и класичног доба војник, то је зато да би одговорио на позив свог града. Ако учествује у верским обредима својих предака, то чини углавном у оквиру града. Овај се облик друштвеног уређења чинио класичним грчким мислиоцима [...] као јасно обележје цивилизованог човека.“ (Chamoux 1967, 273). Управо је полис, као политичка и друштвена јединица, основа хеленског свијета, која заједно са грчким језиком одваја тај свијет од варварског.¹⁰

Политичка аутономија полиса је љубоморно чувана, а градови су се између себе стално борили за надмоћ или независност. Уз неминовне савезе, сарадње и размјене, резултат ове вишеструке и константне интеракције била је заједничка култура.¹¹ Дакле, упркос израженом партикуларизму полиса, њихових сукоба и свијести о вјерским и језичким разликама између припадника племена Дораца и Јонаца, Грци су ипак осјећали да припадају једном истом народу. Тај осјећај им се неодољиво наметао не само у ратовима и при другим опасностима, већ и приликом свехеленских светковина, игара и вјерских празника. Идеја о „грчкој нацији“ – у смислу надилажења локалних разлика – јавља се у посебном историјском тренутку, у доба персијских ратова, паралелно са мијењањем слике о варварима у смјеру пејоративности.¹²

свечаним играма, на позорници међу писцима драме, у пјевању и ликовној умјетности, у току вјерских празника и у свакодневној шали.

⁸ Овдје је неопходно осврнути се на стожерни појам полиса. *Πόλις* је град-држава, карактеристична грчка форма урбаног начина живота, чије су главне особености: политичка аутономија, етничка хомогеност на малом простору, осјећај заједништва, поштовање религије и закона, божанство – заштитник сваког полиса понаособ, као и засебан вјерски календар. Полис је група људи – грађана; стога званично име полиса у текстовима није име саме вароши него име народа – Атињани, а не Атина, Лакедемоњани, а не Лакедемон, Коринћани, а не Коринт.

⁹ Надмоћ политичког елемента је, опет, доводила до препознавања разлика између различитих сфера друштвених дјелања и до стицања свијести о могућим конфликтима између тих сфера, што је постајало предмет трагедије, јавне умјетности полиса *par excellence*.

¹⁰ О грчком полису и животу његових грађана видјети нпр.: Chamoux 1967, 273–321, Burkhart 1992a, 53–233, Flacelière 1979, 37–63, Кито 2008, 75–93, Куланж 1998, 231–241, Битен 2010, 59–90.

¹¹ Била би, међутим, грешка назвати ову заједничку културу – културом једног етноса. Појам *ἔθνος*-а стоји напоредо са појмом полиса: наиме, и то је скупина људи која живи у заједници. Међусобно различити грчки етноси (*τὰ ἔθνη*) нису имали конститутивне форме. За разлику од полиса са потпуном аутономијом, у етносу је више засебних заједница предавало извјесну политичку власт над неким областима друштвеног живота (нпр. контролу над спољним пословима и ратним стањем) заједничкој скупштини етноса. Затим, док је полис стриктно урбана форма, етнос су могли карактерисати висок степен урбанизације и локалне аутономије, или пак веома ниска урбанизација малих разбацаних села без локалне аутономије (OCD 1996, s.v. *ethnicity*).

¹² Упркос чињеницама које говоре у прилог томе да су Грци себе сматрали супериорним у односу на друге народе, национализам у строгом смислу ријечи, оном у коме нам је познат из

Другост и сопство у родној перспективи

У класичном грчком свијету постојала је још једна другост – жена.¹³ Она је, штавише, радикална другост у односу на Грка, мушкарца и грађанина, члана полиса. Гркиња, а говоримо првенствено о Атињанки V вијека, јесте била грађанин полиса, али није имала никаквих политичких права, нити је могла посједовати имовину. Она је читавог живота била под правном заштитом старатеља¹⁴. Њене грађанске дужности су биле брак и рађање законите дјеце, будућих грађана – сматрало се да ово треба да буду и њени једини животни циљеви¹⁵. Жена је, сходно очитом инфериорном политичком и правном статусу, перципирана као инфериорна другост: она је неопходна ради очувања људске расе, али она заправо припада другој раси (Хесиод, *Теогонија*, 585–590), нужно је зло и потребно ју је кротити и надзирати¹⁶, а најврлија од свих жена ћути и невидљива је (Периклов посмртни говор у Тукидид, *Пелопонески рат*, II 45). Већина атинских жена (било да се ради о женама грађана, насељених странаца или робова) радила је на агори и око ње, бавећи се ситном трговином, нарочито плетењем и пређом вуне.¹⁷ Плетење, као традиционално женски посао, интересантно је из угла перцепције женског бића. Жена има репутацију, сматра Фрома Зејтлин, неискреног бића које се прерушава, маскира – на гласу је као творац обмане и смицалице.¹⁸ (Zeitlin 1985, 78–84). Она *плете*, али и прави

европске историје XIX вијека, тешко да је могао бити карактеристика и уопште проблематика класичног грчког свијета (OCD 1996, s.v. *nationalism*).

¹³ О статусу жене у друштву класичне Грчке, браку и породичном животу видјети у: Licht 2009, 31–63, Редфилд 2007, 163–199; Кас 2007, 100–138; Битен 2010, 218–233, Мари 1999, 257–264; Flacelière 1979, 63–92; OCD 1996, s.v. *women*.

¹⁴ Κόρυς, тј. старатељ, је отац, муж, син, или други мушки рођак (писана великим словом, ријеч се односи на Господа, тј. на хришћанског Бога). Ова ријеч има паралелу у српском језику – господин / господар / Господ.

¹⁵ Када је статус жена у класичној Грчкој у питању, Спарта је пословични изузетак често супротстављан Атини, а у ствари, врло двосмислен изузетак. Спартанке јесу уживале велику слободу и једине могле да наслеђују и посједују имовину, али нису учествовале у политици. Као дјевојке су вјежбале гимнастику заједно са младићима и вјероватно једине у грчком свијету биле изузете од пређе вуне, традиционално женске дјелатности, остављајући је робињама. Но њихова надалеко чувена физичка спремност и самодисциплина опет су имале јасну сврху: да роде здраву и јаку дјецу и синове шаљу у рат, а из рата их дочекују „са штитом или на њему“. Упркос слободи датој женама, у овом војничком полису, у коме су мушкарци одвајани од својих жена и домова, жена је још више бивала радикална другост (Редфилд 2007: 183–191).

¹⁶ Идит Хол у трагедијама прати константну мисао о опасности која вреба у случају остављања жене без мушког надзора у кући, тј. без свог кириоса у близини. Директна последица нестабилности остављене жене је зао удес мушкарца, чак и погибија. Ова околност је случај у Еурипидовим *Трахињанкама*, *Федри*, *Андромахи*, *Медеји*, *Баханткињама* и, можда највише парадигматично, у Есхиловом *Агамемнону* (Hall 1997, 108).

¹⁷ Ту су и традиционално женски послови бабице и дојиље. Са развојем градског живота, жена је све више везивана за кућу и кућне послове.

¹⁸ Клитемнестра, Федра, Медеја, Електра, Дејанира и друге јунакиње увјеравају нас у то. Оваква перцепција жене даје небројене могућности драмској умјетности.

сплетке. Називајући женске чари разноликим – ποικίλος, Џејмс Редфилд и у женином накиту види везу са њеним „замршеним понашањем“, и каже: „Цео женин свет, са својим прављењем корпи, намештаја, осликаном грнчаријом и тканинама, запетљава човека“ (Редфилд 2007, 195).

Дјевојке и жене су, ипак, биле важни чланови полиса као религијске заједнице. Играле су нарочиту улогу у многим обредима, а неким важним светковинама, као што су Тезмофорије,¹⁹ присуствовале су искључиво жене, циклично се реконституишући као посебна друштвена група. Посебно је и врло интригантно питање какво је било женско виђење себе – њихово разумијевање себе самих могло је носити свијест о субверзивној моћи. Оне су, могуће је, схватале колика је њихова улога у друштву: жена је залог у трансферу без кога нема спајања породица при склапању брака; осим тога, као што мушкарац у рату умире за полис, и жена на порођају умире – такође за полис. Могуће је да су оне чак своје тијело перципирале као снажније, не тако потрошно као мушко ратничко тијело. На примјер, њихов ритуални смијех у току поменутог празновања свеколике плодности можда је био не толико апотропејски колико искрени смијех мушким сексуалним ограничењима (OCD 1986, s.v. *women*).

Потискивање жене као другости скопчано је са потискивањем приватног живота у доба процвата полиса и уздизања његових вриједности. Опречна позиционираност πόλις-а и οἶκος-а је тако још једна димензија дијалектике коју граде поларитети *мушко* : *женско* и *сопство* : *другост*. Приватни живот је могао бити схватан као сфера нестабилне емотивности, сфера смјештена унутра, у кући, у традиционално женском простору. Њена је контрола и моћ над домаћим простором; ту је она снажна, она је побједник, а мушкарац у истом простору потенцијално страда.²⁰ Јавни живот полиса одвија се напољу, у јавном простору. Он је у знаку интеракције између чланова друштва (грађана, мушкараца) и у знаку је идеала тог друштва, те се неизбјежно коси са домаћим животом, у коме учествују чланови домаћинства (жена, дјеца и робови). У драмској умјетности, умјетности полиса *par excellence*, приватни живот постаје доступан јавности:²¹ сцена је постављена на отвореном, а ликови неријетко излазе из куће. Трагедија уздиже приватни живот на ниво политичког, успостављајући дијалог са гледаоцима о оним питањима која се нису расправљала у скупштини. Надовезујући се на врсну примједбу Фроме Зејтлин о позоришту које – попут жене – дјелује субверзивно (Zeitlin 1996, 362–364), Лада Стевановић примјећује да је атинско позориште „функционалисало као критички и контролни инструмент демократије“, будући да се обраћало мушкарцима, а жене су се у позоришту находиле веома ријетко (Стевановић 2010, 170).

¹⁹ Празници који су садржавали ритуале са искључиво женским учесницима припадали су култу Афродите и Деметре. Видјети нпр. Winkler 1990 [1972]: 188–210.

²⁰ Трагички јунак неријетко прелази кућни праг (или се ка кући креће), закорачивши у сопствену пропаст. Тако бива са Агамемноном, Хиполитом, Полиместором; Орест је прошао боље захваљујући завјери са Електром.

²¹ Занимљива је примједба Џејмса Редфилда да је драма колико представа домаћег живота толико и нека врста скандала, откривајући оно што је у другим приликама скривено (Редфилд 2007, 164).

Еурипидова *Медеја* – побуна радикалне другости

Антички аутори су име ћерке колхидског владара Ејета и унуку бога сунца Хелија, врло могуће с правом, повезивали са $\mu\acute{\eta}\delta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ (*meditor*, просудити, смислити, приправити, особито зло). *Медеја* је у антици словила за архетип опасне и лукаве варварске жене.²² Према најисцрпнијим изворима,²³ Јасон и његови Аргонаути успијевају у походу управо захваљујући *Медеји* заљубљеној у Јасона, њеним чаробним мастима и мађијама. По неким верзијама мита, она је, бјежећи са Јасоном из Колхиде, да би успорила потјеру, учинила страшно злодјело: са лађе је бацала раскомадане удове²⁴ свог млађег брата, кога је убила или она сама или Јасон по њеним инструкцијама. Након што је у Јасоновом родном граду била одговорна за смрт владара Пелије, *Медеја* је са породицом дошла у Коринт, у коме се збива радња Еурипидове трагедије. Тамо је, због Јасоновог издајства и зарука са владаревом кћери, дошла главе коринтској владарској кући, краљу Креонту и принцези Глауки.

На предање и на ликовне представе чувене варварке из Колхиде, страствене и окрутне чаробнице *Медеје*, више него иједан други текст утицала је Еурипидова трагедија *Медеја*. Уколико овај писац није сам измислио *Медејино* убиство сопствене дјеце у циљу кажњавања невјерног мужа, онда је свакако дао фиксну форму овој варијанти мита²⁵. Еурипид, дакле, бира или ствара верзију мита са чедоморством као епилогом. Да би се осветила свом вјероломном мужу, Грку

²² Најраније свједочанство о њој даје нам Хесиод, који помиње њену круцијалну помоћ Јасону у потрази за златним руном и бјекство са њим (Хесиод, *Постанак богова*, 992–1002). Њена умјешност са враџбинама и травама је вјештина коју дијели са (из Одисеје чувеном) чаробницом, Хелијевом ћерком, а својом тетком Кирком. Но ово њено знање се још не помиње код Хесиода, који ју је смјестио међу богиње у браку спајане са смртницима (тзв. Листа полубогова). Управо за размишљање о концепту Другости, врло је интересантно да је она готово увијек бесмртно створење.

²³ Пиндар, *IV Путијска*; Апологије Рођанин, *Доживљаји Аргонаута IV* 814–15, са коментарима.

²⁴ Комадање удова се често среће у миту о *Медеји*, било да се ради о њеном убијеном брату Апсирту, о награди – успјешном подмлађивању Јасоновог оца Есона или самог Јасона, или о казни – убиству Пелије комадањем, у виду неуспјешног подмлађивања. Комадање је мотив у тијесној вези са обнављањем свеколике плодности и често је на овај начин жртвован мушки представник владарске куће, чијим ће се животом плодност поспјешити (уп. паралеле из круга митова о Дионису). „Подмлађивање“ од *Медејиних* руку, ризикантно и амбивалентно, у овом смислу може бити схваћено као алегорично. (Сина атинског краља Егеја није, пак, комадала – *Медеја* је Тезеја покушала да отрује и / или га је послала у борбу са маратонским биком.) Мотивом *Медејиног* братоубиства и дјецубиства, као и њеном божанском (у првом реду сунчевском) суштином, на интересантан начин бави се Карољ Керењи (Керењи 1994, 51–64), покушавајући да одгонетне како у *Медеји* опстаје убилачка страст поред чистоте Сунца.

²⁵ Паусанија приповиједа другу верзију, по којој су сами Коринћани каменовали *Медејину* дјецу, да би јој се осветили за кобне дарове које је по дјечацима послала принцези Глауки. Затим су ради искупљења у граду основали култ *Медејиним* дјечацима (Паусанија, *Опис Хеладе*, II, 3, 6; Еурипид, *Медеја*, 1378–83).

Јасону, Колхиђанка у Еурипидовој трагедији постаје убица сопствена два сина.

У трагедији *Медеја* налазимо упечатљив одраз низа културних антонимија којима су Грци свој свијет одвајали од варварства, колективно сопство од радикалне другости. У том одвајању они се јесу концентрисали првенствено на аспекте грађанског живота – на политику, право, бесједништво. Но, поларитет је био снабдијеван и подацима из домаћег и породичног живота. Све оно што се удаљава од грчког правила (нпр. од правила доминације мушкараца) било би пројектовано на друге културе и примјећивано у њима²⁶. Тако су инверзија улога полова или особине попут суровости и лукавости – ништа друго до извртање хеленских правила. Идит Хол пише: „Моћне варварске жене о којима пишу етнографи и митографи више дугују самоодређењу грчког мушкарца у поређењу са спољним светом него постојећим друштвеним структурама које су преовладале у оновременом Египту, Азији или Понту“ (Hol 1989, 84). Нема сумње да су Грци вјеровали да су жене у варварским земљама опасно моћне, и да је то вјеровање снажно утицало на осмишљавање ликова и сцена у драмама трагичких пјесника²⁷.

Поменуто осмишљавање драмских ликова и сцена каткад је значило и изврдавање митског обрасца, обавезне форме античке трагедије, у сврху актуелних тенденција.²⁸ Еурипид је, тако, изабрао или сâм креирао верзију мита са чедоморством као епилогом, да би обухватио размјере ове многозначне напетости, да би је искористио и довео до крајности зарад идејног (и, наравно, драмског) потенцијала. А тај непомирљиви сукоб је конфликт хеленског и варварског, јавно-друштвеног и приватно-породичног аспекта живота (сукоб између *пóλις*-а и *οἶκος*-а), мушког и женског принципа, културе и природе.

Медеја је бјегунац од сопствене куће и из сопствене земље, а дошљак у Коринту, у Грчкој. Авантуриста иако жена, што је без преседана. Она је опасна странкиња, варварка, страствена жена, чаробница. Она је пријетња и коб (и

²⁶ Такве су нпр. Херодотова примједба о египатским женама које обављају све послове ван куће (Херодот, *Историја*, 2, 35), или чувени мит о ратницама Амазонкама које у своје друштво не примају мушкарце.

²⁷ У трагедији, радикални преокрет установљене структуре моћи у Грчкој у вези је са опасним женама и онима које су се отеле контроли, неријетко варваркама. Данаиде из Египта одбијају да се покоре институцији брака (Есхил, *Прибјегарке*), мужевног Херакла је заробила Лиђанка Омфала (Софокле, *Трахиђанке*), а Еурипидова Колхиђанка је парадигма жене преступнице. Клитемнестра (Есхил, *Агамемнон*) није варварка, али на неки начин није ни жена са својим типично мушким особинама. Уп. фусноту 16.

²⁸ О сврси мита у трагедији и о изврдавању митског обрасца од стране трагичара видјети нпр. у: Burkhardt 1992b, 186–189 и 199–202. Преиспитивање свега што је у стању да учини један не-Грк, не живјећи у складу са грчким вриједностима (односно, вриједностима атинског полиса), тим прије што је женског пола, свакако јесте било актуелност Еурипидовог доба. Еурипидово доба је несрећно доба Пелопонеског рата (последње три деценије V вијека пр. Хр.) и доба свеколиких преиспитивања под утицајем софистичких учења. Када су Еурипидови комади *Медеја*, *Филоктет* и *Диктис* (са изгубљеном сатирском игром *Жетеоци*) изведени 431. године, добивши утјешну(!), трећу награду жирија, Атина се налазила пред другим Пелопонеским ратом, којим је одлучена судбина цијеле Грчке. Међу важнијим спартанским савезницима у том рату био је Коринт, у коме се одвија радња *Медеје*.

амбивалентно потенцијална помоћ) мушкости и мушком принципу. Она није само убица, већ је – од Еурипида наовамо – чедоморка. Она је другост *par excellence*.

И она је та радикална другост од почетка до краја драме. Могао ју је Еурипид приказати као добру али страствену жену, која чини страхоте тек након нанесене јој неправде, али није тако учинио. Није било потребе за копањем по њеној прошлости, примјећује Кито, осим да би се указало на Медејину суштину. А та суштину никад није била другачија од онога што видимо у крвавој завршници (Kitto 1966, 192). Она је одувијек та која јесте. Дадиља која је Медеју подигла и врло јој је наклоњена, зна најбоље на шта је Медеја спремна; она своју господарицу преке нарави (βαρεῖα φρήν, 38) нимало случајно упоређује са природним стихијама:

Τροφός

*ἦδη γὰρ εἶδον ὄμμα νιν ταυρουμένην
τοῖσδ', ὡς τι δρασεῖουσιν" οὐδὲ παύσεται
χόλου, σάφ' οἶδα, πρὶν κατασκήψαι τι.*

...

*τόδ' ἐκεῖνο, φίλοι παῖδες" μήτηρ
κινεῖ κραδίαν, κινεῖ δὲ χόλον.
σπεύδετε θᾶσσον δώματος εἶσω
καὶ μὴ πελάσητ' ὄμματος ἐγγυῶς
μηδὲ προσέλθητ', ἀλλὰ φυλάσσεσθ'
ἄγριον ἦθος στρυγεράν τε φύσιν
φρενὸς αὐθάδους.
ἴτε νυν, χωρεῖθ' ὡς τάχος εἶσω"
δηλον ἅπ' ἀρχῆς ἐξαιρόμενον
νέφος οἰμωγῆς ὡς τάχ' ἀνάψει
μεῖζονι θυμῷ " τί ποτ' ἐργάσεται
μεγαλόπλαγχνος δυσκατάπαυστος
ψυχῇ δηχθείσα κακοῖσιν"*

Дадиља

Већ опазих је очима како сева,
као да зло снује. Не стиша се њен бес,
ја то добро знам, пре него се обруши на неког.

...

Баш како казах, дечице драга:
у срцу бура, мајчин буја гнев!
Унутра сместа,
на очи јој немојте,
што даље од ње! Пазите се
добро те нарави дивље,
од рођења страшне и срца охола!
Хајте сад, унутра хитро!
Јадиковке облак подигавши се
ускоро гневом страшним
плануће! Шта снује
душа страшна и необуздана
кад мука гризе је?²⁹

Са оваквим олујним темпераментом, она је тако далеко од хеленске трезвености (636) и „праве мјере“ (125–130) – грчких животних идеала. У мржњи је неконтролисана колико и у љубави. Она је већ, Еурипид намјерно бира да то не изостави, издајница родитеља и отаџбине, убица сопственог брата и Пелије зарад љубави према Јасону. Зашто би у мржњи, након што ју је Јасон издао одлуком да постане зет владарске куће, била мање страшна? Она се свети не тако што ће убити Јасона, што би се још и дало схватити, већ тако што ће га уништити: прво убија коринтску краљевску кћи (и, нехотице, краља Креонта). Она младој Глауки шаље отрован пеплос и накит, обичајно свадбене поклоне (Gernet 1948, 122); тиме не само што односи живот кћери и оца, већ и Јасону одузима могућност стицања законитог потомства. Њен бијес затире краљевску кућу³⁰ и доноси читав низ пропасти: Глауки, Креонту, Јасону, својој дјечи, себи.

²⁹ Еурипид, *Μεδεја*, 92–95 и 98–110; превод Гордан Маричић.

³⁰ Гласников исцрпан и језив опис smakнућа Глауке и Креонта нема сврху да подстакне

Тиме је Медеја радикална и директна деструктивна сила другости: другост жене се усмјерава против власти мужа, а другост варварке дјелује преко краља и његове куће против читавог друштва.

Како драмска радња отиче, она, чини се, постаје све мање несрећна жена, а све више деструктивна сила³¹ *per se*, која своју способност уништења и самоуништења црпи из надмоћи страсти над разумом:

καὶ μανθάνω μὲν οἶα τολμήσω κακά,
 θυμός δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων,
 ὄσπερ μεγίστων αἴτιος κακῶν βροτοῖς.

Видим већ каква недела чиним, али гнев је од
 разума јачи. Људима страст је извор највећег
 зла.³²

Елементарне силе могу владати само оним бићем које сâмо не влада λόγος–ом, које не расуђује и које не познаје мјеру. Само не-Хелена, варварина, и само жену као припадника неразумног, нестабилног и емотивно поводљивог пола, могу побиједити стихијске силе страсти. Θυμός је можда најбременитија ријеч у овој драми: то је дивље, жарко хтење срца, афекат који буја и надилази сваки разбор. Албин Лески упућује на то да је сасвим у складу са грчким поимањем да Медеја силу θυμός-а доживљава као живог противника (Лески 1995, 194). Недостатак разума, непојмљива суровост, и још лукавост³³ у спровођењу окрутног плана, толико су страшне и кобне одлике да се дају повезати само са не-грчком, варварском другошћу. Грчком сопству, носиоцу хеленских вриједности и идеала, то се не може догодити. Не смије. Недвосмислену подршку Коринћанки из хора, коју је Медеја задобила једним жестоким, бунтовничким, (данас бисмо рекли) феминистичким монологом,³⁴

публику на прочишћење, за разлику од крвавих сцена у другим трагедијама (попут Едиповог самоослепљења у Софокловом *Краљу Едипу*, или Клитемнестриног убиства у Есхиловом *Агамемнону*). Отац и ћерка нису, наиме, страдали због сопствене трагичке кривице и лошег рачуна, нити их је неки гвоздени закон судбине довео до кобног краја. Њих је уништила Медејина срба, и гласников опис ужаса у коринтској краљевској кући представља опис последица варварске стихијске природе. Намјерно, планско убијање дјецe, указује Helene Foley (Foley 1996, 50), по Аристотелу (Аристотел, *Поетика* 13, 1453b) је *драматуришки* мање снажно од трагичног избора направљеног у незнању, карактеристичног за неке друге античке трагедије; но, управо је због тога Медеја незаборавна, свевремена, инспиративна, страшна и несхватљива.
³¹ Кито је чак не сматра трагичком хероином (трагичном фигуром – свакако да), будући да је сувише екстремна и једноставна, а њеној унутрашњој борби, у којој четири пута промијени одлуку, даје више драмски него психолошки убједљив карактер (Kitto 1966, 192–197).

³² Еурипид, *Медеја*, 1078–1080; превод Гордан Маричић.

³³ Еурипид нарочито воли придјев σοφός, који може да значи: мудар, искусан, вјешт, домишљат, лукав итд. Медеја за себе мирно каже да није мудра (εἰμί δ' οὐκ ἄγαν σοφή, 305), али препредена итекако јесте: убиће лукавством (δόλω, 391; δόλοισι, 783) и отровом (φαρμάκοις, 385, 789), тј. на начин у којем је највјештија (σοφοί, 385). Nomen est omen: стога Медеја, нимало случајно, зазива саму себе по имену-знамењу када се храбри да употреби своје вјештине и знања: (Μήδεα, βουλευούσα καὶ τεχνωμένη, 401). Лукаштина и употреба подмуклог оружја, нарочито отрова, сасвим се уклапа у поменути представу о варварству.

³⁴ Еурипид, *Медеја*, 214–266. Ова чувена Медејина реплика говори о тешком, неправедном и надасве понижавајућем статусу жена у патријархалном друштву. Хор је у трагедијама неријетко привржен локалној владарској кући, но Коринћанке у *Медеји* (удате жене, не дјевојке!) браниле су јунакињино право на освету све док нису устукнуле пред оним што ни разум ни мајчинско срце не могу прихватити. О вјештој Медејиној манипулацији осјећањима Коринћанки и повратној реакцији хора видјети веома занимљив прилог: Gould 1966, 229–231.

изгубила је када је у својој борби искористила недопустиво оружје. Страховитим ђβρις-ом, убиством своје дјеце, варварка Медеја постаје толико *апсолутна* другост да мора остати сама на сцени. У спреси са овом њеном усамљеношћу у другости, занимљиво је како је види Јан Кот:³⁵ за Медеју су – по њему – та сирота дјеца само Јасонова, или чак његово отјелотворење, те она у њима убија самог Јасона. „Али, у ствари, за Медеју не постоји чак ни Јасон. Постоји искључиво она сама; Медеја и њен пораз. (...) Заједно са својим поразом затворена је у себи као у јајету. Та луда Медејина мономанија несумњиво је Еурипидово откриће.“ (Кот 1974, 247).

Завршетак драме не доноси катарзу. Медеја Јасону ускраћује опроштај и сахрану дјеце,³⁶ и одлази готово тријумфално, уздигнута на надљудски ниво, у змајевим колима која јој је послао дјед Хелије. Ова њена *ex machina* појава врло сугестивно сигнализује још један ниво Медејине Другости. Левитирајући у Сунчевим колима, још страшнија и опаснија, ова варварка је надљудско биће, демонски лик, можда чак и персонификација стихијске страсти, прије него њена људска жртва.³⁷ Она неминовно остаје сама и издвојена, након хибриса јој више нема мјеста нити статуса у друштвеном поретку – примјећује Фрома Зејтлин (Zeitlin 1990, 70). Отуд се рјешење *ex machina* (у виду Хелијеве летеће кочије) може схватити као нека врста негативне апотеозе и визуелна представа Медејине аутсајдерске природе.

Медеја Велимира Лукића³⁸ – хеленство као безобзирно славољубље

Медеја је у овој радио-драми један од многих ликова Лукићевог театра, театра који често расправља о односу власти и подређених.³⁹ Ријечима Рашка Јовановића, Лукић

³⁵ Јан Кот је есеј о Медеји написао поводом гостовања пирејског позоришта са Еурипидовом *Медејом* у древном италијанском граду Пескари. Могућности отвореног позоришта и интеракције сценског простора са суштинским елементима театра увелико су допринијеле Котовом утиску са те представе: „Не знам како се *Медеја* доживљава у мраморним грчким амфитеатрима. Можда тамо изгледа монументална и далека. Овде, у Пескари (...) била је то обична Медеја, људски несрећна и људски разјарена; (...). Имала је у себи нешто од ових жена што су ишле усправно и укочено под теретом од двадесетак килограма ношеним на глави, које сам сретао кад су се у подне враћале у село, уморне али достојанствене.“ (Кот 1974, 245).

³⁶ Јасон на сцени остаје празних руку, уздигнутих у очају. Негација ритуала сахране, једног од најважнијих обреда у свим културама, има антикатарзичан ефекат: заједно са Јасоном, и гледалац остаје без адекватног прочишћења. Медеја обећава сахрану дјеце и обред у њихову част у Херином светилишту у Коринту (1378–1383), но то је сувише далеко и невизуелизовано да би могло бити од помоћи (Segal у Silk 1996, 158).

³⁷ Алфред Вебер је назива „варварским прабићем“ и „делом подземне силе“ (Veber 1987, 284). До крајности одрешивши свој гнијев, Медеја наликује божанству и отјеловљује елементарну силу (Burian 1997, 195). Ова сцена Еурипидове драме имала је потпору у помињаним верзијама мита по којима је Медеја бесмртно биће.

³⁸ Велимир Лукић (1936–1997), врсни пјесник, драматичар и важна фигура *Народног позоришта* и позоришта *Атеље 212*, аутор је многих драмских дјела. Веома често је користио античке грчке митове, те су тако настале драме: *Окамењено море*, *И смрт долази на Лемно*, *Тебанска куга* и *Медеја*. Радио-драму *Медеја* емитовао је *Радио Београд* 1962. године. Редитељ је био Душан Михаиловић, а главну улогу је имала Мира Ступица. Текст Лукићеве *Медеје* скинули су са траке Гордан Маричић и Србислава Шаховић Мишић (Еурипид, Жан Ануј, Велимир Лукић, *Три Медеје*, Београд: Paideia 2009).

³⁹ Тај однос се често испитује кроз ситуацију у којој је власт сконцентрисана у једној личности као главном носиоцу, а подређени су, опет, појединци; но, паралелно се граде и шире ситуације

сагледава моћ и непредвидљиве појаве и последице те моћи у реалним животним манифестацијама, али и у (под)свијестима појединаца (Јовановић 1988, 239). Битна карактеристика Лукићевих драма инспирисаних антиком јесте актуелност: у поетски интонираним обраћањима античким ликовима, он у ствари сагледава савремени свијет, његове суштинске проблеме и противречности.⁴⁰ Употребљавао је аналогију између мита и стварности као средство за разумијевање живих облика савремености, „као контекст у коме ће се рефлектовати смисао текућих процеса у друштву и историји“ (Стаменковић 1987, 6). Друштвени миље, коме се Лукић са упорним песимизмом непрестано враћа, смјештен је у најмрачнијим кутцима човјечанства: у онима којима господаре властољубље, жеђ за моћи, лицемјерје и глупост, покварењаштво и ништавност.

Срж Лукићеве *Медеје* је непремостиви јаз између хеленства и варварства. Овим половима он даје нове одлике, инсистирајући на њима, или чак претјерујући зарад ефективности идеје. Хеленству даје негативан предзнак. Лукићева варварка Медеја рађа се из оних пасажа Еурипидовог изворника којим доминира карактер Грка Јасона: Еурипидов Грк је, осим што је класичан грчки муж – политички и друштвено супериоран у односу на свог „брачног друга“, отјеловљење незајажљиве политичке амбиције. Он без скрупула хрли ка прилици која му се указала; врло је флексибилан у датим околностима, а своју бескрупулозност и вјероломство софизмима маскира у мудрост и брижност. Ова политичка амбиција је у Лукићевом огледалу ташто славољубље, заогруто празном реториком и лукавим софизмима.⁴¹ Хеленски принцип мјере и средине је у Лукићевом езоповском језику симбол за савремени опортунизам и бесрамну прилагодљивост и промјенљивост. У Лукићевој драми о промјени говоре и на њу се позивају: Јасон, Егеј, Дадиља, Хор коринтских дјевојака и Хор атинских грађана – сви осим варварке из дивље земље, у којој су „у једној љубави васпитавани / и само за једну љубав учени“, док су се хеленске жене мириле

у којима су супротстављени читав владајући механизам и потлачени слој. У времену у коме није постојала слобода критике, Лукић се користи митовима као езоповским језиком.

⁴⁰ Овим драматуршким поступком ослањања на митолошке теме, Велимир Лукић и Јован Христић оплемењују српску позорницу 60-их година XX вијека. Они развијају проседе француске драме, који су увели Андре Жид (*Филоктет* 1889) и Жан Жироду (*Амфитрион* 1929), а потом га, крајем 40-их и почетком 50-их ревитализовали Кокто, Ануј, Сартр и Ками. Управо је Ками, узор многих, са формалног и садржинског становишта пресудно утицао на рад Велимира Лукића (о Камијевом утицају на Лукића, видјети Стаменковић 1987, 7–8 и 13–14). Модерна драма инспирисана античком трагедијом представља критички текст и коментар, нови начин на који писац презентује антички мит. „Драма увек зависи од познатог колико и од откривања непознатог. Тај однос грчки трагичари су искористили до максимума, на њега се позивају и модерни драмски писци који се користе њиховим темама“ (Hristić 1969, 201–202).

⁴¹ Гордан Маричић, познавалац Еурипидових али и Лукићевих стихова, фокусира се на једну реплику Еурипидовог Јасона као на кључну за атмосферу Лукићеве драме: „Грци вештину познају твоју, слава име ти прати. А да оста тамо, на крају света, о теби ни помена било не би. Шта вреди ми дом златом опточен, шта вреди певам ли лепше но Орфеј сам, кад удес не да славом да овенчам се?“ (Еурипид, *Медеја*, 539–544; превео Гордан Маричић). За Лукићево даље развијање ситуације у односу на античку битно је да његов Јасон посјећује Медеју пијан – не да јој се правда (као код Еурипида), већ да је исмије.

са несталношћу својих мужева.⁴² Варварски принцип је, будући налик природној стихији која познаје само један правац и смјер, чак и као мрачан и деструктиван – искрен, неискварен, бескомпромисан. Ова Медеја је много бржа у страшној одлуци од Еурипидове. Не плашећи се ни својих ни хеленских богова, она после злочина каже: „Само смрт доноси промену и мук“ (Лукић 2009, 120). У контексту испитивања односа између сопства и другости, снажан је сусрет / судар Грка и варварке:

Јасон

Ја сам Јасон, двојенац, Хелен снажан и примамљив.

Тебе донесох као вођку из некакве земље
Непознате, вино ми не да ни имена да јој се сетим.

Просто, забављах се. Да увеселио бих
Хелене мудре,

Досадне у својим спокојствима, ожених се
тобом

Да варварски један осетим брак, и сада је
доста.

Мушкарцу Хелену никада није жена циљ,
већ слава

И име што у споменик исклесано остаје.

Те магије и чаролије вољења,

Тако примамљиве за варварске умове,

Смешне су, празне.

...

Медеја

Уображени, охоли цвете, отрове цветова
охолих!

Тих би се речи и злочинац огрезли у мојој
земљи до сржи стидео!

Твоје исклесано тело које вољах јер сам
мислила да душу има

Сличну, празно је, као жртвеник безбожника.
Сав налицкан

Уљима и мирисама, празним речима занесен,
површан и

Непоуздан, о хеленском свету причаш, о
космосу грчком,

О народима супериорним. Све злочине своје
ви ублажујете, правдате својом

Културом, својим вазама, киповима и драмама.
Ако Јасон Медеју и своје синове запостави, он

је Хелен,

А какве Хелени песнике имају! Ако Филоктет
неког убије,

Он је Хелен, а какве Хелени кипове имају! И
док тако ропће

Свет под злочинима вашим, на све јауке, муке
и крви, своје

Вазе, кипове, стихове и вина као одговор дајете!

Научила сам доста о вашим добрима, и синове
бих своје пре

Међу змајеве бацила, него их као Хелене
васпитала!⁴³

Наспрам флуидности хеленског амебичног тијела, Медеја, још једаред другост, стоји као посегнуће за чврстим и стабилним системом апсолутних вриједности. Јаз између хеленског сопства и варваркине другости у Лукићевој интерпретацији је толики да је њено дјецубиство сасвим директно и отворено освета упућена читавој Хелади, а не само невјерном мужу. Она одлази да побије свој пород уз ријечи: „Да синове своје спречим да Хелени постану, / Да их спречим да своје мајке варварке се одрекну...“ (Лукић 2009, 119). И

⁴² Лукић 2009, 102. Већ је примјећено да је ова драма прожета хераклитовском философијом, по којој је, парадоксално, једино промјена нешто што је вјечно (Maričić i Šahović-Mišić 2009, 11); Лукићеви Грци ову философију злоупотребљавају.

⁴³ Лукић 2009, 113–114.

једнако свјесна ужаса и неопростивог гријеха, она то чини са осјетно мање оклијевања од античке хероине.⁴⁴ Медејино посегнуће за оним што је апсолутно и неподложно „хеленској“ промјени (којој је дата негативна конотација кварења) радикализовано је у виду најтежег и неопозивог злочина – њега је немогуће релативизовати. Напокон и Јасон, дању пијан а ноћу у разговору са аветима своје негдашње породице, увиђа бесмисао свог „хеленског“ бивствовања и смисао Медејиног сировог нагона, јер „снагу он непатвореног носи“ (Лукић 2009, 113–114).

Међутим, у складу са Лукићевим песимистичким доживљајем свијета као низа варљивих фатаморгана, ово њено посегнуће (за апсолутним и непромјенљивим) остаје само неуспјели покушај. Носилац пишчеве резигнираности је и Медеја, која не остаје до краја „варварка“ и тиме – иронично – ипак подлеже ономе против чега се крвнички борила – подлеже „хеленском“ закону промјене у конотацији опште деградације и самодеградације. Након што је наредно невјерство (атинског краља Егеја)⁴⁵ наплатила новим крвопролићем, она се враћа у Коринт. Овај њен повратак је нарочито сугестиван, уколико га упоредимо са *ex machina* одласком Еурипидове Медеје, лишене било ког друштвеног и правног статуса у грчкој (и, уопште, људској) заједници. Вративши се у Коринт, Лукићева Медеја, видимо у посљедњем чину, постаје чудовишни хибрид варварске дивље природе и хеленског славољубља. Она признаје да не убија Јасона јер је свједок њених дјела и јер жели да њена дјела живе, схватајући да је пет лешева довољно да се купе незаборав и слава, макар и крвава: „Затим ће ваши песници хексаметре да покрену / И о Медеји, гнусоби ће се певати, / Али заувек и њено име спомињати.“ (Лукић 2009, 137).

У крвавом епилогу љубави између Грка и Колхијанке Лукић је супротставио хеленско и варварско у новом аспекту, опсесивно стављајући ова два појма у јукстапозицију у готово свакој реплици. „Варварско“ је у овој интерпретацији природно и стихијско, и – док год је нетакнуто тековинама

⁴⁴ Драмски писац Лукић није се нарочито задржавао на самом чедоморству. Као да је та ирационална слика дозвољавала приступ једино Лукићу поети. Он јој се враћа у пјесми *Предсказања* у својој последњој збирци поезије – *Будне сенке таме* (Лукић 1944, 72):

„Када је успавала змаја колхидског
 Медеја, иако видовита,
 Не докучи да тако отвара двери
 Страшне своје несмрти
 Страшније од самог умирања.
 Зашто је ветар у колхидским вртovima
 Јецлао гласом детињим –
 Не запита се несмотрена,
 Обљубљена и проклета, Медеја.“

⁴⁵ Овај чин Лукићеве драме, у коме Медеја убија атинског краља Егеја јер је се и он заситио, ослања се на грчки мит. Медеја је, након злочина у Коринту, нашла склониште код краља у Атини (Еурипид, *Медеја*, 663–758); кад се краљев син Тезеј вратио у Атину, чаробница је пробала да га уклони и учврсти свој положај краљеве наложнице. У ову сврху је хтјела или да га отрује, или да га пошаље Маратонском бику, но њен покушај новог убиства је осујећен, а она је истјерана из Атине.

људске мисли – оно је искрено и истинско, макар било мрачно и окрутно. Оваква представа о варварству донекле се ослања на појам племенитог дивљака, тј. на концепт идеализованог другог (нецивилизованог индиженог или аутсајдера). Са друге стране, постоји представа о Хелади као о колијевци (европске или западне) цивилизације, а та цивилизација – не само у Лукићевом књижевном свијету безнађа – пуна је зала. Стога је он „хеленским“ означио суштинске проблеме савременог (западног) свијета: људску деградацију, недоследност сопственим начелима, вјероломство спрам себе и других, проневјеру и потирање апсолутних вриједности, у спрези са лицемјерством, сујетом и частохлепљем.

Закључак

Хеленство : *варварство* је један од небројених видова пропорције *сопство* : *другост*. То су увијек живи, органски, међузависни појмови, у процесу сталне конструкције и деконструкције. Стална метаморфоза идеје о варварству као о другости потиче из увијек присутне, суштинске нужности за дефинисањем сопства. Континуум појма варварства – у коме су се нашле и интерпретације у Еурипидовој и Лукићевој *Медеји* – промјенљивог је предзнака: од негативне, преко неутралне, па све до позитивне конотације. То је показатељ још једног континуума: имплицитне (позитивне и негативне) критике цивилизације и њених тековина, и горуће потребе за спознајом себе – потребе која нас увијек враћа у „пупак“ античког грчког свијета, у делфско светилиште, и заувјек опомиње на бесмртни натпис на његовом храму: $\gamma\upsilon\omega\theta\iota\ \sigma\epsilon\alpha\upsilon\tau\acute{o}\nu$ – упознај самог себе.

Извори:

- Аполоније Рођанин, *Доживљаји Аргонаута*: Apolonije Rodjanin, *Doživljaji Argonauta*, preveo Branimir Glavičić, Zagreb: Demetra, Filološka biblioteka Dimitrija Savića, 2008.
- Аристотел, *Поетика*: Aristotle, *Aristotle in 23 Volumes, Vol. 23*, translated by W.H. Fyfe, Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1932. Коришћени енглески превод преузет је са сајта <http://www.perseus.tufts.edu> (датум 10/31/2011).
- Ешил, *Персијанци*: Eshil, Sofoklo, Euripid, *Sabrane grčke tragedije*, preveli Koloman Rac i Nikola Majnarić, Beograd: Prosveta 1990.
- Еурипид, *Медеја*: Euripid, *Izabrane drame*, preveli Gordan Maričić, Aleksandar Gatalica, Lucija Carević, Beograd: Plato 2007.
- Лукић Велимир 2009: Euripid, *Žan Anuj, Velimir Lukić, Tri Medeje*, preveo Gordan Maričić, Beograd: Paideia.
- Лукић 1944: Велимир Лукић, *Будне сенке таме*, Београд: Просвета.
- Паусанија, *Опис Хеладе*: Pauzanija, *Vodič po Heladi*, prevod Uroš Pasini, Split: Logos 1989.
- Пиндар, *IV Путнијска* : Pindar, Odes, edited by Diane Svarlien, 1990. Коришћени енглески превод преузет је са сајта <http://www.perseus.tufts.edu> (датум

10/31/2011).

Тукидид, *Пелопонески рат*: Тукидид, *Пелопонески рат*, превод Душанка Обрадовић, Београд: Просвета 1999.

Херодот, *Историја*: Херодотова Историја, превод Милан Арсенић, Нови Сад: Матица српска 1980.

Хесиод, *Постанак богова*: Hesiod, *Poslovi i dani, Postanak bogova, Homerove himne*, preveo Branimir Glavičić, Zagreb: Demetra, Filološka biblioteka Dimitrija Savića, 2005.

Хомер, *Илијада*: Хомер, *Илијада*, превео Милош Н. Ђурић, Нови Сад: Матица српска 1972.

Речници и лексикони:

Μπαμπινιώτη 1998: *Λεξικό της Νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Κεντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε., s.v. *βάρβαρος*, "Έλληνες – Γραικοί – Ρωμαίοί.

Вујаклија 1970: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета, s.v. *барбарин, барбарство, барбарски, Хелени*.

Liddel and Scott 1975: *Greek–English Lexicon*, Oxford: The Clarendon press, s.v. *βάρβαρος, βαρβαρικός, Έλλην, Ελληνικός*

OCD 1996, *The Oxford Classical Dictionary*, editors Simon Hornblower and Antony Spawforth, Oxford and New York: Oxford University Press, s.v. *barbarian, ethnicity, nationalism, women*.

CT 2010: *The Classical Tradition*, editors Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis, Cambridge Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, s.v. *Barbarians*

Литература:

- Бабић Сташа 2008: *Грци и други: Античка перцепција и перцепција антике*, Београд : Клио.
- Битен Ан-Мари 2010: *Стара Грчка*, превео Бојан Савић Остојић, Београд : Клио. (Anne-Marie Buttin, *La Grèce classique*, Edition Belles Lettres, 2000.)
- Керењи Карољ 1994: *Кћери Сунца*, превели Клара Потоцки и Младен Срђан Воларевић, Чачак: Градац, 51–64 . (Kerényi Károly 1948: *Napleányok. Elmékedések Héliosról és görög istennőkről*, Budapest.)
- Кито Х. Д. Ф. 2008: *Грци*, превео Веселин Костић, Београд: Просвета. (Kitto H. D. F., *The Greek*, Penguin Books Ltd.)
- Лески, Албин 1995: *Грчка трагедија*, превео Томислав Бекић, Нови Сад: Светови. (Albin Lesky, *Griechische Tragödie*.)
- Мари Озвин 1999, Живот и друштво у класичној Грчкој, у: прир. Бордман Џон, Грифин Џаспер и Мари Озвин 1999, *Окسفордска историја Грчке и хеленистичког свијета*, превео Небојша Порчић, Београд: Клио. (*The Oxford History of Greece and Hellenistic World*, Oxford: Oxford University Press 1988.)
- Редфилд Џејмс 2007: *Homo domesticus*, у: прир. Вернан Жан-Пјер 2007, *Ликови старе Грчке*, превели Драгана Банковић, Душан Поповић, Јована Поповић, Београд: Клио. (a cura di Jean-Pierre Vernant, *L'Uomo Greco*, Gius. Laterza & Figli S.p.a., Roma – Bari 1991.)
- Куланж Фистел де 1998, *Античка држава*, превели Б. А. Прокић и Ж. М. Милосављевић, Београд: Плато. (Fustel de Coulanges, *La cité antique*)
- Стаменковић Владимир 1987: Предговор у: Лукић Велимир 1987, *Изабране драме*, прир. Владимир Стаменковић, Београд: Нолит.
- Стевановић Лада 2010: Медеја некад и сад: (ре)конструкција идентитета жене и странкиње у роману „Медеја. Гласови“ Кристе Волф, у: *Гласник етнографског института*, LVIII свеска 1, уредник Драгана Радојчић, Београд: Етнографски институт САНУ 2010.
- Burian Peter 1997: *Myth into „muthos“: the shaping of tragic plot*, у: ed. Easterling P.E. 1997: *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge University Press.
- Burkhardt Jakob 1992a: *Povest grčke kulture*, Tom I, prevela Olga Kostrešević, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*)
- Burkhardt Jakob 1992b: *Povest grčke kulture*, Tom III, prevela Olga Kostrešević, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*)
- Chamoux François 1967: *Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba*, preveo Borislav Radović, Beograd: Jugoslavija. (Chamoux François, *La civilisation grecque de l'époque archaïque et classique*)
- Flacelière Robert 1979: *Grčka u doba Perikla*, prevela Vita Klaić, Zagreb: Naprijed. (Flacelière Robert, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Librairie

- Насбете 1959)
- Foley Helene P. 1996, *Antigone as Moral Agent*, y: Silk M. S. 1966: *Tragedy and the Tragic: Greek Theatre and Beyond*, Oxford: Clarendon Press.
- Gernet Louis 1948: „Value“ in Greek myth, y: ed. Gordon R. L. 1981: *Myth, religion and society*, Cambridge: Cambridge University Press and Paris: Editions de la maison des sciences de l' homme.
- Gould John 1966: *Tragedy and Collective Experience*, y: ed. Silk M. S. 1966: *Tragedy and the Tragic: Greek Theatre and Beyond*, Oxford: Clarendon Press.
- Hol Idit 1989: Pronalazak varvara: grčko samoodređenje kroz tragediju, preveli V. Smoje i S. Vujica y: *Reč: časopis za književnost i kulturu*, godina IV broj 40, urednici Gojko Božović et al., Beograd: B92, decembar 1997.
- Hall Edith 1997: The sociology of Athenian tragedy y: ed. Easterling P. E. 1997, *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge University Press.
- Hristić Jovan 1969: Antički mit i moderna drama, y: *Scena: časopis za pozorišnu umetnost*, godina V, knjiga 1, broj 3, urednici Eli Finci et al., Novi Sad: Sterijino pozorje, maj–jun 1969.
- Jovanović Raško 1988: Teatar Velimira Lukića, y: Lukić Velimir 1988, *Tebanska kuga, Nečajev i ostali: drame*, Beograd: BIGZ.
- Kac Merilin 2007: Žene, deca i muškarci, y prir. Kartlidž Pol 2007, *Kembridž ilustrovana istorija: Antička Grčka*, preveli Branislav Kovačević i Slađana Milinković, Novi Sad: Stylos. (ed. Cartledge Paul, *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, 1998.)
- Kitto H. D. F. 1966: *Greek Tragedy: A Literary Study*, London: Methuen and Co Ltd.
- Kot Jan 1974: *Jedjenje bogova*, preveo Petar Vujičić, Beograd: Nolit, 243–249. (Jan Kott, *Jedzenie bogow*, 1972.)
- Licht Hans 2009: *Povijest grčkih običaja*, preveo Ratimir Škunca, Zagreb: Demetra, Faustovska biblioteka Dimitrija Savića. (Licht Hans, *Sittengeschichte Griechenlands*, Stuttgart 1962.)
- Maričić i Šahović-Mišić 2009: Euripid, Žan Anuj, Velimir Lukić, *Tri Medeje*, preveo Gordan Maričić, Beograd: Paideia.
- Segal Charles 1996: Catharsis, Audience, and Closure in Greek tragedy, y: Silk M. S. 1966: *Tragedy and the Tragic: Greek Theatre and Beyond*, Oxford: Clarendon Press.
- Weber Alfred 1987: Tragično i istorija, prevela Olga Kostrešević, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. (Alfred Weber, *Das tragische und die Geschichte*)
- Winkler 1990 [1972]: John Winkler, *The constraints of Desire, The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Routledge 1990.
- Zeitlin Froma I. 1985: Playing the Other: Theater, Theatricality, and the Feminine in Greek Drama, y: ed. Winkler John J. and Zeitlin Froma I. 1990: *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in Its Social Context*, Princeton: Princeton University Press.
- Zeitlin Froma I. 1995: *Playing the Other: Gender and Society in Classical Greek Literature*, Chicago: University of Chicago Press.

Ђурђина Шијаковић

The Otherness of a Barbarianess: Euripides' *Medea* and *Medea* by Velimir Lukić

Belonging to a social community, a nation, a culture or a religion, can be expressed by stressing differences and borders between *us* and *others*, between our *collective self* and their *otherness*. Achievements of classical Greek culture for us are primarily bound to the polis, city-state, but classical Greek literature gives quite significance to the definition of universal Greek identity by creating the figure of a barbarian on the opposite side. This contrast between Greeks and barbarians, not noticeable in the literature of archaic period, grows more and more important (while the notion of the word barbarian becomes more pejorative) with gradual intrusion of Persian domination over west area of Asia Minor from the middle of VI BC and with successful resistance of many Greek states in the first half of V BC. The basic feature that defines the notion βάρβαρος is a lack of moral responsibility indispensable for enjoying (but active enjoying, applying, engaging in, practicing) political freedom. Moral responsibility and political freedom are closely connected through λόγος – which is ability to reason and also ability to speak (in Greek). The image of barbarian is further elaborated with features of cruelty and excessiveness of all kinds (especially when it comes to somatic pleasures), i.e. a lack of moderation, so essential to Greeks. On the other hand, “to be Greek” meant: to be a citizen of a Greek polis having full civic rights. This further means: exclusively men. Otherness in being a barbarian, hence, goes hand in hand with Otherness of a woman in ancient Greek world. This polarity also includes the tension between πόλις and οἶκος, i.e. the tension between public–political and private–family life.

Bearing this dichotomy in mind, I am re-reading two theatric plays: Euripides' (cca 480–406 BC) tragedy *Medea* and radio-drama *Medea* of Serbian writer Velimir Lukić (1936–1937), one of many literary and art-works inspired by Euripides' tragedy and Greek myth. Euripides' *Medea* influenced on the tradition of this famous barbarian woman from Colchis, passionate and cruel sorceress, more than any other text did. If this writer didn't make up Medea's infanticide (performed in order to punish her unfaithful husband) on his own, then it was him who gave a fixed form to this variant of the myth. She is a refugee from her own home and country, a newcomer in Greece on the other side; she is a dangerous foreigner, a barbarian, passionate woman and sorceress; a threat and an ill omen to the manliness and male principle (and ambiguously a potential help to it). In order to avenge to her infidel husband, Greek

Key words:

Greek, barbarian, citizen of a polis, woman, self, other, Medea, Euripides (cca 480–406 BC), Velimir Lukić (1936–1937).

Jason, this Colchian woman becomes a murderer of her own (two male!) children in the Euripides' tragedy. The bloody epilogue of love between Greek and Colchian is described by Velimir Lukić as well. In his radio-drama *Medea*, eternal and variable, male and female, Greek and barbarian (in a particular aspect) are juxtaposed. Lukić constantly has in mind an abyss that gapes between hellenic and barbarian world, a gap that (in his interpretation) is so terrific that Medea will murder her own offspring saying: „So that I prevent my sons from becoming Greek, / To prevent them to reject their barbarian mother...”

Анђелка Пејовић

Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
atolimir@kg.ac.rs

Паремије као део етнолингвистичког наслеђа¹

На примеру паремија српског и шпанског језика, у раду настојимо да покажемо улогу ових језичких и културних форми у етнолингвистичким истраживањима. Релативизам који се уочава у паремијама, а који се често испољава кроз противречности, од великог је значаја за етнолингвистичку анализу, јер показује или би могао да покаже на који се начин одређено друштво прилагођава или супротставља променама, како реагује на њих, како се мења, да ли мења само периферне ставове, или и оне дубоко укорене вредности.

Кључне речи:

паремија,
пословица и
изрека, култура,
наслеђе,
нолингвистика,
српски језик,
шпански језик.

Увод

Паремије,² међу којима се издвајају пословице и изреке, важе за право језичко и културно благо, иако је њихова употреба у осетном опадању. Шта је то што ове форме чини посебним за једну језичку и културну заједницу? Ако се загледамо у њихов садржај, лако ћемо уочити, најпре, њихову хетерогеност: односе се на практично све сфере које су човеку блиске и ситуације у којима може да се затекне. Јер, „појмови који су човеку најчешће на уму, најчешће су и на језику“ (Јовановић 2006б: 19). Затим, језгровито и сликовито нам преносе слике и дешавања из прошлости, на којима је заснована наша садашњост, а на којој, опет, почива и наша будућност, па на њој и будућност нових генерација. Свака заједница генерише сопствене паремије, прилагођене специфичним

¹ Рад је настао у оквиру научног пројекта 178014 (*Динамика структура савременог српског језика*), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Премда су паремије предмет проучавања паремнологије, могу се сврстати и у домен фразеологије у најширем смислу речи, чинећи посебну, хетерогену и периферну групу фразеолошких јединица, заједно са исказним, тј. дискурским формулама. У овом раду ћемо термин *паремија* употребљавати као синоним за пословицу и изреку.

околностима, географском, друштвеном и другом амбијенту, јер *Иде време, носи бреме, Време носи своје бреме, Време се мења, а и ми у времену*, или, у шпанском, *A nuevos tiempos, nuevas costumbres* ('нова времена, нови обичаји'). Отуда паремије одликује и прагматичност, те међу њима налазимо савете, упозорења, алузије. Дакле, ретки су контексти чији својеврстан сиже одређена пословица не би могла да представља.

Иако је тенденција употребе пословица и изрека у савременом језику у опадању, то никако не значи да ове језичке форме не завређују пажњу и да их треба оставити по страни у лингвистичким, али и у другим истраживањима. Напротив, управо стога што крију мноштво слика о друштвеним, историјским, културним и другим променама једне заједнице, уједно показујући човекову досетљивост и довитљивост, паремије могу и треба да се истражују са различитих аспеката, између осталог – и са становишта етнолингвистике. Оне су непобитни сведоци одређене епохе, која се разликује од оне којој припадамо и која за многе говорнике једне језичке заједнице представља велику непознаницу (Севиља Муњос 2011: 215). Дакле, управо у томе и лежи вредност овог језичког и културног блага, и управо стога оне завређују да буду очуване и изучаване, како би се докучиле вредности и обичаји ранијих епоха у различитим друштвима, чиме се уједно доприноси и употпуњавању једне свеобухватније језичке слике света. Јер, „ако човечанство једнога дана остане без осећаја за ове кључне постулате свог опстанка, што се – надамо се – неће догодити, оно ће се морати да помири са фактом да је пред изумирањем“ (Јовановић 2006а: 9).

Етнолингвистика и паремиологија

Етнолингвистика, или барем значајан део етнолингвистичких садржаја, назива се још и лингвистичком антропологијом или антрополошком лингвистиком (Дуранти 2000). Термин је, како наводи Дуранти, био релативно популаран у САД-у крајем 40-их и почетком 50-их година прошлога века, али је зато уобичајен у европском академском домену.³ Према Бартмињском (2011: 18–19), постоје две различите концепције етнолингвистике: с једне стране, може се говорити о етнолингвистици која проучава „место језика у култури и друштву, његов статус, престиж, моћ, контакте са другим језицима, такође мултилингвалност, језик националних мањина и група“, а са друге, етнолингвистика

„поставља питање како се култура испољава у језику. Она проучава језик (његову структуру) у вези са историјом одређених заједница (везаних за одређену друштвену средину, регионалних, националних) и њиховом културом, посебно у вези са колективним

³ Дуранти (2000) подсећа да је и Малиновски у својим првим радовима употребљавао термин *етнолингвистика*. Аутор се ипак опредељује за термин *лингвистичка антропологија*, која има за циљ изучавање језика као средства културе и говора као културне праксе (Дуранти 2000: 21).

менталитетом, сфером понашања и системима вредности, тежи ка проналажењу трагова њиховог присуства у материји самог језика, у значењима речи, у фразеологији, начинима образовања речи и синтаксичких конструкција, у моделима структуре текстова“.

Као и Бартмињски, и ми полазимо од овог другог поимања етнолингвистике.

Када је у питању паремииа, овај термин се јавља као синоним за пословицу или изреку, али и као хипероним за подтипове пословица, међу којима су афоризам и сентенца / сентенција. Међутим, није увек једноставно, па чак ни могуће, јасно разграничити типове паремииа. Пословица је паремииа *par excellence*; то је „сажета, завештајна формулација искуства, језгровито изречено опажање прихваћено у традицији“ (Живковић 2001). Афоризам је својеврсна уметничка варијанта пословице: духовит је, садржајно збијен и мисаоно густ, носи неку општеважећу, дубоку мисао, досетку, мудрост, правило или искуство (Живковић 2001). Сентенца или сентенција је „кратка и сажета изрека моралног садржаја или мудра поука која се може применити на различита човекова животна искуства. (...) Обично обухвата мисли и изреке на латинском језику, јер су, још од средњег века и ренесансе, главни извор сентенци била дела античких књижевника и филозофа“ (Поповић 2007). Међу паремииама (и, уже, пословицама) су најзаступљеније оне које метафорички говоре о људском понашању и делању, услед чега се могу окарактерисати као антропоцентричне (Јовановић 2006б: 19), те је јасно зашто их видимо као део антрополошког, одн. етнолингвистичког наслеђа.

Бартмињски (2011) подсећа да су у неким земљама етнолингвистичка истраживања окренута ка савремености (нпр. лублинска етнолингвистика), док су у другима окренута ка прошлости (московска), али има и оних у којима су помирена оба приступа. Овај последњи приступ би могао важити и за проучавања паремииолошког као неизоставног сегмента етнолингвистичког корпуса, из тог разлога што паремиие преносе знање и искуство стицано вековима (Торенте Баљестер: Х. Хунседа 2003), које има атемпоралну, тј. „безвременску“ вредност (Јовановић 2006б, Корпас Пастор 1996): народ је тај који их ствара, преноси, модификује, проширује, па чак и заборавља. Ево неколико примера у српском, шпанском и енглеском језику: *Никад не реци никад – Nunca digas de esta agua no beberé – Let no one say I will not drink water*; *Љубав је слена – El amor es ciego – Love is blind*; *С ким си, такав си – Dime con quién andas, y te diré quién eres – A man is known by the company he keeps*; *Без муке нема науке – No hay atajo sin trabajo – (There is) no convenience without some inconvenience*. Пословице, дакле, сажето, синтетички износе вредновања у многим животним доменима, а разлог тематске разноврсности пословица лежи у томе „што се показују као пратилац вербализације свих животних проблема и свих настојања човекових да те проблеме на најповољнији начин разреши“ (Јовановић 2006б: 15).

Употреба пословица и изрека је, вероватно, стара колико и човекова потреба да се социјализује (Конде Тарио 2007: 5). И интересовање за њих постоји

вековима, иако није подједнако заступљено у свим културним срединама. У Шпанији, чувени маркиз од Сантилиане се још почетком XVI века посветио сакупљању, обједињавању и коментарисању пословица и изрека, које су објављене под називом *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*. Још потпунији рукопис дугује се Гонсалу Кореасу, који је почетком XVII века (1627. године) објавио компилацију пословица и изрека и других сродних формула у шпанском језику (*Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana*). Када је у питању српски језик, највећу захвалност свакако дугујемо Вуку Стефановићу Карацићу. Како наводи Ј. Јовановић (2006а: 13), „мало је дела која се по свом значењу за нашу културу могу мерити са *Српским народним пословицама* Вука Карацића. Стога је потпуно разумљиво што оне још и сада, више од сто педесет година од свог појављивања, привлаче пажњу научника“.

Паремије као одраз животног искуства и промена

„Паремије преносе неке ’опште истине’, али и нуде оно што људи желе да чују, што им је потребно да чују (у одређеним ситуацијама, добу, периоду, итд.), било као подстрек за даље, било као потврду одређеног мишљења и става, итд.“ (Пејовић 2013: 123). Стога у њима пре општих истина треба тражити оне које нам омогућавају да дођемо до „закључака који нису стриктни, типа у *одсутву сваке супротне информације, ваљано је веровати / претпоставити да...*“ (Корпас Пастор 1996). Релативни карактер пословица, када је у питању општа истинитост, потврђује чињеница да се међу њима запажа изванредан број противречних исказа: *Брат брата над јаму води, али га у њу не тиска*, насуспрот *Брат брату најдубље очи вади; Haz bien y no tires a quién* – „Добро чини и делај, коме – не гледај“, насуспрот *Hasta en el bien es prudente un ten con ten* – „Чак и у добру је разборито – дам за даш“. Некада је противречност дата у самој пословици: *Ко зна поштено, њему један, а ко не зна, њему два; Ко има образа, добро живи, а ко нема (образа), још боље (живи); Por las verdades se pierden amigos, y por las no decir se hacen desamigos* – „Истином се губе пријатељи, а не говорећи је, стварају се непријатељи“. У једном од претходних радова (Пејовић 2013) показали смо да се у пословицама које говоре о човековом поштењу и доброту уочавају извесне варијације смисла. Међутим, упркос томе, или управо стога, пословице и изреке помажу да разумемо свет, како саму природу тако и човека (Амандо де Мигел 2000, *apud*. Хунседа 2003). Јер, стварност којој припадамо је веома разнолика, па и противречна, што се одражава и у самим паремијама. Шпански писац и академик Гонсало Торенте Баљестер у прологу *Речника пословица и изрека* (стр. IX), које је објединио Хунседа (2003), такође истиче да животно искуство није јединствено нити кохерентно, те су из тог разлога закључци до којих се у животу долази каткад противречни. У том смислу, од великог су значаја запажања Продановића (1938), које наводи Ј. Јовановић (2006а: 264–265):

а) „Различитост и супротност у народним пословицама долазе поглавито од њиховог развог порекла. (1) Оне су или постале у самом народу, или су прешле у народ из дела песника, књижевника и мислилаца. (2) У погледу простора и времена постоји разлика међу пословицама. Неке су од њих постале у туђини, прешле к нама и одомаћиле се у нашој усменој књижевности. (3) А по времену има их древних, прастарих, а има и новијих. (4) Најпосле, и људи из народа, непознати и непризнати творци појединих пословица, разликовали су се по свом карактеру, склоностима, жељама, опажањима, предвиђањима, осећањима...“

б) „У току социјалног развитка појединих народа било је различних епоха с неједнаким моралним схватањима и у маси и код умнијих појединаца. Једна су се времена одликовала развијенијом солидарношћу и већом социјалном правдом. Потом су наступали, или су пре тога постојали, дани бездушне себичности, моралне раздробљености, антисоцијалног духа, свирепе неправичности. А све се то у мањој или већој мери огледа и кроз усмену књижевност народа.“

Цвијић (1966) је у својој студији о Балканском полуострву и јужнословенским земљама такође дошао до значајних резултата који помажу разумевању овог феномена.⁴ Цвијић, наиме, разликује два основна етно-психолошка блока Јужних Словена и сваки од њих описује на основу њихових карактерних особина, истичући да до разлика долази услед различитих географских, историјских и других услова у којима су живели. У том смислу, на пример, „процес урбанизације у приморским крајевима започео [је] нешто раније него другде“, и тиме је „прагматизам примораца само појачан, свест о вредности новца у новчаној привреди брже је напредовала, итд.“. Дакле, људи се прилагођавају условима у којима живе, били они позитивни или негативни, баш као што каже шпанска пословица: *Donde veas a todos cojear, debes, al menos, renquear* – „Где видиш да сви ћопају, и ти шепај“.

На основу свега наведеног рекли бисмо да је управо поменути релативизам паремииа, који се испољава као противречност, занимљив за етнолингвистичка истраживања, јер показује или би могао да покаже на који се начин одређено друштво прилагођава или супротставља променама, како реагује на њих, како се мења, да ли мења само периферне ставове, или пак и оне дубље вредности (нпр. етичке).

Примери етнолингвистичких елемената у паремииама српског и шпанског језика

У наставку рада ћемо на неколико примера указати на значај одређених друштвених чинилаца у српској и шпанској култури, као и на подударности и неподударности међу њима. Један од тих примера тиче се основне животне намирнице, а то је хлеб.

⁴ Преузимамо ове податке из Јовановић 2006а: 283–285.

Иако се лексема **хлеб** јавља као саставни део многих фразема у српском језику (*зарадити хлеб, јести хлеб, остати без хлеба, отети (коме) хлеб, ићи у свет за хлебом, бели хлеб, црни хлеб* итд.), где се указује на значај хлеба као базичне животне намирнице, међу паремијама, насупротив очекивањима можда, није забележен ни приближан број значења и ситуација као у шпанском језику. Хлеб⁵ се, према шпанској паремиологији, сматра свакодневном и неизоставном намирницом у исхрани: *Ni mesa sin pan ni armada sin capitán* – „Ни сто без хлеба, ни флота без капетана“. Нарочито се цени домаћи хлеб: *Pan casero siempre es bueno* – „Домаћи хлеб је увек добар“, *Pan casero, barato y bueno* – „Домаћи хлеб, јефтин и добар“. Чак постоје и пословице којима се упозорава на то да не треба јести врућ хлеб: (*Agua fría у) pan caliente mata la gente* – „(Хладна вода и) врућ хлеб убија(ју) људе“. Осим што шкоди здрављу, врућ хлеб уме да завара количином, јер *El pan caliente, mucho en la mano y poco en el vientre* – „Врућег хлеба много у руци, а мало у стомаку“. Отуда је хранљивији хлеб након што одстоји један дан, јер више засити, а самим тим доприноси уштеди: *Casa sin gobierno, donde se come el pan tierno* – „Кућа без кућанства, (она) у којој се једе мекан хлеб“, *Pan tierno у leña verde, la casa pierde* – „Мекан хлеб и сирова цепаница, кућа губитница“. Стога некада није било уобичајено да се хлеб меси свакодневно, јер је ваљало да одстоји и до неколико дана⁶: *Pan de ayer, carne de hoy у vino de antaño, traen al hombre sano* – „Хлеб од јуче, месо од данас и вино од пре / старо вино, чине човека здравим“, *Pan de un día, pan de vida; pan de dos, pan de Dios; pan de tres, pan se es* – „Хлеб од једног дана, хлеб је живота; хлеб од два дана, Божији је; хлеб од три дана, хлеб је“. Осим тога, хлеб увек може да се искористи за припремање нових оброка: *Pan durete en sopas se mete* – „Окорели хлеб се у супу ставља“, *Para sopas no hay pan duro* – „За супу нема тврдог хлеба“. Уопште, у глади је сваки хлеб добар: *A buen hambre, no hay pan duro* – „За велику глад нема тврдог хлеба“, јер је он основна животна намирница: *Mejor es pan duro que ninguno* – „Боље тврд хлеб но никакав“. Ипак, уколико хлеб прате и неке друге намирнице, онда је ужитак потпун: *Uvas, pan у queso, saben a beso* – „Грожђе, хлеб и сир имају укус пољупца“, *Pan у nueces, saben a amores* – „Хлеб и ораси, љубави су укуси“, а то нарочито важи за хлеб и вино, о чему сведоче и шпанска и српска пословица: *Con pan у vino se anda el camino* – „Са хлебом и вином се прелази пут“; *Оженио би се и ја и Мија, али нема леба и вина*. Према српским паремијама, *Кудгођ сунце тече / Свуд се хљебац пече, Хлеб се пече куд год сунце тече*, јер *Без круха нема јића*. Он је, дакле, основна и неизоставна животна намирница, те стога *Хлебних пара нестати не може*. Хлеб се мора зарадити, стећи поштеним радом и трудом (*Без плуга нема хлеба, а без хлеба нема хране, Хоће хлеба без мотике, Боље и суха крушица појести него се наопкао*

⁵ Највећи део примера и запажања за употребу ове намирнице у шпанском језику преузимамо из рада Севиље Муњос 2011.

⁶ Напомињемо да у шпанској култури ни дан-данас није неуобичајено јести хлеб од претходног дана или претходних дана, а искоришћава се на различите начине, што свакако сведочи о томе да се хлеб и храна уопште цене и не зарађују лако.

у *смок хватати*, *Боље сув хлеб с поштењем него колач с непоштењем*). Иако је забележено неколико паремиија које казују о квалитету хлеба (*Лебац без квасца не бива*, *Хлеб са шупљикама*, *а сир без шупљика ваља*, *Лебац са шупљикама*, *сир без шупљика ваља*), ипак је најважније да га има, ма каквог квалитета он био (*Хитан гост и кисел 'леб чека*). Најзад, *Без сомуна и без гуња никуд*, *Лети без одеће*, *а зими без хлеба не полази никуд*, *Лети без џемпера*, *а зими без леба не иди*, *Боље комад хлеба у торби него нојево перо за капом*. Веома је занимљива диспропорција у броју пословица са саставном компонентом 'хлеб', а још више ситуације на које указују и значења која имају. Могући разлог томе могло би бити вишевековно сиромаштво и друштвене околности у којима је живео српски народ, где није било сувишног хлеба који би се бацио, нити намирница које би обогатиле његов укус, и где је и комад врућег хлеба, ма колико штетан по здравље, бољи него никакав.⁷ Вредно помена је и што српске паремиије упућују на то да и у неповољним околностима, па и у глади, треба живети и радити поштено, те часно „зарадити свој хлеб“.

Паремиије које се тичу **породичних и родбинских односа** веома су присутне у оба језика,⁸ а осим фигуре мајке, оца, деце, присутна је и фигура **свекрве**. Иако је неслагање свекрве и снахе стереотип не само у овим него и у многим другим (ако не и у свим) културама (*Fui nuera*, у *nunca tuve buena suegra*; *fui suegra*, у *nunca tuve buena nuera* – „Бејах снаха, и никад не имадох добру свекрву; бејах свекрва, и никад не имадох добру снаху“; *Свака свекрва мрзи на снаху*, *Туђа мајка – зла свекрва*), у шпанској паремииологији су заступљеније оне које показују да свекрва није омиљена нити је нарочито вољена: *Aquella es bien casada, que ni tiene suegra ni cuñada* – „Добро је удата она која нема ни свекрве ни заове / јетрве“⁹; *La suegra y el doctor, cuanto más lejos, mejor* („Свекрва и лекар, што даље то боље“), *A la muela se ha de sufrir, lo que a la suegra* – „Зубобољу треба трпети колико и свекрву“, *Muerte de suegra, dolor de codo, que duele mucho y dura poco* – „Смрт свекрве, бол у лакту, боли много, а траје мало“, *Suegra, ni aun de*

⁷ Ипак, код Марковића (2005) налазимо следећу пословицу: *Леб и стар човек мало се поштују*, док је Мушкатировић (2011 [1787]) забележио и ову: *Човек не живи само с лебом*.

⁸ На основу тематске класификације пословица које је Вук забележио, Ј. Јовановић (2006б: 7) наводи: „Највише се изреке баве човеком, његовим телесним и карактерним особинама итд. На другом месту свакако је породица, родбина, сроднички односи, па и други социјални појмови који чине структуру патријархалног друштва. Затим долази кућа, покућство, домаћи живот, домаће животиње, различита занимања и бављење њима. Природа, биљни и животињски свет у њој, његово култивисање и бављење њиме, представљају такође важан предмет интересовања људи који су пословице стварали. Можда духовни живот човеков, духовне вредности, Бог и религијска сфера мишљења – и нису, у целини грађе посматрано, најчешће помињане теме, али њихова важност не заостаје за онима којима се човек најчешће бави. Јер људски опстанак на земљи и силе које тим опстанком управљају – увек су биле врло значајан предмет размишљања и загонетка коју је човек покушавао да разреши – откад постоји.“

⁹ Шпанска лексема *cuñada* је један од примера конвергентних односа у језицима – српском и шпанском, у овом случају, будући да јој одговарају значења „снаха“, „јетрва“, „заова“ у српском.

azúcar es buena – „Свекрва, све и да је од шећера, није добра“; *Suegra, ninguna buena, у una que lo era, quebróse la pierna* – „Свекрва, ниједна добра, а једна што то и беше, ногу поломи“. Свекрва је лукава: *A ti te lo digo hijuela, entiéndelo tí, nuera* – „Теби говорим, ћеро, разуми ти, снахо“, *Мајка ћерку кара, снаши приговара, Зборим ти кумо, сети се снао*, али таква уме да буде и снаха: *Биле се јетрве преко зле свекрве, па свекрву по глави, Биле се јетрве преко свекрве*. У оба језика забележене су и пословице које показују да су лоши односи између свекрве и снахе условљени променом улоге у породици (Стефановић 2012: 79): *Свекрва се не сјећа да је негда и она снаха била, Заборавила свекрва мила кад је и она снаха била, Свекрва се не сећа да је кад год била сна'а, Свекрва се не сећа да је кадгод снаха била, Acuérdate, suegra, de que fuiste nuera* – „Сети се, свекрво, да си била снаха“.¹⁰ Међу шпанским пословицама, пажњу су нам привукле и следеће: *Hijo de mi hija, nieto ser*¹¹; *hijo de mi hijo, no saber* – „Дете моје кћери, унуче је; дете мога сина, не зна се“, *Hijos de la hija, junto a la verija; los de la nuera, un poquito más afuera* – „Ћеркина деца, уз бок¹²; снахина, мало даље“. Ове пословице недвосмислено показују која страна и ко од унучади има већи значај, што се, рекли бисмо, значајно разликује од ситуације у српској култури, која је изузетно патријархална и у којој доминирају мушки чланови породице, као што се може видети и из истраживања М. Стефановић (2012) која се тичу језичке слике породице у руском и српском језику. Уједно, ови искази говоре и о односу свекрве према снахи, с једне стране, и према кћери, с друге стране.¹³ Коначно, доста слична фигури свекрве јесте фигура **маћехе**, присутна у шпанској паремиологији: *Madrastra, madre áspera, ni de cera ni de pasta* – „Маћеха, мајка груба / тврда, ни од воска ни од теста“, *Madrastra, aún de azúcar, amarga* – „Маћеха, и од шећера, горка је“, *Hijo sin dolor, madre sin amor* – „Дете без бола, мајка без љубави“¹⁴.

И шпанске и српске паремије указују на то да **отац и мајка** треба да служе за пример својој деци, јер *Ивер не пада далеко од класе (De tal palo tal astilla)*,

¹⁰ М. Стефановић (2012: 80) указује на то да су, судећи по паремиолошком корпусу, разлози неслагања и сукоба свекрве и снахе различити и да се тичу како особина саме свекрве и снахе (нарочито склоности снахе да изражава своје мишљење на начин који не одобрава нова породица), тако и особина које раније нису биле испољене, а које се показују управо у новом окружењу.

¹¹ У овој пословици, *ser* није глагол (‘бити’), него је у питању скраћени облик од именице *serón*, употребљен шаљиво, као својеврсна игра речи, да би се нагласила разлика између унука од кћери и унука од сина. Иначе, *serón* је врста велике корпе.

¹² *Verija* се, тачније, односи на стидне делове тела.

¹³ Према резултатима истраживања М. Стефановић (2012: 59–66), иако на изванредан начин повлашћене, за кратко време колико су живеле у окриљу породице, ћерке су ипак сматране „привременим члановима породице“, будући да је од њих очекивано да се на време удају и напусте породицу; у том смислу се улагање у њих чак сматрало губитком за породицу, те је било пожељније имати сина него ћерку (Стефановић 2009: 95).

¹⁴ Ова пословица указује на то да се цени и воли само оно до чега се долази трудом и напором. Нарочито се алудира на маћехе, које тешко могу волети децу које нису саме родиле и нису осетиле сав терет доношења детета на свет.

Какво гнездо, таква тица; какав отац, таква деца, По оцу се познаје син, а по мајци ићи, Што чине ћеца, што виде од оца, Каква мајка онака и ћерка, Јабuka не пада далеко од свога стебла, Какав чокот, онаки и плод, Какво семе, онаки и плод, Куд ће ивер од клале, Лењ отац, лења мајка, лења и деца. С друге стране, према шпанским пословицама, деца треба да знају да ће и она једнога дана бити родитељи, а отуда и узор својој деци, те ће тако и сами добити пажњу коју су поклањали својим родитељима: *Hijo eres у padre serás; cual hicieres, tal habrás* – „Син си, а и отац бићеш; како будеш чинио, тако ће ти бити“, *De tu hijo solo esperes lo que con tu padre hicieres* – „Од детета свог очекуј само оно што и сâм за родитеља чиниш“. Шпанске пословице упозоравају на то да, иако је добро и пожељно угледати се на своје (*Quien en los suyos se parece, honra merece* – „Ко на своје личи, част му приличи“), ипак ваља имати на уму да не треба живети од славе својих ближњих (*Quien con sus abuelos se honra, consigo trae la deshonra* – „Ко због дедова прима почаст, самог себе обешчисти“), јер, *Quien por sí noble se hace, de sí mismo es abuelo у padre* – „Ко од себе начини племића, себи је и деда и отац“. Међутим, оне исто тако упозоравају и на то да претерана брига о деци и претерано давање нису добри: *Tanto quiso el diablo a su hijo, que le sacó un ojo* – „Ђаво је толико волео сина да му је дао / извадио око“, услед чега бива да од вредног оца и мајке постану лења и расипна деца: *A padre guardador, hijo gastador* – „Штедљивом оцу расипно дете“, *De padre santo, hijo diablo* – „Од светог оца вражије дете“, *Las madres hacendosas hacen las hijas perezosas* – „Марљиве мајке чине ћерке немарним / лењим“, али и обрнуто: *Madre holgazana saca hija cortesana* – „Од доконе мајке ћерка дама“. У српском је, пак, забележена и пословица *У тврда оца – крадљива деца*, којом се указује на опасност од претерано строгог односа и става према деци, што би значило да није добро ићи ни у једну крајност.¹⁵

О **братском односу** такође постоје бројне паремиије. Велика је срећа и добит имати брата: *Брат, пуна су уста, Браћа била браћа мила, Quien no tiene hermano no tiene ni pie ni mano* – „Ко нема брата, нема ни ногу ни руку“. Ипак, рекли бисмо да у српској и шпанској култури постоје важне разлике у поимању ових односа. Иако шпанске послвице говоре о томе да су браћа, премда од истог оца и мајке, различита (*Siete hermanos de un vientre, cada uno de su mente* – „Седморица браће из једне утробе, свако другачијег ума“), међу њима ипак владају слога и јединство, који им помажу да превазиђу свађе и размирице (*Entre hermanos, no metas tus manos* – „Међу браћу руке не мећи“). Свађа међу браћом је „ђавоља работа“, те отуда може имати веома негативне последице, на шта упозорава и паремиија *Ira de hermanos, ira de diablos* – „Гнев браће, гнев ђавола“. Зато о

¹⁵ Приметно је да је у пословицама оба језика, када су у питању породични односи уопште, заступљенија лексема 'отац' у односу на лексему 'мајка'. У истраживању језичке слике породице у руском и српском језику, М. Стефановић (2012) је дошла до закључка да се као важне црте оца могу издвојити: одговорност за обезбеђивање новца, патријархалност, строгост, ауторитет, те да су мушки чланови одговорни за продужетак породице и очување традиције.

браћи треба бринути и не треба их оптерећивати (*A casa de tu hermano no irás cada serano* – „Код брата нећеш ићи свакога дана“). Пословице које су увржене у српској култури такође говоре о братској љубави и слози (*Брат је мио, ма које вјере био, Брат брата над јаму води, али га у њу не тиска, Ђе је браће, ту је и дијела*), али и супротно томе – о неслози међу браћом (*Ако ми је брат, ма ми није друг, Ако ми је брат, није ми ортак, Браћа подијељена – сусједи назвати*). Најзад, има и оних које јасно показују да новац може да се испречи међу браћом (*Ако смо ми браћа, нијесу кесе сестре, Брат за брата, сирење за паре, Браћа ка' и браћа, ама сир за аспре*), па и више од тога – има оних које упозоравају да брат брату може бити највећи непријатељ (*Брат брату најдубље очи вади, Ако злотвора немаш, мајка ти га је родила, Ако човек нема крвника, роди му га мајка*). Сматрамо да је разлог ових разлика у српској и шпанској култури такође друштвено-историјског карактера. Због тога и не чуди што *Брат ми није ког мати роди, него који ми добра чини, Онај ми је брат који ми је добру рад, Брате мио, које вјере био, Боље је имати доброга суседа у близини него сродника у даљини*).

И **одевни предмети** су нашли своје место у паремиологији, што значи да су и у давна времена били значајни у свакодневном животу људи, о чему сведоче пословице *En el andar y en el vestir, serás conocido entre mil* – „По ходу и одевању препознаће те међу хиљаду“, *Халина, смеј и ход, показују памет човеческу*¹⁶. Отуда и паремије којима се указује на важност лепог одевања: *Vestidos dan honor, que no [ser] hijos de emperador* – „Одежда доноси част и онима који нису царска деца“, *Боље је гладан бити него поцепан ходити*. Лепа одећа и леп изглед одликују богате (*Богати чоху носе (а ја блато газим, или: ти газиш)*), па тако умногоме доприносе општем утиску о некоме или нечему; на физичку лепоту, односно – на физички изглед се, дакле, може утицати, те се нешто може учинити лепшим него што иначе јесте: *И пањ је лијеп обучен и накићен, Лијено је рухо и на пању лијено; Comprón un sapillo, y parecerá bonillo* – „Дотерај жабицу, личиће на лепотицу“, *Vistan / Comprón un palo y parecerá algo* – „Обуците / Дотерај штап и личиће на нешто“, *Compuesta, no hay mujer fea* – „Дотерана, ниједна жена није ружна“, *No hay hermosura sin ayuda* – „Нема лепоте без помоћи“. Ипак – *Мајмун је мајмун, ако ћеш ти њега у какве хаљине облачити (Aunque tona se vista de seda, tona se queda)*. Истинска лепота је, према шпанским паремијама, дар од Бога, који немају сви среће да поседују: *Ojos garzos no los hay en todos los barrios* – „Очију плавих нема у сваком крају“, *Ojos verdes, duques y reyes* – „Зелене очи, у војвода и краљева“.

Када говоримо о **лепоти**, *Лијено је свакому мило*, те *Ако није лијено, а оно није ни скупо*. Нарочиту пажњу међу паремијама привлаче оне које говоре о женској лепоти, како у српском тако и у шпанском језику. Лепота је, дакле, нарочито важна за жене, јер *Ђевојку лице удаје*. Ипак, памет, разборитост, честитост, марљивост бивају још важније одлике: *Залуду је лијена брада, кад је слаба глава, Лепота је без разума цвет у блату*, јер, *Лепота прође, а васпитање*

¹⁶ За Мушкатиновића (2011 [1787]) је ово *сентенција* или *рјеченије*.

траје до гроба, Лепота је за малена, а вредноћа увек и до века, Лепота увене исто тако као цвет, а доброта остаје до послетка, Она је жена свака доста лепа која је добра и вредна, La hermosa rosa dura – „Лепота кратко траје“. Бројне су и паремиие које указују на негативне стране лепоте: *Која се често огледа, слабо кућу надгледа, Лијене коло воде, а ружне кућу граде, Лијене коло воде, а ружне кућу куће, Лене коло воде, а паметне кућу граде, Лене коло воде, ружне куће теку*,¹⁷ *Ко има лијену кућу и лијену жену, није господар од ње; Al que tiene tujer hermosa, o castillo en frontera, o viña en carrera, nunca le falta guerra* – „Ко има лепу жену, или замак на граници, или виноград на путу, рат му не мањка“, *La tujer, cuanto más se mira a la cara, tanto más destruye la casa* – „Жена, што више брине о лицу, више уништава кућу“, *Con hermosura sola no se pone la olla* – „Само лепотом се не приставља лонац“. Према томе, лепота у превеликој мери није пожељна и добра (*Боље је мало слијена, но премного лијена, Боље је да је слијена, но што је лијена, Ni hermosa que todos alaben, ni fea que a todos espante* – „Ни лепа да је сви хвале, ни ружна да све страши“), а нарочито је опасна по мушкарце, који јој не могу одолети (*En habiendo por medio belleza, es raro el que no tropieza* – „Када је лепота посреди, редак је онај који се не спотакне“, *El que no ama a las bellas, es porque ama las botellas* – „Ко не воли лепе, воли флаше“). Упозорава се чак да *Лена је жена ретко поштена, Лијену жену од људи и мед од мушица тешко је сачувати, Лена жена је ко разграђено лојзе покрај пута, па свако ко прође чупне је, Лепу жену не узимај, а лојзе покрај пута не купуј!* Занимљиво је поменути да лепота према српској пословици подразумева и добру срећу (*Лијеној дјевојци срећа не мањка*), док шпанска паремиија говори супротно: *La suerte de la fea la bonita la desea* – „Добру срећу ружне лепа жели“, *Todas las hermosas son desdichadas* – „Све лепе (жене) су несрећне“, *Tuve hermosa y no tuve ventura* – „Имах лепоту, а немах срећу“. Недостатак лепоте, према шпанским паремиијама, може да надомести једино новац: *A la fea, el caudal de su padre la hermosea* – „Ружну очев иметак краси / улепшава“. И док је за жену, ма колико била опасна и донекле непожељна, лепота ипак важна као (једна од) одлика, дотле је за мушкарца, према шпанској паремиији, уместо лепоте важна мужевност, снага: *El hombre y el oso, cuanto más feo, más hermoso* – „Мушкарац и медвед, што ружнији, то лепши“.

Закључне напомене

Паремиие су језичке форме које језгровито и сликовито преносе ситуације, запажања и искуства предака новим генерацијама. У случају српског и шпанског језика постоји више него очигледан дисбаланс у броју паремиија и паремииолошких речника, а самим тим – и у броју њихових значења и прилика на које се односе или из

¹⁷ Приметан је дуалитет *одсуство лепоте – памет*, с једне стране, и *лепота – одсуство памети*, с друге стране, као да су (физичка) лепота и памет најудаљеније, супротне тачке, односно – супротни крајеви исте вредносне скале.

којих су потекле. Ипак, упркос томе, али и управо стога, паремије и представљају значајан део етнолингвистичког наслеђа. Из примера које смо навели у раду, а који представљају тек један незнатан део паремиолошког корпуса, уочава се да српске и шпанске пословице, упркос многим подударностима, сведоче и о бројним разликама које постоје између ове две културе, а које су превасходно засноване на друштвено-историјским околностима у којима су се ови народи нашли и које су допринеле да њихово животно искуство буде различито, али у сваком случају – поучно. Сличности, али још више разлике само потврђују њихов културолошки и етнолингвистички значај.

Извори

- Каљес Валес 2005: José Calles Vales, Refranes, proverbios y sentencias, Madrid: Libsa.
- Канељада & Паларес 2001: M.ª Josefa Canellada; Berta Pallares, Refranero español. Refranes, clasificación, significación y uso, Madrid: Castalia.
- Кантера Ортис де Урбина & Гомис Бланко 2007: Jesús Cantera Ortiz de Urbina; Pedro Gomis Blanco, Diccionario de fraseología española: locuciones, idiotismos, modismos y frases hechas usuales en español, Madrid: Abada.
- Касадо Конде et als. 1998: María-Leonisa Casado Conde et als., Proverbios españoles traducidos al inglés, francés, alemán e italiano con explotación pedagógica, Madrid: SGEL.
- Клеут 2010: Марија Клеут (ур.), Једноставни облици народне књижевности, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Марковић 2005: Радул Марковић, Српске народне пословице и изреке из богате заоставштине Вука Стефановића Караџића и умотворине које је сакупио приређивач (приредио Радул Марковић), Београд: Војноиздавачки завод / Yu marketing press.
- Мушкатиновић 2011 [1787]: Јован Мушкатиновић, Причте или ти по простому пословце тјемже сентенције или ти рјеченија (приредио: Милорад Радевић), Нови Сад / Београд: Матица српска / Институт за књижевност и уметност.
- Refranero multilingüe en <http://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/listado.aspx> [30/08/2013]
- Стефановић Караџић 1977 [1849]: Вук Стефановић Караџић, Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи, Београд: Полит.
- Хунседа 2003: Luis Junceda, Diccionario de refranes (prólogo de Gonzalo Torrente Ballester), Madrid: Espasa.

Литература

- Бартмињски 2011: Жежи Бартмињски, Језик-слика-свет. Етнолингвистичке студије, Београд: SlovoSlavia.
- Де ла Фуенте Гонсалес 2004: Miguel Ángel de la Fuente González, “Valoración y aprendizaje de los refranes”, *Tabanque*, 18, 169–188.
- Дуранти 2000: Alessandro Duranti, *Antropología lingüística* (traducción de Pedro Tena), Madrid: Cambridge University Press.
- Живковић 2001: Драгиша Живковић (ур.), Речник књижевних термина (Друго фототипско издање), Бања Лука: Романов.
- Јовановић 2000: Јелена Јовановић, „Језичка структура и стилистичка природа српских народних пословица“, *Српски језик*, 7, 271-301.
- Јовановић 2004: Јелена Јовановић, „Поетика пословица“, *Српски језик*, 9, 325-341.
- Јовановић 2006а: Јелена Јовановић, Књига српских народних пословица I, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Јовановић 2006б: Јелена Јовановић, Књига српских народних пословица II, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Конде Тарио 2007: Germán Conde Tarrío (dir.), *El componente etnolingüístico de la Paremiología*, Fernelmnot: Editions Modulaires Européennes.
- Корпас Пастор 1996: Gloria Corpas Pastor, *Manual de fraseología española*, Madrid: Gredos.
- Пејовић 2013: Анђелка Пејовић, „Конституисање етичких вредности кроз паремиие на примеру српског и шпанског језика“, у Мишић-Илић, Биљана и Весна Лопичић (ур.): *Језик, књижевност, вредности: језичка истраживања* (зборник радова), Ниш: Филозофски факултет, 113-124.
- Поповић 2007: Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Београд: Логос Арт.
- Севиља Муњос 2007: Julia Sevilla Muñoz, “El valor etnolingüístico de los refranes”, en Germán Conde Tarrío (dir.), *El componente etnolingüístico de la Paremiología*, Fernelmnot: Editions Modulaires Européennes, 213-250.
- Стефановић 2012: Марија Стефановић, „Језичка слика породице у српском и руском језику“, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Стефановић 2009: Марија Стефановић, „Руски и српски језик о деци и породици“, *Славистика*, 13, 95-103.

Anđelka Pejović

Proverbs as Ethnolinguistic Heritage

In this paper we have based our analysis on proverbs of Serbian and Spanish language in order to demonstrate the role of these linguistic and cultural constructions in the ethnolinguistic investigation. Relativism observed in them, often reflected as contradictions, is of a huge significance for the ethnolinguistic analysis, since it shows or it might show the ways in which certain society adjust or opposes to the changes, how it reacts, whether it changes only on the surface, or its deep and inside values change as well.

Key words:

proverb, culture,
heritage,
ethnolinguistic,
Serbian,
Spanish.

Ђорђина Трубарац Матић

Етнографски институт САНУ, Београд

djordjina.trubarac@ei.sanu.ac.rs

За њим и у гору и у воду: семантичко-прагматичка анализа формуле у контексту добровољне брачне отмице¹

Полазиште за овај рад представљају Вуково сведочење о брачним отмицама у Србији његовог времена и формуларни одговор којим су девојке, у случају договорене отмице, признавале да су на њу својевољно пристале. Компаративном анализом поменутог текста са историјско-правном архивском грађом и народним песмама у којима се уочавају елементи Вуковог сведочења указује се на то да је добровољна отмица у прошлости била предвиђена обичајним правом и да је имала своје упориште у веровањима митолошко-религијског типа.

Кључне речи:

гора, вода,
ранило,
добровољна
брачна отмица,
јелен

У свом *Рјечнику*, под одредницом *отмица*, Вук даје сликовито сведочанство о пракси брачних отмица у Србији његовог времена. Текст одреднице је добио свој коначни облик у другом издању *Рјечника* (1852), када су унесене извесне измене у оригиналну верзију првог издања (1818), па самим тиме каснија издања нису од значаја за овај рад. Цитирам је онако како се појављује у првом издању; у средњим заградама наведени су делови који су тексту додати у другом издању; прве две реченице, које је Вук у другом издању изменио у односу на прво, наводим тако што измењене делове реченице дајем у италику, са бројем издања у загради.

¹ Овај рад је настао као део пројекта 47016, чији је носилац Етнографски институт САНУ, под називом *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног портала 'Појмовник српске културе'*, који у потпуности финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1 У Србији и данашњи дан отимају ђевојке (1)/ су се отимале дјевојке до нашега времена (2). Млада момчад врло радо иду (1)/ су момчад врло радо ишла (2) у отмицу, и често нуде (1)/ сунудила (2) један другога: „Ајде, море, да ти отмемо ту, или ону, ђевојку.“ У отмицу се иде с оружјем каквогђ на војску. Кашто отмичари довребају ђевојку код стоке, или кад пође
- 5 на воду, па је увате и одведу; а кашто ударе на кућу ноћу (као ајдуци), па обију кућу и свежу ђевојачкога оца и браћу, док нађу ђевојку и одведу. Кашто се побију ђевојачка браћа и рођаци с отмичарима и буде меса доста: као што је у Јадру (у селу Клупцима) године 1805те године погинуо ђевојчин брат и један отмичар; и ђевојку опет нијесу могли отети. Зато отмичари не смију ласно да ударе на кућу ђе знаду да има много рода у ђевојке, а особито ђе је село
- 10 сложно: зашто и сељаци, како стану пушке пуцати и учини се буна, спопадне сваки своју пушку па трчи у помоћ. Свему је селу срамота кад се из села отме ђевојка, а отмичарима још већа кад се врате јалови. Кад отмичари докопају ђевојку у руке, онда је већ не ће оставити, макар сви изгинули; ако ли се ђевојка стане затезати и не ће да иде, онда је вуку за косе и деру штапом као вола у купусу. Отмичари не смију ићи с ђевојком момачкој кући: зашто пођу
- 15 кашто сељаци, с родом ђевојачким, за њима у поћеру; него је одведу у шуму, и тамо је вјенчају у каквој колиби (пударској или пастирској), или ђе око буквића. Поп мора вјенчати, ако му се и не ће: зашто оће да га бију. Кад дође поћера у село, онда ови, откуд су отмичари, изиђу пред њи лијепим начином и граде мир. Ако се тако помире, добро; ако ли род ђевојачки оде кадији на тужбу, онда морају доћи и отмичари с ђевојком. Кад угледа мати ђевојку на
- 20 мешћема, а она се стане бусати рукама у прси, и јаукати: „Куку мене! ево роба мога.“ Кад се почну судити, кадија најприје пита ђевојку: Или је сила, или драга воља? Ако рече ђевојка, да је сила, и да она не ће с оним момком живљети ни данас ни сјутра, макар је сву исјекли на комаде, онда зло по отмичаре: морају лежати у апсу и плаћати глобу. Ако ли ђевојка рече (као што онајвише бива): „Није сила, веће драга воља: ја ћу за њим и у гору и у воду“, онда
- 25 отмичари даду штогођ кадији, па се помире с ђевојачким родом, и одведу ђевојку кући те чине свадбу. [Кашто потјера не нашавши отмичара с дјевојком у селу попали оном за кога је дјевојка отета и родбини његовој куће и остало све што изгорјети може, па се најпосле опет помире.]
- Највише се догоди те отимају ђевојке, кад момак запроси ђевојку па му је не даду; а
- 30 кашто је и не просе (кад знаду да је не ће дати), него управо отиду и отму, а момак је није ни виђео. Ђевојке отимају онајвише момчад, која немају родитеља, или ако их имају, а они и не слушају, него се скићу којекуда; а за поштена момка и од поштена рода слабо ће кад отети ђевојку, нити ће такви момак отићи у отмицу.
- Црни је Ђорђије био забранио отимати ђевојке: издао је заповијест, да ће свакога
- 35 момка, за кога отму ђевојку, погубити; попа који вјенча отету ђевојку, обријати (распопити); кума, ђевера и старога свата шибати; а осталим отмичарима сваком по 50 батина ударити. [Пошто Турци 1813. године обладају Србијом, отмица се опет поврати, али је послјије кнез Милош Обреновић судивши неколицини по закону Карађорђијеву истријеби сасвијем у подручју својему, а под владом турском јамачно је и сад у обичају.]

Измене које су у другом издању *Рјечника* унесене у односу на првобитни текст јесу мале и највидљивије на плану језика, али сведоче о томе да је временски период између ова два издања био кључан за сузбијање праксе брачних отмица

у Србији. На ово указују прве две реченице текста, које Вук мења тако што уместо презенте из првог издања, ставља у друго издање перфекат. О насталим променама он такође говори у последњој реченици (2. издање), и каже да су отмице искорењене на територији под српском влашћу. Што се територије под Турцима тиче, веровао је да је тамо отмица сасвим сигурно још увек било. Данас знамо не само да их је било, већ да су се одржале током целог XX века. Рецимо, у Сиринићкој жупи су забележени случајеви отмица из четрдесетих година XX века, али и они које Зорица Дивац 2001. године зове „данашњим” (Дивац 2001: 367, 370); савремена договорена *добегавања* забележена су и у Шумадији (Павковић 2003: 229).

Из Вуковог описа могуће је закључити да је брачна отмица била веома распрострањена појава, у коју се кретало *радо* (редови 1–3), значи лако, без много зазора, као у неку врсту момачког доказивања. Марија Црнић Пејовић у свом раду о брачним отмицама у Боки Которској објашњава зашто је момак који би отео девојку био „јунак дана” међу својим друговима: зато што је показао смелост да, без обзира на последице, за себе уграби девојку коју је желео, односно, да поврати свој пољуљани мушки понос након што га је девојка одбила, или су га унизили њени родитељи када је нису дали за њега (Црнић Пејовић 2001: 418). Поред тога, отмичар је успешношћу свога подухвата доказивао способност да обезбеди биолошки континуитет своје лозе. То се види из тога што је неуспешна отмица довођена у везу са *јаловошћу* (Вук, р. 12). Неоспорно је да су брачне отмице имале своје биолошко оправдање у егзогамним заједницама, па је тако „јаловост“ отмичара који је остао без плена у вези са немогућношћу располагања женском плодношћу.

Вук наводи само неке од разлога због којих се прибегавало отмици (р. 29–33)² и то не везујући их за њен тип (добровољна отмица, или противна девојчиној вољи), али за нас је знатно битније да он даје опис онога што се у турско време дешавало на суђењима поводом отмица. Из тог описа се види да су на различит начин третиране отмице у којима је девојка добровољно учествовала, у односу на оне у којима она није пристајала на отмицу, те да у првом случају отмичари нису подлежали казни,³ док у другом јесу, и то двострукој, затворској и новчаном (р. 18–26). Ово указује на одступање у начину на који су отмице третиране

² Отмице су се дешавале из знатно већег броја разлога и услед различитих околности, које су некада, с обзиром на постојеће обичаје, могле да буду разрешене само на тај начин. Рецимо, када девојка треба да се уда за недрагог (а воли се са другим), када је девојка из етничке групе, или је верске исповести, с којом њена не улази у брачне везе (Дивац 2001: 368), када је девојка јединица, па родитељи ни не планирају да је удају (Дивац 2001: 367), када су родитељи сиромашни и не могу да плате трошкове регуларног венчања, итд. О овоме детаљније в. Црнић Пејовић 2001.

³ Отмичари би давали „штогођ“ кадији, али не у виду новчане казне. Вероватно се радило о облику понашања који је порекло водио из народног, традиционалног начина суђења, у коме су судије постављане *ad hoc* и нису биле плаћена лица, већ им је „за труд и дангубу често давана материјална надокнада у виду ручкова, а у приморју – и дневница у новцу“ (Павковић 2001: 356).

под турском влашћу у односу на начин на који су санкционисане касније, под Милошем Обреновићем. Отмице противне девојчиној вољи третиране су у оба случаја као криминални чин, с тим што је Милошева казна била знатно строжа, јер је предвиђала смрт вешањем (Ђорђевић 1909: 437). Што се добровољне отмице, односно *добегавања* тиче, разлике су знатно драстичније, пошто је кнез својом наредбом из 1820. строго забранио да девојке које нису испрошене на прописани начин оду својевољно за неког момка; казна коју прописује за момка је да буде „годину дана у гвожђу на робију осуђен“, а за свештеника који се усуди да их венча – да буде рашчињен (Ђорђевић 1909: 438). У затвору је лако могла да заврши и девојка, што се види из случаја који сам Милош Обреновић помиње у истој наредби (Ђорђевић 1909: 438).

Иако јесу регистровани догађаји са изузетно трагичним епилогом, Ђорђевићева грађа указује на то да се узајамно договорена отмица добро завршавала и по девојку и по момка, *под условом да се породице помире* након девојчиног признања да је својевољно одбегла; тада нико не би био кажњен упркос наредбама кнеза Милоша (Ђорђевић 1909: 448–452). Сам Милош говори о томе када једном локалном кнезу даје инструкције у вези са издавањем печата којим се пред судом потврђује помирење између момачких родитеља и родитеља добровољно отетих / одбеглих девојака: у случају када се момак и девојка воле, она одбегне за момка, а потом им се родитељи *пред судом* помире и „закључе пријатељство“, потребно је да суд изда писану и печатирану потврду о помирењу, јер тек са таквом потврдом могу ићи свештенику да им да конзисторијални печат и обави венчање; без судског печата, у оваквим случајевима, свештеник не сме да венчава (Ђорђевић 1909: 450).

Треба имати на уму да грађу коју је сакупио Ђорђевић чине писани извештаји локалних кнежева, упућени Милошу Обреновићу, у којима они говоре о проблематичним случајевима отмица, а не о онима које су и сами успевали да реше на лицу места. Самим тим је немогуће помоћу ове грађе установити тачан однос броја вољних отмица (након којих су се родитељи помирили) и оних које су се дешавале против девојчине воље, или пак њеном вољом, али без каснијег помирења међу родитељима. Ипак, да се закључити да је добровољних отмица са помирењем родитеља било знатно више,⁴ што се поклапа са Вуковим сведочењем (р. 23–24), а да су отмице против девојчине воље ипак спадале у спорадичне криминалне изгреде.⁵ О распрострањености добровољних брачних

⁴ У свом писму Милошу, смедеревски кнез Петар Вулићевића каже: „(...) *многожди случава се* по нахији да сама девојка одбегне за момка кога милује, и по тому дођу пријатељи у суд, помире се [и] узакоњени дар приме“ (Ђорђевић 1909: 449–450).

⁵ Ове отмице су често доводиле до трагичних догађаја и биле праћене батинањем, а повремено и убиством, како саме девојке тако и њених бранитеља (Вук, р. 5–17; Ђорђевић 1909: 443–444, 448). Ипак, треба имати на уму да случајеви оваквих отмица понекад нису били нимало једноставни и да се у њима преламала сва сложеност коју у себи носи живот унутар државе у настајању, каква је била Србија, и у којој се друштво убрзано мењало, а власт почела да намеће законе по узору на европске из тога времена. Ове промене су изазивале велике отпоре, поготово код мушке стране. Увођењем наредбе да се при удаји поштује и девојачка воља, а

отмица пише и В. Богишић у свом делу *Правни обичаји у Словена. Приватно право* (у оригиналу се налази неколико словних грешака које сам исправила; у осталоме се држим оригиналног текста):

„Svaki državnik i pravnik znade, za koji je uzrok država sva najsilnija sredstva upotrebljavala, da iskorijeni taj bič –; ali se nama čini, da nebi bila muka sasvijem zaludna, osobito za psihologiju narodnu, kad bi kogod pokušao, da temeljitije pokaže uzroke pojave, koja je tako duboko žile pustila; a osobito to: za što ni narod gdje se otmica događa, pa većinom ni sama ugrabljenica, ne sudi tako strogo o otmici kakono zakonodateljji sude. Ovdje nije mjesto upuštati se u potanje razglabanje tog pitanja, niti nabrajati svekolike moguće uzroke, ali nam se čini da nećemo pogriješiti ako kažemo da se među ostalijem u tome pojavlja i individualno pravo mladenaca sobom raspolagati po svojoj volji, pravo, koje je obično spregnuto i do krajnosti ograničeno ekonomičnijem i bog zna još kakvijem obzirima roditelja i familije.“ (Bogišić 1867: 69)

Као што примећује Богишић, добровољне отмице су често биле једини начин на који су млади могли да остваре брак са особом коју воле, независно од економских и других интереса родитеља, па је могуће да је овај „слободарски дух“ понекад наилазио на извесне симпатије. Ипак, и сам Богишић увиђа да постоји нешто што се тиче „психологије народне“, тј. дубљих корена појаве брачних отмица, и да је ово потребно подробније испитати. Да је власт у Србији имала велике проблеме да сузбије отмице, види се из тога што је Милош Обреновић од 1818. надаље морао низом наредби *изнова* да покушава да регулише догађања у овој области (Ђорђевић 1909: 436), а отпори нису постојали само у народу, већ на свим нивоима друштва. Зато је строгим казнама морао да прети, како локалним кнезовима тако и свештеницима који о овим заповестима не би обавестили народ, а све под изговором да их нису чули или разумели (Ђорђевић 1909: 439).

Све ово указује на дубоку укореењеност добровољних брачних отмица у Србији Милошевог времена. Из Вукових речи се види да су одмазде због

не искључиво воља њених родитеља (Народни суд је ово предложио Милошу пошто су се у браковима склопљеним на силу и против девојчине воље често дешавале свађе, убиства и самоубиства; Ђорђевић 1909: 436, 452–453), кнез Милош је директно „ударио“ на устаљени начин склапања брака, у коме се девојка није питала у вези са избором мужа. Судар који је настао између дотадашњих обичаја и закона које је спроводио кнез неминовно је довео до трагичних догађаја, насталих услед немогућности разумевања / прихватања новог стања ствари. Илустративан је случај неког Јована из Трнавe, који је по свим старим обичајима испросио девојку од њеног оца Ристивоја Миливојевића из Стргара; то је урадио регуларно, што подразумева да је девојчином оцу платио „обележје“. У складу са постојећим обичајима, отац је ово урадио без девојчиног пристанка, а девојка се, користећи могућност коју су јој давали нови закони, обратила властима и успела да просидба буде поништена. Иако у првом тренутку Јован изјављује да прихвата судску одлуку, он касније мења мишљење и одлучује да на силу поврати оно што је сматрао да му припада, па је девојку (већ испрошену за другог) отео. Због овога је био осуђен на смрт вешањем и јавно погубљен у јулу 1820. године (Ђорђевић 1909: 437).

отетих девојака могле бити сурове, али да су се породице, ипак, после свега релативно лако мириле (р. 26–28), што би указивало на то да су добровољне брачне отмице, условно речено, биле прихваћен, иако не и најпожељнији начин за склапање брака. Ово наводи на закључак да је брачна отмица преживели облик некада прихваћеног начина остваривања брака, баш као и код неких других индоевропских народа: Спартанаца (Cartledge 2003: 121–122), Литванаца (Enthoven 1937: 184–185), појединих староруских племена (Kowalewsky 1890: 463–465), Индијаца (*Rakṣasa* тип брака). Надовезујући се на Димезилова (Dumézil) истраживања,⁶ Ален је дошао до закључка да је готово извесно да је брачна отмица, уз праву или симулирану употребу силе, била начин склапања брака присутан не само у епици, већ и у обичајном праву протоиндоевропљана (Allen 2000: 135).

Никола Павковић је у више наврата истицао узрочно-последичну везу између турске владавине (након пропасти српске средњовековне државе) и разних појава секундарног архаизма (Леви-Стросов *faux arcaïsme*) у Срба (Павковић 2001: 357; 2009: 12–16). Он наглашава да је ово пре више од једног века уочио и Јован Цвијић,⁷ који говори о турском добу као времену „етнографске рекреације“ и „враћања првобитној етнографској свежини“, тј. враћања *некадашњим народним обичајима и навикама и првобитним економским облицима*, онима који су постојали пре настанка српске средњовековне државе, а које је ова сузбијала или потискивала (Павковић 2009: 12). Један од тих феномена је брачна отмица, за коју је, као што се види из Вуковог сведочења, турско доба стварало веома повољно тло (Вук, р. 37).

Вуково сведочење о начину на који су се у турско време одвијала суђења поводом брачних отмица од значаја је за проучавање извесних секундарних архаизама у култури Срба. По питању приватног права, и средњовековна држава и стране власти (турске и млетачке) ослањале су се на обичајно право (Павковић 2001: 352–353; Црнић Пејовић 2001: 407; Радојичић 2006: 80–88), а управо је оно једно од кључних поља за проучавање архаичних феномена о којима говори Павковић – у нашем случају, оних у вези са брачним отмицама. Наиме, Вук у своме сведочењу (р. 19–26) наводи да се излазило пред кадију (онда када девојчини родитељи након отмице не би пристали на помирење са момковом породицом), и сликовито описује догађање у судници. У три наврата он се не бави тек пуким *препричавањем* могућег садржаја онога што би током суђења било изговорено (као у случају начина на који су девојке исказивале одлучност да не пођу за свог отмичара), већ буквално *цитира* оно што је у виду *формуларног исказа* било изговарано на овим суђењима: 1) начин на који су мајке вршиле идентификацију предмета спора, тј. девојака, изговарајући: „*Кужу*

⁶ Ради се о идејама које је Димезил изнео у: Georges Dumézil, *Mariages indo-européens, suivi de Quinze questions romaines*. Paris: Payot, 1979.

⁷ Павковић се односи на Цвијићева запажања изречена у: *Антропологеографски проблеми Балканског Полуострва*, Српски етнографски зборник IV, Насеља српских земаља I. Београд, 1902: XLI–XLII.

мене, ево роба мога!“; 2) кадијино питање: *Или је сила, или драга воља* и 3) одговор којим су девојке признавале да су својевољно отете: „*Није сила, већ драга воља: ја ћу за њим и у гору и у воду*“.

Када су мајке на почетку суђења потврђивале идентитет уведене девојке, то су чиниле назвавши ћерку својим робом. У Скоковом речнику се види да је реч *роб* у својој дијакронији имала више значења и да се истовремено могла односити како на слуге (што је првобитно значење речи) тако и на робове, заточенике, сужње; али, њоме су се могла означавати и домаћа чељад, као и чланови породичне задруге (в. под *роб*). Скок објашњава семантички корен речи (*роб / раб*), који је у вези са појмовима као што су *радник, рабовати* (‘служити’), *работати, радити*. Семантичка сродност горепомнутих значења говори о томе да идентификација ћерке као роба долази од идеје о ћерки као радној снази породице, особи која служи домаћинству, тј. породичној задрузи. Губитак члана домаћинства подразумевао је неминуовно и *економски губитак* и зато су родитељи при уговарању удаје своје ћерке имали право да траже да им се губитак кћери надокнади *адекватно*, тј. да се надокнади *материјално*, што се у народу звало и куповином невесте.⁸ Из наведеног се види да је прагматичка функција реченице коју су мајке изговарале у комуникацијском контексту суђења поводом отмице кћери била не само да се идентификује предмет спора, већ и да се *потражује оно што мајци као оштећеној страни законски / обичајно припада*, јер се ради о радном члану домаћинства, домаћем иметку који је отуђен противно вољи оних који имају власт над њим, тј. противно вољи родитеља.⁹ Било би интересантно у неком засебном истраживању расветлити зашто су управо мајке девојака биле те које су вршиле идентификацију и потраживање ћерки (а не очеви, или неки други мушки члан породице).

Формуларност исказа којим се кадија обраћао отетој девојци потврђује један случај отмице из околине Гацка, који је забележио Стево Р. Делић, и током кога се мајка обратила девојци идентичном формулом у присуству представника турских власти. Наиме, отмичар је отету девојку сакрио у својој кућу, а када му је пред врата стигла потера (заједно са особом коју је локални ага послао да утврди да ли се ради о добровољној отмици), он није хтео никога да пусти унутра, већ је иза врата подметнуо другу девојку; када је мајка отете девојке питала с друге стране врата: „Анђо, јадна била, *или је сила, или драга воља?*“, подметнута девојка је одговорила: „Није сила, него је драга воља; мени је Маљевић као Краљевић“ (Делић 1906: 518). Из поменутог се види да се турске власти у Србији Вуковог времена нису само ослањале на обичајно право, већ и

⁸ О овоме говори и Богишић у поменутом цитату (када помиње економске интересе родитеља који ограничавају слободу младих). Из наредби Милоша Обреновића, којима се сума коју родитељи смеју да приме за кћер ограничава на 25 гроша (Ђорђевић 1909: 436), види се да је овај вид „трговине“ ћеркама био распрострањен толико да га је било неопходно регулисати наредбама.

⁹ По обичајном праву, за разлику од удовице, неударена девојка није имала власт да самостално располаже собом. В. Радојичић 2006: 87; Црнић Пејовић 2001: 409.

да су се држале народу блиских, укореењених формалних језичких оквира унутар којих су се суђења одвијала.

Трећим формуларним исказом који Вук цитира девојке би посведочиле да су добровољно отете. Иако језгровит, он је семантички слојевит и упућује ка низу социјалних, психолошких и традицијских садржаја. *Речник САНУ* региструје израз *ићи / поћи за неким и у гору и у воду* као фразеологизам са значењем `ићи / поћи ма куда, куда год било, без обзира на незгоде, непријатности, опасности` (в. под *гора*). Поред одлучности која је овој поруци имплицитна, она у себи носи јако симболичко значење, које је у вези са ширим идејним контекстом у коме гора и вода означавају места која су *са друге стране границе* која постоји између сеоског атара (припитомљене, цивилизоване средине у којој владају правила заједнице) и дивљег, људским законима неподређеног простора (Раденковић 1986). То се јасно види у басмама, где се болест / нечист коју треба истерати из особе управо тера на та места: *Бежи бољко, // побегла у мутну воду, // у пуну гору, // у тамну ноћ. // Сту! Сту! Сту!* (Раденковић 1982, 69). Када девојка пред кадијом изјави да је спремна да за момком иде и у гору и у воду, она изражава решеност да прекрши друштвено прописане облике понашања и да прихвати сав ризик који то носи: губитак невиности пре ступања у брак, могућност да након тога до брака ни не дође (што би отежало могућност да се касније икада уда), стигму оне која „није добра девојка”, терет „издаје” сопствене породице и шире заједнице, осећај одбачености због тога, губитак живота или слободе, или могућност да као „добегуља“ буде у мужевљевој кући мање поштована него што би то иначе био случај.

За разлику од веома јасне прагматичке функције гореанализираног исказа мајки, одговор који су давале добровољно отете девојке знатно је енигматичнији. Да је његова једина прагматичка функција била да увери присутне у одлучност сопственог става (као што се дешавало са исказима након нежељених отмица), девојке би своју поруку могле да искажу било којом комбинацијом речи којима се такав резултат постиже. Ипак, оне то нису радиле, већ су се присутнима обраћале на окамењен, формуларан начин, што значи да је прагматички опсег њиховог исказа превазилазио границе његовог семантичког садржаја. Оне су се оваквим одговором очигледно позивале на нешто што припада ширем традицијском контексту и што, по логици ствари, говори у њихову корист унутар конкретне комуникацијске ситуације (суђења поводом отмице на коју су саме пристале). Поставља се питање на шта су се то оне позивале? Одговор ћу пробати да пронађем у народној поезији.

У песми *Просио девојку за три године* (EP, 36) сусрећемо се са исповешћу младића о томе како је након четири године узалудног труда успео да дође до вољене девојке тако што је по ноћи кренуо у гору наоружан и ту пред зору дошао до свог циља: *Просио девојку за три године, // не дадоше ју ни за четири. // Оседлах коња јоште с вечера, // узе['] сокола на десну руку, // а бојно копље у леву руку, // а мор ферецу на десно раме, // наке отидох кроз црну гору, // кроз црну гору, на ладну воду, // али на води душа девојка. // Везах коња за виту јелу, // прислоних*

копље уз виту јелу, // пусти ['] сокола на виту јелу, // лузе ['] девојку за белу руку // те одведох под виту јелу. // Дори је љубих, дори је грлих, // месец ми зађе, сунце изађе. // Љуто тужила добра девојка: // „Авај-ле мени, до мила бога! // Како ћу, јадна, мајки лагати? // Мене ће моја мајка карати. “ // [Ја] момак рекох доброј девојки: // „Мучи, не плачи, срце девојко // а ја ћу јунак теби казати // како ћеш твојој мајки лагати. // Ти реци, душо, мајци твојој: // тако ми бога, мила мајчице, // јелен бијаше на ладној води // рогом замути студену воду, // рогом је мути, очима бистри. // Ја сам чекала док је избистри. “ // И отишла је добра девојка. // Стала мајка девојку карати: // „Хе кучко једна, не ћери моја! // Што си чинила на ладној води // од полуноћи близу до подне? “ // Девојка мајки тихо говори: // „Не карај мене, мајко рођена. // Јелен бијаше на ладној води, // рогом замути студену воду, // рогом ју мути, очима бистри. // Ја сам чекала док ју избистри. “ // Мајка девојки тихо говори: // „Не лажи кучко, не ћери моја. // То не би, кучко, из горе јелен, // већ би добар јунак иза града. // Него ми кажи који је јунак // који је рогом воду мутио // и тебе, кучко једна, љубио. // Нека те води, нека те љуби, // зашто је јунак много просио // а ја те нисам за њега дала. // А сада си се сама удала // која си њега сама љубила. “

У песми се говори о врсти договорене отмице, пошто се ради о браку који је изнуђен предбрачним сексуалним чином, а са становишта обичајног права то спада у отмицу, јер се ради о располагању девојком (родитељском својином) пре удаје. Многобројни су елементи песме који се подударају са Вуковим сведочењем: млади пар се одлучује на овај корак јер девојчина мајка неће да је да за њега (Вук, р. 29); момак у гору креће наоружан и на коњу, као у рат (р. 3–4); девојчин изговор за излазак из куће је да иде на воду (р. 4–5); место састанка су „црна гора“ и „ладна вода“ (*ја ћу за њим и у гору и у воду*); признање девојке да је добровољно пристала на оно што се догодило (које се имплицитно налази у њеној „лажи“) изнуђује родитељско мирење са овим браком (р. 23–28). Привлачи пажњу и то да у песми мајка о себи говори као о оној која (не) даје девојку за момка (*а ја те нисам за њега дала*), што би можда могло да буде у вези са горепомнутим мајчиним потраживањем ћерке пред кадијом.

Песму чини посебно интересантном то што се у њој јавља мотив лажног изговора девојке да је стигла касно јер јој је јелен замутио воду, а очима је бистри, па је она чекала да се вода избистри.¹⁰ Ова „лаж“ у ствари представља алегоријско признање дефлорације и сексуалног чина (рог који мути студену

¹⁰ Због овог мотива, ова песма је од 1965. године, када је Бранислав Крстић представља западним научним круговима (Krstić 1965: 629–630), привукла пажњу оних аутора који су се бавили тумачењем поезије Пера Меога (Pero Meogo), галисијско-португалског песника из XIII века, пошто се, уз Меогову девету кантигу, ради о за сада једином на свету познатом тексту у коме се мотив лажног изговора замућене воде везује за јелена. Пошто библиографија релевантна за дату тему готово да превазилази обим овога рада, упућујем заинтересоване на Трубагас 2011: 5–166. Поред ту поменутих издања Меогових кантига, треба консултовати и издање Рипа Коена (Rip, Cohen. 2003. *500 Cantigas d'Amigo*. Porto: Campo das Letras), као и ново Коеново издање Меогових кантига, које је тренутно у завршној фази припреме, и које би требало да буде објављено до краја текуће године.

/ девичанску воду),¹¹ а који су се догодили управо са оним момком који је већ раније показао искрене и добре намере: јелен који очима („огледала душе“) бистри оно што је замућено. Ово потврђује и то што мајка девојчину „лаж“ моментално разоткрива правећи јасну паралелу између радњи *рогом мутити воду* и *љубити* (*Него ми кажи који је јунак, // који је рогом воду мутити // тебе, кучко једна, љубио*); из девојчине „лажи“ мајка сама схвата и то о ком се момку ради: *Не лажи, кучко, не ћери моја, // то не би, кучко, из горе јелен, // веће би добар јунак из града. (...) // Нека те води, нека те љуби, // зашто је јунак много просио, // а ја те нисам за њега дала*.

Поменута алегоријска сцена је посебно значајна јер чини окосницу једне обредне песме из циклуса *ранила*: *Пораниле девојке, // Јело, ле, Јело, добра девојко! // пораниле на воду, // Јело ле, Јело, добра девојко! // ал' на води јеленче, // Јело ле, Јело, добра девојко! // рогом воду мућаше, // Јело ле, Јело, добра девојко! // а очима бистрише, // Јело ле, Јело, добра девојко!* (Вук I, 199). Блиска веза ове обредне песме са песмом *Просио дјевојку за три године* огледа се не само у помињању јелена који рогом мути воду и очима је бистри, већ и у суптилној вези која се у њима успоставља између девојке и појма *јела*: у песми *ранила*, апелатив *Јело* из припева указује на то да се девојка својим именом везује за појам *јеле*, а у песми *Просио девојку за три године*, експлицитно исказаном еротском чину (*Дори је љубих, дори је грлих*) претходи сцена у којој момак своје ратничке / ловачке атрибуте (коња, копље и сокола) везује / прислања / пушта на „виту јелу“, чиме се ствара извесни паралелизам између ове сцене и сексуалног чина који следи.¹² У својој анализи ове песме, Снежана Самарџија указује на везу која се успоставља између *јеле* и *девојке* тиме што су сви женикови атрибуту усмерени управо ка горској *јели* (Самарџија 2007: 147). Исто се види и у сукцесивности / симултаности првог помињања како *девојке* тако и *јеле*: *Али на води душа дјевојка. // Везах коња за виту јелу*. Посебну пажњу привлачи мотив одвођења девојке под *јелу* (*узef 'Ј девојку за белу руку // те одведох под виту јелу*), пошто у сижеима о отмицама девојака, змај живи у корену дрвета на чијем врху је птица (Самарџија 2007: 147; Ајдачић 2004: 226–229).

Поменута еротска сцена појављује се у развијенијем облику у још једној песми: *Сину зора, а ја још код двора, // дан превали, а ја у лов поћох, // ја на брдо, а сунашце за брдо, // ал' на брду под јелом зеленом, // ту бијаше заспала ђевојка; // под главом јој снопак ђетелине, // у њедрима два б'јела голуба, // а у крилу шарено јеленче. // Ја ту остах ноћу преноћити: // везах коња за јелу зелену, // а сокола за јелову грану; // коњу дадох снопак ђетелине, // а соколу два б'јела голуба, // мојим ртом шарено јеленче, // а мен' оста лијена ђевојка*. (Вук I,

¹¹ О еротско-сексуалној конотацији овог мотива код нас је писала Снежана Самарџија (Самарџија 2007: 143, 145, 150). Због превелике обимности библиографије аутора (првенствено шпанских, португалских, британских и америчких) који су писали о овом мотиву, упућујем заинтересоване на *Тубагас* 2010: 5; 2011: 50–52, 58–61, 78–81.

¹² У својој анализи ове песме, Егла Моралес Блоин говори о „фалусној симболици“, коју, по њеном мишљењу, у овом контексту имају коњ, копље и соко (Morales Blouin 1981: 111).

432). Самарцић примећује да у овој песми опис који претходи љубавној сцени „почива на архаичној подлози“ и да у њој „паралелизам ефектно повезује симболе“ (Самарцић 2007: 151, белешка бр. 22). У овој проширеној варијанти девојчиног описа, њој се приписује низ атрибута (*снопак ђетелине, два б'јела голуба и шарено јеленче*) којима се „хране“ момков коњ, соко и хрт. Ови девојчини атрибути указују на њену везу са флором и фауном, од којих је ова последња представљена голубовима (као птице они припадају сфери ваздуха) и јеленчетом (земља / гора). Девојчина блискост са биосфером указује на то да се ради о фигури повезаној са идејом плодности и пролећног обнављања природе: девојка је *заспала* и потребно је пробудити је; то млади ловац управо и чини. Доказ да је девојка из песме нека врста нумена плодности налази се у трећој варијанти исте песме, али овога пута она није забележена као љубавна, већ као песма која се пева док се копа кукуруз: *Ој, убава, убава девојко, ој!//Колика је царева ливада,//на њој нема трње ни грмење,//само има до две вите јеле,//и под јеле протрто сецаде,//на сецаде заспала девојка,//пор главом јој снопак детелине,//у руке јој српа позлаћена,//на грудима јој два бела голуба,//на крилу јој заспало јеленче.* (Грбић 1909: 262). Сасвим је јасно да је ово она иста девојка из претходног текста, пошто им се опис подудара. Овде јој се приписује још један атрибут – „српа позлаћена“, којом се прави алузија на жетву и аграрне плодове. У песми се не помиње ловац који девојку буди, али то је и логично, пошто се њено буђење овде врши *током самог чина копања*. Из овога следи да је девојка из песме телуричке природе.

Погледајмо још две песме *ранила*:

1. „*Рани коња, Радивоје!//Девојке те претекоше,//ведром воду замутише. “// „А што ће им рано вода? “// „Да оперу брату ру'о,//да га пошаљу у сватове. “* (Вук I, 200).

2. *Раниле девојке,//кроз гору на воду,//стражбу остављале//Маргиту девојку.//Подвикну Маргита:// „Бре, беж' те девојке!// Нешто зазвекета,// нешто затрепета;//по трепет' се чини//Краљевићу Марко,// по звекет' се чини// Милош Обилићу. “ //Ал' говори Марко:// „Мол' Бога, девојко,//где сам изболео,//а твоја би мајка//синотњицу пила,//синоћ донешену,//црепом покривену,//праом нарушену!//А моја би мајка// јутрошњицу пила,//јутрос донешену,//штитом покривену,//цвећем нарушену://смиљем и босиљем. “* (Вук I, 201).

У обе песме наилазимо на исти просторно-временски оквир који се јавља у претходној песми *ранила*, у којој се „Јела, добра девојка“ сусреће са јеленом на води: рано у зору девојка одлази на воду и ту се сусреће са јеленом / Радивојем / Марком Краљевићем (који структурално и функционално очигледно оперишу на исти начин). Док помињање Радивоја не пружа довољно јасне садржаје на основу којих би се могло рећи више о природи ове мушке фигуре, народна предања о Марку Краљевићу и о јелену су многобројна и пружају прегршт података о њеном митолошком профилу. Јелен је животиња са јаком соларном

симболиком, која се протеже све од преисторије до данас и која проистиче из чињенице да му рогови опадају и обнављају се сваке године, баш као и снага сунца и сунчевих зрака. У српској традицији ова животиња се везује и за божанство мушке плодности, зрна које циклично мре да би дало већи плод, као и за идеју добровољне жртве (Тројановић 1911: 68–69; Срејовић 1955: 231–232, 235–237; Kulišić 1973: 201–202; Тодоровић 2005: 312–313, 318; Трубарац 2010: 361–362; 2011: 641–647; Trubarac 2011: 141–143; 240–243, 255–258). На истој линији је и Марко Краљевић, сложени митолошко-епски лик соларног типа, који је у себе асимиловао атрибуте бар једног претхришћанског божанства. За њега се, између осталог, везује борба са хтонским бићима ради освајања / враћања плодности људима; он је најчешћи протагониста песама о ослобађању воде, ослобађању младог сунца чији је он отац, као и о освајању / ослобађању митске невесте (Иванова 1997; Trubarac 2011: 273–275, 277–278; Трубарац 2012: 113–115, 117–120), из чега се види да се митолошки аспект његовог лика везује за сферу небеског и да је у тесној вези са соларним принципом, баш као и јелен.

Између три цитиране песме *ранила* постоји и јасна сужејна веза: момак и девојка који припадају различитим породицама крећу у зору на воду; онај који први стигне да захвати воде (и тако је замути) обезбедиће својој породици новог члана (Радивоје стиже касно, па су девојке те које ће спремити брата за венчање; Марку Краљевићу се догађа исто, а он то објашњава тиме да је „изболео“, јер да није, девојка на води би била његова и његовој би мајци носила воду). Имајући у виду да се смиље и босиљак у народним веровањима тесно везују за идеју чистоте (Чајкановић 1994: 36–43), сам мотив воде „нарушене смиљем и босиљем“ односи се на неудату девојку; значи, онај ко први замути воду стиче тиме право на невесту (девојке братовљеву, а момак своју сопствену). Овде је интересантно поменути то да је у неким деловима Србије, рецимо, у Сиринићкој жупи, једна од обавезних свадбених радњи вођење невесте на воду ујутро након свадбе; невеста иде обучена у народну ношњу и носи два суда украшена цвећем (не знамо којим); за њом иду младожења са пушком и остали укућани; код воде се игра оро, након чега млада захвата воду, а младожења тада пуца из пушке у случају да је невеста била невина (Дивац 2001: 370). Из реченога се види посебан значај који се приписује невестином првом одласку по воду намењену младожењиној кући, као и веза која се успоставља између чина захватања воде и невестине дефлорације. Паралела са *ранилом* се уочава и у игрању кола код воде (в. под *ранило* Вуков опис истог у *Рјечнику*).

Треба имати у виду да сужејне и структуралне везе између три цитиране песме *ранила* никако не могу бити пука случајност, јер припадају истом календарском обичају. Пошто се ради о обредним текстовима, они нису љубавно-анегдотског типа, већ религијско-митолошког. Изводе се примарно у обредном контексту,¹³ унутар кога, као оперативни елемент обреда, остварују

¹³ Шкарић каже да је за време великог поста (период када се дешавало *ранило*) било забрањено играти коло, свирати и певати, већ су се тада певале песме само недељом и празником, и то оне „које се само у то доба певају“, тј. обредне песме (Шкарић 1939: 93).

своју прагматичку функцију. Као што је то увек случај код обреда овога типа, та функција је *реактуализација мита* (Eliade 2011: 454, 458–462, 466–470). Њоме се поново иницира хијерогамија, до које је дошло брачном отмицом *in illo tempore*. Ови текстови тако упућују на идејну окосницу обредно-религијских радњи *ранила*, тј. на религијско-митолошке садржаје који су *ранилу* иманентни.

У првој цитираној песми *ранила* акцију мућења воде врши јелен, соларна животиња чији се рогови везују за симболику сунчевих зрака. Зато се сâм чин „мућења“ воде рогом овде не односи на њено замућивање, већ на продирање сунчевих зрака у воду и њену витализацију, тј. импрегнацију живоносном снагом сунца; јелен истовремено воду „бистри“, чиме је „прочишћује“ светлошћу сунчевих зрака. На везу између очију јелена из ове песме и сунца, указује и Самарцић (Самарцић 2007: 143), док Миодраг Павловић, доста смело, мотив мућења воде рогом и бистрења очима повезује са идејом стварања човека од стране словенског бога Вида (Павловић 1986: 92).¹⁴

Било како било, у песми *ранила*, еротски потенцијал сцене јелена који рогом мути воду и очима је бистри пребачен је на природно-космички план, на коме сунце покреће / витализује / оплођује *на чист начин*, тј. *на свет начин*, а овај сплет идеја налази се у тесној вези са периодом године у коме се *ранило* дешавало, а то је време пред Васкрс, тј. време пролећне равнодневице, када снага сунца / дана постаје јача од таме / ноћи и када се природа обнавља. Постојање оба модела песама, како оних у којима соларни јунак на воду стиже после тако и оних у којима стиже пре девојке, упућује на ову промену у природи и на све ранији тренутак изласка сунца.

Аграрно-плодоносни значај воде захваћене на *ранилу* види се из следеће песме истог обредног циклуса: *Подранила девојка, подранила, // Рано, ранано! // Јутрос рано у горе, јутром рано, // Рано, ранано! // Да претекне месеца, да претекне, // Рано, ранано! // Да пробуди ораче, да пробуди, // Рано, ранано! // Те да иду да ору, те да иду, // Рано, ранано! // Да си хране дечицу, да си хране, // Рано, ранано!* (Милићевић 1894: 96). Из претходних песама већ знамо да девојка која рани иде на воду; овде сазнајемо да се та вода налази у *гори*. Као и у претходним песмама, девојка жури да би стигла на воду пре соларног јунака, а то се овде види по томе што хоће да „претекне месеца“, тј. да стигне на воду пре него што месец нестане, а сунце се појави (већ знамо да се у супротном неће вратити родитељској кући са жељеном водом, већ да ће бити одведена у момкову). Девојчин рани одлазак по воду у гори у вези је са *буђењем орача* (мушкараца из њене породице), који треба да започну орање и прехране породицу, што све указује на идеју почетка аграрне године.

Имајући у виду горенаведено, види се да алегоријско помињање јелена

¹⁴ Наиме, аутор у мотиву мућења воде рогом види чин стварања смесе воде и земље (од које ће бити направљен човек), док у очима које бистре воду види паралелу са божанским удахњивањем живота у човека (након његовог прављења од земље). Што се божанства Вида тиче, аутор полази од тога да је Вид као врховно божанство управо и створио човека, те да је самим тим јелен једна од његових хипостаза.

који рогом мути воду и очима је бистри, у песми *Просио девојку за три године*, не функционише као ћеркина *лаж*, већ као *истина* о ономе што се догодило, јер њиме она мајци ту истину открива *позивајући се на конкретан обредни контекст који је свим актерима у песми познат*, а који истовремено треба ћерку да *оправда* пред мајком. Описи *ранила* које су етнографи дали током XIX и XX века не подударају се у свим детаљима, али за све њих је заједничко то да су девојке на *ранило* кретале по ноћи и да је оно трајало све до јутра (Вук 1852: 636; Грбић 1909: 38; Шкарић 1939: 93; Радић 1898: 189–190; Недељковић 1990: 196; Милићевић 1894: 94–96; Дебељковић 1907: 316–317). Овај временски оквир се поклапа са оним који помиње мајка у песми *Просио девојку за три године*, када ћерку прекорева речима: „*Хе, кучко једна, не ћери моја, // што си чинила на ладној води // од полуноћи близу до подне?*“. Мајка очигледно зна да је ћерка изашла из куће у поноћ, али то није покушала да спречи; она је не прекорева зато што је изашла касно, већ зато што је на води остала предуго. Девојка из песме је очигледно имала добро оправдање за свој поноћни излазак, а у наглашено патријархалној средини, у којој ћерке треба добро чувати од могућих отмичара, оно је могло да буде везано само за обредну сферу. Обичај као што је *ранило* пружао је управо ту могућност. Петар Ж. Петровић за *ранило* каже да је остатак „некадашњег прослављања бујне младости у време почетка соларне нове године и подмлађене нове природе у пролеће“ (Кулишић *et al* 1998: 377). Анализирани текстови потврђују Петровићеве речи.

Осим што се јавља у *ранилу*, мотив соларне животиње која мути воду у свадбеним песмама има свадбене конотације, као у следећој грбалској песми која се пева прво старом свату, а затим и осталим сватовима када стигну у невестину кућу: *Сиви соко воду мути // крајем Дунава. // Пуна су му брчна пера // драбног бисера. // Да је теби стари свате, // срећа весела* (Вук V, 20). Индикативно је и то да је у српским свадбеним песмама младожења често поистовећен не само са соколом, него и са јеленом (Трубарас 2011: 427–428), а већ је поменута и паралела између свадбеног контекста и *ранила* у вези са извођењем невесте на воду.

Да је међу Србима (или њиховим прецима) права / симулирана отмица била део радњи које претходе склапању брака, види се из сватовских обредних песама и радњи у којима се врши алузија на њу. Иако је она најчешће имплицитно присутна у алузијама на младожењу као ловца и на невесту као ловину,¹⁵ забележени су и текстови који о брачној отмици говоре на сасвим експлицитан начин, као што је то случај у следећој сватовској песми, коју је Севатије Грбић записао с почетка XX века у бољевачком округу, а која се пева у тренутку када запрежна кола са младом крећу ка младожењиној кући: *Ој, убава, убава девојко, ој, // Сву ноћ крадо, мале, // Ништа не украдо, // Кад би зора, мале, // Украдох девојку. // Па се чудим мале, // Где ћу да је метнем? // Па је метнух, мале, // Себи иза коња. // Па се нишнух, мале, // преко равно поље, // Као звезда, мале, // Преко ведро небо* (Грбић 1909: 176–177). Очигледне су паралеле између ноћног

¹⁵ Неки од примера се могу наћи у: Михаиловић 1971: 85–103; Мићовић 1952: 190–192.

ловца из песме и младожење, украдене девојке и невесте, коња са крадљивцем и девојком и запрежних кола са младенцима и, коначно, радње описане у песми и оне која се одвија на реалном плану. Посебно је индикативно да је Грбић ову песму записао током једне потпуно *регуларне* свадбе, што није утицало на то да се о младожењи пева као о крадљивцу невесте. Као и у свим претходним песмама, он до девојке долази у зору. Певање овакве песме током регуларне свадбе очигледно представља замену за свадбену симулацију брачне отмице, која је неопходна да би дошло до обредне актуализације митолошког обрасца о коме је до сада било речи; ово вероватно има за циљ да светост и плодност везе митског пара пренесе на младенце.

Закључак:

Формуларни одговор којим су девојке током суђења признавале свој пристанак на отмицу представља преживели, окамењени остатак неке врсте (полу)јавног чина, којим се у даљој прошлости девојка не само изјашњавала да је својевољно учествовала у отмици, већ се тим одговором позивала на митолошко-религијски образац који је уочљив у идејном корену *ранила* – брачној отмици која се догађа у зору, у гори на води, и током које долази до еротског сусрета небеско-солараног јунака са женском фигуром телуричког типа. Исто потврђује и девојачки одговор из околине Гацка (*мени је Маљевић као Краљевић*), у коме се вероватно прави алузија на једног од митских протагониста *ранила*, који се у обредним песмама овог обичаја јавља и као Марко Краљевић. У анализираним песмама *ранила*, вербалном реактуализацијом ове митске брачне отмице (која се десила *in illo tempore*), поменути свети брак се понавља, чиме се подстиче свеопште буђење биосфере, а управо то је циљ *ранила*. Док у *ранилу* оно има наглашену аграрну конотацију, алузије које се праве на њега у свадбеним песмама имају за циљ да плодност митског пара пренесу на младенце, јер се они током свадбе претварају у његове представнике. Обим овог рада није допустио детаљнији увид и анализу структуре и садржаја поменутог мита, али јесте указао на његово постојање, просторно-временски оквир и неке од атрибута његових протагониста.

Извори и цитирана библиографија:

- Allen, Nick. 2000. „Marriage by Capture“, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 6 (1), 135.
- Bogišić, Valtazar. 1867. *Pravni običaji u Slovena*. Privatno pravo. Zagreb.
- Вук Рјечник: Карацић, Вук С. 1818. Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима. Беч.
- . 1852. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Беч.
- Вук I: Карацић, Вук С. прир. [1841] 1953. Српске народне пјесме. Књига прва

- у којој су различне женске пјесме. Прир. Војислав Ђурић. Београд: Просвета.
- Вук V: Карацић, Вук С. прир. [1898] 1935. Српске народне пјесме. Књига пета у којој су различне женске пјесме. Београд: Државна штампарије Краљевине Југославије.
- Грбић, Саватије М. 1909. „Српски народни обичаји из Среза Бољевачког”, Српски етнографски зборник 14 (2): 1–382.
- Дебелковић, Дена. 1907. „Обичаји народа српског на Косову Пољу”, Српски етнографски зборник 7: 171–332.
- Делић, Стево Р. 1906. „Сеоска свадба у Гацку“, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Књ. 4 (октобар-децембар): 509–540.
- Дивац, Зорица. 2001. „Брак и породица Срба у Сиринићкој жупи“, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001: 365–375.
- Ђорђевић, Тихомир Р. 1909. „Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша“, Српски етнографски зборник 14 (2): 383–466.
- Eliade = Elijade, Mirča. 2011. Rasprava o istoriji religija. (Sa predgovorom Žorža Dimezila). Prev. Dušan Janić. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Enthoven, Reginal Edward. 1937. „The Latvians in Their Folk Songs“, *Folklore* 48 (2): 183– 186.
- ЕР: Детелић, Мирјана, Снежана Самарџија и Лидија Делић прир. 2014. Песме Ерлангенског рукописа. Web: <http://www.erl.monumentaserbica.com/>
- Иванова, Радост. 1997. „Повраћена вода. Одлике митолошког слоја епског циклуса песама о Марку Краљевићу”, *Расковник* 87–90: 67–128.
- Cartledge, Paul. 2003. *Spartan Reflections*. Berkley-Los Angeles: University of California Press.
- Kowalewsky, Maxim. 1890. “Marriage among the Early Slavs”. *Folklore* 1 (4): 463–480.
- Krstić, Branislav. 1965. „Yugoslav” in *Eos: An Enquiry into the Theme of Lovers Meetings and Partings at Dawn in Poetry*. Edition and general survey Arthur T. Hatto, The Hague: Mouton, 613–620, 624–641.
- Kulišić, Špiro. 1973. „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije“, *Godišnjak* 10: 189–212.
- Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. 1998. Српски митолошки речник. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Милићевић, Милан. Ћ. 1894. Живот Срба сељака. Српски етнографски зборник 1.
- Михаиловић, Сунчица. 1971. „Свадбени обичаји у Нишави”, *Гласник Етнографског музеја* 34: 85–103.
- Мићовић, Љубо. 1952. „Живот и обичаји Поповаца”, Српски етнографски зборник 65: 187–195.
- Morales Blouin, Eglá. 1981. *El ciervo y la fuente. Mito y folklore en la lírica tradicional*. Madrid: Ediciones José Porrúa Turanzas.
- Недељковић, Миле. 1990. Годишњи обичаји у Срба. Београд: Вук Карацић.

- Павковић, Никола Ф. 2001. „Правни обичаји код Јужних Словена“, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001: 351–358.
- . 2003. „Породица и сеоска заједница у Шумадији“, Зборник Матице српске за друштвене науке 114–115: 223–254.
- . 2009. „Ка проблему секундарног архаизма у антрополошком проучавању Јужних Словена“, Антрологија 7: 9–16.
- Pavlović, Miodrag. 1986. *Obredno i govorno delo: ogledi sa srpskim prednjem*. Beograd: Prosveta – Priština: Jedinство.
- Раденковић, Љубинко. 1982. Народне басме и бајања. Удружени издавачи Ниш: Градина, Приштина: Јединство, Крагујевац: Светлост.
- . 1986. „Место истеривања нечисте силе у народним бајањима словенско- балканског ареала“, Гласник Етнографског музеја 50: 201–223.
- Радић, Ђорђе П. 1898. „Једна српска народна игра из Сријема“, Босанска вила 13 (12): 189-190.
- Радојичић, Драгана. 2006. *Између култура Истока и Запада. Северозападна Бока Которска. Посебна издања САНУ: Етнографски институт – књ. 56*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Самарџија, Снежана. 2007. „Обредна стварност и метафора у једној песми из Ерлангенског рукописа“. Зборник реферата и саопштења са Међународног научног састанка слависта у Вукове дане, 36/2. Београд: Међународни славистички центар. 141–152.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Срејовић, Драгослав. 1955. „Јелен у нашим народним обичајима“, Гласник Етнографског музеја 18: 231–237.
- Тодоровић, Ивица. 2005. *Ритуал ума*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Тројановић, Симо. 1911. Главни српски жртвени обичаји. Српски етнографски зборник, 17: Живот и обичаји народни, 10.
- Трубарац, Ђорђина. 2010. „Мотив јунака који ослобађа јелена из чељусти аждаје у српској народној поезији – тумачење мотива у контексту њему сличних митологема“, *Језик, књижевност, промене. Књижевна истраживања* (ур. Весна Лопичић, Биљана Мишић Илић). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 353–366.
- . 2011. „Мотив јелена златокрилица и његове митолошко-религијске конотације у српској традицији“, *Жива реч. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић. Посебна издања САНУ: Балканолошки институт – књ. 115* (ур. Мирјана Детелић, Снежана Самарџија), Београд: Балканолошки институт САНУ и Филолошки факултет Универзитета у Београду, 639–650.
- . 2012. „Гутачи“, *Гује и јакрепи. Књижевност, култура. Посебна издања САНУ: Балканолошки институт – књ. 120*, (ур. Мирјана Детелић, Лидија Делић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 111–123.
- Trubarac, Djordjina. 2010. „La novena cantiga de Pero Meogo y los textos

- europesos con el motivo de la falsa excusa del agua enturbiada por un animal: análisis comparado”, *Analecta Malacitana Electrónica* 28: 3–57.
- 2011. La falsa excusa del agua enturbiada por el ciervo: paralelos ibéricos y balcánicos. Madrid: Universidad Complutense. Web: <http://eprints.ucm.es/12893/1/T31572.pdf>
- Чајкановић, Веселин. 1994. Сабрана дела из српске религије и митологије. књ. 4: Речник српских народних веровања о биљкама. Прир. и допунио Војислав Ђурић. Београд: Група издавача.
- Шкарић, Милош Ђ. 1939. „Живот и обичаји „Планинаца` под Фрушком Гором”, Српски етнографски зборник 54: 1–274.

Ђорђина Трубарас Матић

I will Follow him through Woody Mountains and Water: **Semantic-Pragmatic Analysis of a Formula within the Context of Consensual Abduction**

The starting points for this paper are Vuk's testimony about the bride kidnapping in the Serbia of his time and the formulaic parts of speech pronounced during the trials, which Vuk mentions. Through a semantic-pragmatic analysis of the formulae used in trials, the author draws attention to some indicators of *faux archaism* perceived in them. A special attention is paid to the formula *I will follow him through woody mountains and water*, which the girls would pronounce when they wanted to admit their willingness to abduction. In order to reach the full pragmatic function and meaning of this formula within the specific communication context of the trial, the author compares the relevant elements from the Vuk's testimony with the historical and legal archive materials and traces them further on through the folk songs in which those elements appear. The results of the comparative analysis of those songs, within their own pragmatic contexts, point towards certain mythic patterns related to the idea of fertility. This leads the author to the hypothesis that in the past the marriage by consensual abduction was a recognized institution in the customary law and that this practice had its foothold in mythological ideas and beliefs.

Key words:

woody
mountain,
water, ranilo,
consensual
abduction,
marriage by
capture, deer

Селена Ракочевић

Факултет музичке уметности, Београд

selena@rakocevic.rs

Етнокорееолошка делатност Оливере Младеновић¹

Мада је примарно завршила Философски факултет у Београду, Оливера Младеновић (1914–1988) је током готово читавог живота професионално била посвећена истраживању традиционалних плесова. Приљежан, доследан и методолошки утемељен истраживачки рад, усмерен ка разматрању различитих аспеката традиционалне плесне праксе, засигурно сврстава Оливеру Младеновић у ред најзначајнијих етнокорееолога у Србији. Њен изузетан допринос развоју ове дисциплине огледа се најпре у отварању историјског дискурса плесног истраживања кроз архивски рад, а потом и у критичком промишљању концептуалних и терминолошких етнокорееолошких поставки, што је даље водило ка проширивању уско фолклористичких апеката истраживања у смеру посматрања актуелних плесних појава, као и ка њиховом тумачењу у ширем социјалном и културном контексту.

Поводом обележавања стогодишњице рођења Оливере Младеновић, а будући да је њена научна делатност у највећој мери везана за Етнографски институт Српске академије наука и уметности, циљ овога рада је да се још једном, у Гласнику Етнографског института, широј научној заједници представи огроман допринос ове врсне научнице проширивању онтолошких и епистемолошких основа етнокорееологије у Србији, као и да се њен истраживачки рад сагледа из угла савремених тенденција у развоју ове дисциплине.

Кључне речи:

Оливера Младеновић,
етнокорееологија,
Србија,
допринос

¹ Овај текст је реализован у оквиру пројекта „Музичка и играчка традиција мултиетничке и мултикултуралне Србије“ (рег. бр. 177024), који финансира Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у оквиру циклуса истраживања од 2011. до 2015. године.

Почетак етнокореологије као методолошки осмишљене научне дисциплине везује се за 1934. годину и објављивање прве од укупно осам до сада објављених књига под називом *Народне игре*, сестара Љубице и Данице Јанковић (Ракоћевић 2013: 62–66).² Ове изузетно образоване и самосвесне жене биле су истакнуте и веома утицајне личности не само у интелектуалним и академским круговима Београда и Србије, односно – тадашње Југославије, већ и међу свим поштоваоцима традиционалног плесног стваралаштва. Иако су деловале и у области фолклористике и књижевности, професори Љубица (1894–1974) и Даница (1898–1960) Јанковић првенствено се сматрају пионирима етнокореолошког проучавања у Србији. Оне су, наиме, почетком тридесетих година прошлог века започеле систематско бележење традиционалних плесова, развиле систем њиховог записивања, осмислиле методе анализе, систематизације и класификације, и континуирано промишљале аспекте њиховог теоретског тумачења. Због изразите конзистентности и доследности научне мисли, те огромног знања о традиционалним плесовима, базираног на непосредном теренском раду и кинетичко-визуелном доживљају извођења истакнутих појединаца, како би оне то формулисале – народних играча, сестре Љубица и Даница Јанковић имале су изузетан утицај на све потоње истраживаче традиционалних плесова у Србији, укључујући и Оливеру Младеновић. Мада је од самог почетка научног бављења у сфери етнокореологије, који се грубо може везати за 1962. годину и почетак рада у Етнографском институту САНУ (ЕИ САНУ), настављала и унеколико развијала основни приступ проучавању традиционалних плесова сестара Јанковић, примарно задржавајући њихове основне термилошке и концептуалне поставке, Оливера Младеновић је у великој мери допринела развоју ове дисциплине у Србији. Њен изузетан научни допринос развоју етнокореолошке мисли огледа се најпре у отварању историјског дискурса плесног истраживања кроз архивски рад, а потом и у критичком промишљању концептуалних и термилошких решења, што је даље водило ка проширивању уско фолклористичких аспеката истраживања у смеру посматрања актуелних плесних појава, као и ка њиховом тумачењу у ширем социјалном и културном контексту. Прилежан, доследан и методолошки утемељен истраживачки рад, усмерен ка разматрању различитих аспеката традиционалне плесне праксе, Оливеру Младеновић засигурно сврстава у ред најзначајнијих етнокореолога у Србији.

Поводом обележавања стогодишњице рођења Оливере Младеновић, а будући да је њена научна делатност у највећој мери везана за Етнографски институт Српске академије наука и уметности, циљ овога рада је да се још једном, у Гласнику Етнографског института (ГЕИ САНУ), широј научној

² Рукопис за девету књигу *Народних игара* налази се у оквиру Легата Љубице и Данице Јанковић, у Народној библиотеци Србије. Према тестаменту Љубице Јанковић из 1971. године, Народна библиотека Србије је „универзалан наследник“ њихове целокупне заоставштине и носилац ауторских права за објављивање свих рукописа из овог легата (Прелић 2014). Његово објављивање је планирано за 2014. годину.

заједници представи огроман допринос ове врсне научнице проширивању онтолошких и епистемолошких основа етнокорееологије у Србији, као и да се њен истраживачки рад сагледа из угла савремених тенденција у развоју ове дисциплине.

Мада је рођена у Скопљу, живот и рад Оливере (девојачко Јурковић) Младеновић (1914–1988) је од њених средњошколских дана континуирано везан за Београд. Упркос томе што је примарно, као и сестре Јанковић, дипломирала на Групи за југословенску књижевност и српски језик са старим словенским језиком (средња оцена 9,8),³ која је у то време, дакле – 1937. године, функционисала на Филозофском факултету у Београду (Влаховић 1988: 97), Оливера Младеновић је готово читавог живота професионално била посвећена истраживању традиционалних плесова. Интересовање Оливере Младеновић за традиционалне плесове, односно – за народне игре, како би она, као и сестре Јанковић, именовала објекат свог истраживања, јавило се на почетку студија. Наиме, као студент прве године имала је прилику да се сусретне са Љубицом Јанковић, што је, према њеним сопственим тврдњама, пресудно утицало на потоње усредсређење на народне игре и заокрет у професионалним усмерењима (Младеновић 1961: 1).⁴ Управо због те одлуке, непосредно након завршених основних студија, усавршавала се као стипендиста Чехословачке Републике у оквиру последипломског програма славистике на Карловом универзитету у Прагу, у току школске 1937/38. године (Младеновић 1961; Влаховић 1988: 97). Према речима Петра Влаховића, за време боравка у Прагу имала је прилику да се ближе упозна са тада актуелним истраживањима у сфери фолклористике и културне историје, а кроз предавања и рад Матије Мурка и Љуборга Нидерлеа (Влаховић 1988: 97).

Након повратка из Чешке и у току окупације, за време Другог светског рата радила је у Другој женској гимназији у Београду као професор српскохрватског и латинског језика. Професорски позив је напустила 1947. године, те прешла у Одељење за културу Извршног народног одбора Београда (ИНО), да би након годину дана била постављена за референта за народне игре Министарства

³ Подаци о средњој оцени основних академских студија Оливере Младеновић, као и поједини биографски подаци, преузети су из њене биографије, која обухвата професионалне активности од матурског испита 1933. године у Другој женској гимназији до тренутка када је постала научни саветник у Етнографском институту САНУ 1966. године. Ова биографија се налази у оквиру заоставштине Оливере Младеновић, која је предата Народној библиотеци Србије на чување. Налази се у оквиру фондуса грађе Одељења посебних фондова, а заведена је под ознаком М15094/92. Заоставштина Оливере Младеновић у Народној библиотеци још увек није обрађена.

⁴ Још за време студија је из разних извора, заједно са другарицом Јеленом Поповић, сачинила око 3.000 листића библиографске грађе о народним играма, коју су заједно предале Етнографском музеју (Младеновић 1961: 2).

просвете (Младеновић 1961: 1). Са те позиције је активно учествовала у оснивању и организацији Националног ансамбла народних песама и игара „Коло“ у току 1949. године.

Непосредно након доласка у Министарство у априлу 1948. године, а што је са аспекта њеног будућег научног деловања веома значајно, ангажована је да осмисли детаљан упитник под називом „Анкета о стању народних игара на територији народне републике Србије“ (Младеновић 1948).⁵ Не само да је О. Младеновић креирала овај упитник, већ је и руководила његовом применом у јесен исте године. Упућен примарно управитељима основних школа, који су добили задатак да на њега пажљиво и детаљно одговоре уз помоћ старијих особа, упитник је садржао укупно 13 питања о сеоском репертоару игара у одређеним предеоим целинама Србије и о плесној пракси у градовима.⁶ Све ово је резултирало сакупљањем изузетно драгоцене грађе, која ни до данас у потпуности није сређена.⁷ Осмишљавање и спровођење организоване анкете о стању народних игара у форми упитника, односно – писаног сведеног интервјуа, није представљало потпуно нови методолошки поступак у истраживању народних игара у Србији. Љубица Јанковић је, наиме, као радник Етнографског музеја, 1940. године осмислила изузетно исцрпно и обухватно „Упутство за прикупљање грађе о народним играма“, у циљу сакупљања довољно података за обухватни „Терминолошко-енциклопедијски речник“ о народним играма (Младеновић 1974ц: 140). Иако, нажалост, није успела у својој намери,⁸ Љубица Јанковић је у великој мери утицала на уобличавање основних методолошких усмерења у проучавању од стране Оливере Младеновић. Питања из „Анкете о стању народних игара на територији народне републике Србије“ (Младеновић 1948) представљају заправо први сегмент много обухватнијег, седмоделног

⁵ Овај упитник, односно – приспели одговори о стању народних игара, систематизовани према тадашњим срезovima Србије, налази се у Етнографском институту САНУ, осим оних из Војводине и са Косова и Метохије. Према речима Оливере Младеновић, „у косовско-метохијској области анкета уопште није успела, пошто је и онај мали број одговора тако рђаво, нечитко и нетачно испуњен да се не може узети у обзир“ (Младеновић 1969: 49). Материјал из Војводине је, са друге стране, још за живота Оливере Младеновић предат на обраду Милице Илијин, у периоду када је она била научни сарадник Музиколошког института САНУ (Исто: 50). И данас се, необрађен, налази у овој институцији (персонална комуникација са истраживачем сарадником Музиколошког института Маријом Думнић).

⁶ Упитник је послат у укупно 81 место, укључујући и 15 градова.

⁷ У Министарство просвете је стигло преко 2.000 одговора на упитник (Младеновић 1961), а грађа је сређена према тадашњим срезovima. За живота је Оливера Младеновић успела да систематизује и обради одговоре на прва три питања (Илијин, Младеновић 1962: 189, напомена 29; Младеновић 1969: 48–50). То су следећа питања: 1. У којим приликама се данас игра и на коме месту?; 2. Набројати називе свих народних игара које се играју?; 3. Које се народне игре највише играју? (Младеновић 1948). Како је наведено у напомени бр. 5, већи део грађе, а нарочито она која се налази у Музиколошком институту САНУ, још увек није обрађен.

⁸ Овај материјал се данас налази у Музиколошком институту САНУ. Почетком 2014. године започето је сређивање овога до сада необрађеног материјала, под руководством етномузиколога Данке Лајић-Михајловић.

„Упутства за прикупљање грађе о народним играма“. Њихово основно тематско усмерење, као и начин формулисања питања, идентични су.

Важно је истаћи и то да је материјал који је сакупљен применом Анкете о стању народних игара сматран научним документом, односно – „извором првог реда“ (Влаховић 1988: 98), а користили су га не само савременици Оливере Младеновић, укључујући и Љубицу и Даницу Јанковић (Влаховић 1988: 98), већ и многи потоњи научници (на пример, Васић 1990: 25–27; Ранисављевић 2011: 96).

Из Министарства просвете је Оливера Младеновић 1950. године прешла да ради као секретарица Националног ансамбла „Коло“, у којем ће од 1954. године деловати и као стручни сарадник. Не зна се много о њеној делатности у ансамблу, међутим, управо је у то време „Коло“ имало изузетно продуктиван период, у којем је императив био стварање компактног ансамбла и остваривање одговарајућих уметничко-извођачких достигнућа. Поред играчког ансамбла,⁹ у току 1949. године основани су и хор и оркестар, а од 1950. године започеле су и бројне и исцрпљујуће турнеје ансамбла (видети више на www.kolo.rs), које је требало припремити у организационом и извођачком смислу. Нема сумње да је у овим пословима, којима је придавана највећа национална важност, значајан удео припадао и Оливери Младеновић.

У току рада у Националном ансамблу „Коло“, Оливера Младеновић је у циљу што квалитетнијег истраживања народних игара и стицања знања о методологији етнологије и традиционалној култури уопште, а будући да је сматрала да су „етнолошке студије неопходне за солидан рад на проучавању народних игара“ (Младеновић 1961: 2), дипломирала на Групи за етнологију Философског факултета у Београду 1958. године (просечна оцена 8,15), при чему почиње и да иступа у јавности као стручњак у овој области. Наиме, у то време, дакле – током 50-их година, континуирано је објављивала приказе фестивала народних игара, као и краће стручне текстове у многим дневним листовима, а почиње и да излаже радове на конгресима Фолклориста Југославије (видети више у Миленковић-Вуковић 2014). Већ у првом научном раду који је изложила на трећем конгресу Фолклориста Југославије 1958. године, под називом *Прилике и места за играње у Србији* (Младеновић 1958: 263–280),¹⁰ Оливера Младеновић студиозно промишља концепт „прилике за игру“, односно „прилике за играње“, који у радовима сестара Јанковић још увек није био теоретски утемељен и доследно примењиван (Ракочевић 2006: 181–183). У овој студији, која је махом базирана на подацима из „Анкете о стању народних игара“ (видети више у Младеновић 1969: 49), Оливера Младеновић најпре генерално раздваја темпоралну (прилике) од локативне (места) димензије плесног догађаја, а потом предлаже поделу

⁹ Играчки ансамбл Кола основан је 5. маја 1948. године (www.kolo.org).

¹⁰ Према библиографији њених радова (Миленковић-Вуковић 2014), ово је први рад Оливере Младеновић који је изложен на научном скупу. Међутим, њен први етнокорееолошки рад јесте етнографски текст *Народне игре на Беле покладе у Великој Иванчи*, објављен четири године раније (Младеновић 1954: 91–96).

прилика за играње у Србији на две „категирије“ – прилике за играње које имају утврђен датум и оне које нису, како она то формулише, „временски фиксиране“ (Младеновић 1958: 264). Према овој, како Оливера Младеновић наводи – „грубој“ подели (Исто), првој категорији би припадали традиционални скупови с неограниченим бројем учесника, као што су црквени и државни празници, сабори, литије и игранке недељом поподне. Другој категорији припадали би они плесови који се изводе у оквиру тзв. животног циклуса, понајпре они који се изводе у свадби (Младеновић 1958: 265). Разматрајући промене прилика и места за плес у традиционалној култури Србије, Оливера Младеновић закључује да су оне ипак стабилан елемент плесне праксе, који „својим упорним одупирањем променама (...) представља важан извор за упознавање живота и развоја наше народне игре“ (Младеновић 1958: 277).

Упркос бројним активностима у циљу промовисања народних игара током 50-их година и текстовима различитог профила које је у том периоду написала, интензивна научна делатност Оливере Младеновић започета је у правом смислу тек по њеном преласку у Етнографски институт, 1962. године. Већ након три године, 28. децембра 1965, Оливера Младеновић је на Филозофском факултету у Београду одбранила докторску дисертацију под називом *Коло у Јужних Словена* (Влаховић 1988: 98). Мада није прва, већ друга докторска дисертација из области етнокореологије која је одбрањена у Србији,¹¹ докторска теза Оливере Младеновић је изузетно обухватна, минуциозна студија о најзаступљенијој формацији народних игара у традицији јужнословенских народа – о колу. Ова капитална дисертација је објављена неколико година касније као засебна публикација (Младеновић 1973).¹² У њој је феномен кола, односно – како би то било формулисано језиком савремене етнокореологије – кружног плеса ланчано повезаних плесача, разматран превасходно у дијахронијској перспективи, што је представљало искорак у односу на дотадашња етнокореолошка проучавања и омогућило формирање методолошки фундираног и доследног научног наратива, који и данас представља парадигму конзистентне етнокореолошке мисли.

Користећи разна историјска документа, као и широку литературу из области историје, етнологије, етнокореологије и, уопште, фолклористике, не само на свим јужнословенским језицима, већ и на чешком, словачком, руском, француском, румунском и немачком језику, Оливера Младеновић у првом делу своје књиге најпре дефинише феномен кола, посежући за термилошким решењима у свим словенским језицима, и даје досад најобухватнија семантичка

¹¹ Прва докторска дисертација из области етнокореологије у Србији је теза етнолога Слободана Зечевића, која је одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1962. године, под називом *Пагански елементи у српским обредним играма* (Илијин 1973: 206), а посвећена је реконструкцији система митолошких веровања и руралних обреда на простору југоисточне Србије.

¹² Оливера Младеновић је поједине сегменте из дисертације публиковала у земљи и иностранству као засебне радове, често проширене додатним подацима и теоретским објашњењима (на пример, Младеновић 1963б: 503–508; Младеновић 1974а: 377–383; Младеновић 1979: 73–77).

одређења овог термина, која и данас представљају полазиште у његовим етнокорееолошким тумачењима (на пример, Ракошевић 2008: 103). Потом, кроз разрађени историјски наратив, она реконструира феномен плесања у колу од времена пре насељавања словенских племена на Балканско полуострво, па све до данас, заступајући тезу Милована Гавација да коло у традицији Јужних Словена представља „коегзистенцију“ словенских и аутохтоно балканских традиција (Младеновић 1973: 29).

Други део књиге је посвећен структуралним особинама кола. Иако кључно заснован на вербалним описима (уз фотографије и одговарајуће графичке приказе у прилогу), овај сегмент студије обухвата све различите појавне могућности реализације формације кола, као и његове видове извођења уз различиту „музичку пратњу“, а све уз бројне етнографске примере са целог подручја некадашње Југославије. Иако је била велики поштовалац рада Љубице и Данице Јанковић, а у многим сегментима и следбеник њихове терминологије, па и методологије етнографског наратива, Оливера Младеновић у овој књизи није користила систем њихове плесне нотације, нити је давала описе појединачних плесова. Не улазећи исцрпније у разлоге за одабир оваквог методолошког усмерења у главном делу Оливере Младеновић, може се истаћи чињеница да управо усредсређење у истраживању на општије форме плесног изражавања, као што је то формација кола или генерални приказ репертоара одређене области, представља искорак у односу на дотад преовлађујућу структуралистичку парадигму дескрипције партикуларних географских локалитета, која је доминирала етнокорееолошким истраживањима не само у Србији него и у Европи (видети више у Giurchescu and Torp 1991: 4). Ово је још израженије у завршном сегменту књиге, у којем Оливера Младеновић разматра коло, иако га и даље третира као архаичан феномен, и у односу на његове функције и значења, која су се живо преиначавала у току Другог светског рата и за време успостављања социјалистичке Југославије. Определујући се за наднационални и надетнички плесни феномен изузетне и несумњиве старости, а у исто време разматрајући његове актуелне појавности и значења, те утврђујући заправо универзалне аспекте плесања у колу (видети више у Антонијевић 1988: 102–103), Оливера Младеновић је знатно проширила тематске оквире дисциплине, која се до тада превасходно развијала у границама национално-српске и, са друге стране, као што је већ напоменуто, структуралистичко-фолклористичке оријентације.

Марљиви архивски рад Оливере Младеновић резултирао је још неколиким текстовима, осветљавајући недовољно познате написе о традиционалним плесовима (нпр. Младеновић 1963с: 62–65; Младеновић 1964а: 90–105), или пак сегменте живота и рада појединих личности, попут Тихомира Ђорђевића, Тодора Бушетића, или Стевана Мокрањца (видети више у Радовановић 1988: 198–201), које су формирале фолклористичку, етнологску и етномузиколошку мисао у Србији. За етнокорееологију је, међутим, изузетно важна студија посвећена написима граничарског официра Станислава Шумарског, под називом „Грађа за повјесницу сербску“, који су излазили у часопису *Сербски летопис* у периоду од

1843. до 1847. године (Младеновић 1964б: 204-209). Оливера Младеновић не само да упознаје стручну и ширу јавност са овим изузетно исцрпним сведочанством о многим аспектима плесања војника из Срема, Баната и Славоније, првенствено Срба и Хрвата, чинећи неопходне компарације са њој познатим примерима из фолклорне праксе, већ и стрпљиво и поступно анализира све аспекте текста, прецизно га позиционирајући у културно-историјски оквир краја XVIII века.

Поред архивског и кабинетског рада, Оливера Младеновић је, такође, проучавала плесове „на терену“, где је примењивала, уз интервјуе и упитнике, и методу опсервације и писања детаљних етнографских белешки о карактеристикама традиционалних плесова појединих географских области, или о плесовима у оквиру одређених обичаја. Њен први етнографски теренски рад посвећен је покладним плесовима села Велика Иванча на Космају (Младеновић 1954: 91–96). Потом су уследиле изузетно детаљне етнографије плесних традиција околине Београда (коју је начинила у коауторству са Милицом Илијин – Илијин; Младеновић 1962: 165–217), Крајине и Кључа (Младеновић 1966: 67–69), Заглавка (Младеновић 1968а: 65–59), централне Србије (Младеновић 1969: 47–75; Младеновић 1979а: 10; Младеновић 2001: 14–17),¹³ Ђердапског Подунавља (Младеновић 1974б: 91–107) и, најзад, Кључа и Брзопаланачког Подунавља (Младеновић 1993: 201–236)¹⁴.

У свим овим етнографским приказима Оливера Младеновић најпре даје исцрпне извештаје о дотадашњим етнолошким и етнокореолошким истраживањима посматраних области, који задивљују прецизношћу у систематизацији и начину излагања података из литературе. Потом језгровито, али детаљно нотира одговарајуће прилике и места за плес, региструје и дијахронијски позиционира плесни репертоар, бележи специфичности локалне плесне праксе и – изузетно пажљиво, са истанчаним осећањем за детаље, као да је и сама верзирани извођач – вербално описује карактеристике плесног стила. У циљу илустрације садржајног етнокореолошког наратива Оливере Младеновић, овом приликом наводимо само мали сегмент једног од компаративних описа стила плесног извођења српског и влашког становништва области Крајина и Кључ:

¹³ Оливера Младеновић се плесном праксом централне Србије бавила у неколико наврата. Поред сагледавања промена у репертоару ове фолклорно-плесне целине (Младеновић 1969: 47–75), на Конгресу фолклориста Југославије, који је одржан у Крагујевцу 1979. године, изложила је етнографску студију која је у потпуности посвећена централној Србији. Нажалост, зборник са овога скупа никада није штампан, већ су објављени само резимеи изложених радова (Младеновић 1979а: 10). Међутим, двадесет година доцније су сегменти рада Оливере Младеновић са овога скупа, под називом „Тајна је у техници и стилу“, објављени и у часопису *Фолклор магазин* (Младеновић 2001: 14–17).

¹⁴ Текст посвећен плесној традицији Крајине и Брзопаланачког Подунавља јесте последња оригинална етнографска студија Оливере Младеновић. Објављена је постхумно, 1993. године. Двадесетак година након смрти Оливере Младеновић, сегменти неколико њених радова су, као што је то наведено у напомени 14, преузети и објављени у виду репринт-издања у часопису *Фолклор магазин* (Миленковић-Вуковић 2014).

„Када је реч о техници и стилу, треба истаћи да се у овој кореографској области цени ситно играње, са малим померањем удесно (типови су углавном асиметрични). Играње је чврсто, са набијањем, готово увек при земљи (што и играче влашког говора везује за Тимочки басен у целини, а не за крајеве преко Дунава). Затегнутост колена (супротно меком колону Шумадинаца и Колубараца) доприноси да се ритмички откуцаји преносе вертикално, целим телом. По стилској обојености постоје знатније разлике: српски стил је лакши, живахнији, светлији – влашки је сложенији, јер се у току дугог играња играч постепено загрева и отвара, импровизује; на крају коло добија карактер узбудљиве, екстатичне игре, и то не више појединаца него целине“ (Младеновић 1966: 64–65).

У појединим етнографским радовима Оливера Младеновић, иако изузетно ретко, наилазимо и на описе појединачних плесова дате системом вербално-графичке нотације Љубице и Данице Јанковић, укључујући и транскрипције њихове мелодијске компоненте (нпр. Илијин; Младеновић 1962: 203–217). У случајевима, дакле, када је посвећена нотирању и описивању одређене локалне плесне праксе, Оливера Младеновић посебну пажњу ипак поклања и појединачним плесовима. У том смислу, за разумевање генезе репертоарских одлика савремене плесне праксе Србије и региона посебно је значајан рад посвећен плесу *моравца* (Младеновић 1968б: 105–109). Овај плес је у деценијама после Другог светског рата доминирао репертоаром централне Србије и муњевито се ширио у области у којима раније није био познат; како то Оливера Младеновић наводи – „његови путеви воде у Војводину, где раније није био познат, на Косово, и у Метохију, у Босну, Хрватску, све до Словеније” (Младеновић 1968б: 108). И у овом раду наилазимо на записе мелодије *моравца*, као и на одређење њеног настанка, који Оливера Младеновић везује за село Адране крај Краљева и почетак XX века (Младеновић 1968б: 106), указујући на њену „допадљивост”, као и мотивску једноставност која је, према ауторкином мишљењу, изузетно погодна за варирање основних корака (Исто). И како то ова луцидна научница прецизно термилошки диференцира – „*моравца* има многобројне варијације (али не и варијанте)“ (Младеновић 1968б: 105).¹⁵

Поред покладних плесова на Космају, Оливера Младеновић је само још два рада посветила ритуалним плесовима, односно – како би то она формулисала – „обредно-магијским играма“ (Младеновић 1973: 121). То су текстови о краљичким поворкама које је о Тројицама забележила у српском селу Добра

¹⁵ Ово оштроумно језичко разграничавање плесне „варијације“, која настаје као последица (мањих) орнаменталних варирања основне структуре обрасца корака, и „варијанте“, као његове (веће) структуралне промене, није нажалост искоришћено у даљем развоју етнокорееолошке анализе. Готово педесет наредних година, етнокорееолошка аналитичка терминологија у Србији познаваће само концепт „варијанте“, којим су покриване све могуће варијабилности основних образаца корака и покрета, без залажења у природу њихових хијерархијских односа.

код Голупца 1971. године (Младеновић 1973: 121–147) и, донекле, рад о проигравању девојака у околини Београда (Младеновић 1963а: 463–470). Мада га одређује као врсту иницијације девојака, „свечани чин“ проигравања у околини Београда, које се одвијало у пролећном периоду, најчешће на Васкрс,¹⁶ Оливера Младеновић не концептуализује као ритуал, већ само као важну и изузетно архаичну „друштвену појаву“ (Младеновић 467–469). Са друге стране, рад о *краљицама* представља детаљну етнографију „обредно-магијских“ радњи, у коју нас ауторка уводи кроз широко и помно упознавање са одговарајућом литературом о *краљицама* на територији Србије и данашње Војводине, почев од Вукових описа с почетка XIX века.¹⁷ Поред описа тока ритуала, посебна пажња поклоњена је анализи метричке структуре песама, компаративно-географском позиционирању „добранских“ у односу на *краљичке* песме из других области, а према рефренском садржају текстова,¹⁸ као и предочавању структуралних особености плесне формације и кинетичко-плесног извођења „краљева“. Посебно драгоцен садржај ове студије представљају нотни записи 3 мелодијска модела, као и 33 текстуална садржаја краљичких песама. Очигледно под непосредним утицајем хипотетичних еволуционистичких интерпретација обреда и обредних плесова Слободана Зечевића (видети више у Ракоћевић 2014: 69–70), Оливера Младеновић повезује „добранске“ *краљице* са традицијом организовања „затворених женских друштава, чији корени досежу у матријархат као друштвени систем у којем је жена у производњи и култном животу имала изузетно важну улогу“ (Младеновић 1973: 133). Мора се, ипак, нагласити да је овако генерализујуће интерпретативно тумачење у основи страно научном дискурсу Оливере Младеновић, који је базично утемељен на прегледном дијакхронијском позиционирању проверених историјских чињеница.

Мада је превасходно била усредсређена на сеоско плесање у готово свим својим радовима, Оливера Младеновић је била свесна, како је то већ напоменуто у вези са књигом *Коло у Јужних Словена*, да би етнокоролошко истраживање требало да буде проширено у правцу проучавања „савремене функције плеса“ (Младеновић 1971а: 305). У том циљу је писала о партизанским плесовима и онима који су извођени у току Другог светског рата и непосредно након њега (Младеновић 1960: 169–201), а у етнографским радовима, за разлику од Љубице и Данице Јанковић, за које је то било незамисливо будући да их је интересовала првенствено тзв. права народна игра (видети више у Јанковић 1949: 64), значајну пажњу је поклањала регистровању промена у традиционалној плесној пракси и нотирању актуелног репертоара, укључујући и плесове као што су *валцер*, *ленс* или *полка* (нпр. Младеновић 1974б: 102–104). Рад под називом „Неке законитости

¹⁶ Како то Оливера Младеновић формулише – „за девојку се каже да је проиграла када свечано ступи у коло и тиме објави да је постала удавача“ (Младеновић 1963а: 463).

¹⁷ Оливера Младеновић је читав један научни рад посветила анализи Вуковог описа краљичке игре (Младеновић 1971б: 30–42).

¹⁸ У Добри је забележен знатан број осмерачких и десетерачких песама са рефреном „ладо“, због чега их Оливера Младеновић повезује са краљичким и лазаричким песмама јужноморавских области (Младеновић 1973: 133).

кретања народних игара у централној Србији после револуције“ у потпуности је посвећен дијакроничком разматрању промена у плесном репертоару, не само ове предеоне целине, већ и суседних области (Младеновић 1969: 47–75). Поред дефинисања концепта „нове игре“, којим сами извођачи диференцирају локални од импортованог плесног репертоара, Оливера Младеновић значајну пажњу у овом раду поклања хијерархијском позиционирању регионалних „жаришта“ у стварању новог плесног репертоара на територији Србије (Исто: 71–72), указујући на то да се „орско стваралаштво и данас мора посматрати у његовом стваралачком развоју и преображају“ (Исто: 75).

Поред етнографских радова у којима, дакле, описује и анализира поглавито сеоски плесни репертоар вернакуларног карактера, Оливера Младеновић је била заинтересована и за сценско приказивање фолклора. Била је члан организационих комитета и стручних жирија многих сабора народног стваралаштва и фестивала,¹⁹ а један научни текст је, посебно, посветила проблематици сценског извођења партизанских игара (Младеновић 1962: 21–26)

Будући да је, дакле, истраживачку пажњу усмеравала и на савремено плесно понашање, а не само на реконструкцију некадашње плесне традиције, Оливера Младеновић је имала критички однос према термину „орске игре“, који је још 1907. године осмислио Тихомир Ђорђевић (Ђорђевић 1907: 1),²⁰ као и према подели игара коју је он начинио (видети више у Младеновић 1971а: 304). Упркос критичким промишљањима и искорацима у тематским усредсређењима, Оливера Младеновић је, ипак, до краја свога професионалног рада остала велики поштовалац базичног научног наслеђа сестара Јанковић, те је доследно задржала синтагму „народне игре“ као обухватно терминолошко одређење објекта етнокорееолошких проучавања.

У теоретско-методолошком смислу, не само за етнокорееологију него и за теорију народне књижевности, значајан је и рад посвећен систематизацији песама које се изводе уз плес (Младеновић 1968ц: 165–172). У њему Оливера Младеновић указује на потребу синтетског (данас бисмо рекли – интердисциплинарног) сагледавања текстуалне, музичке и кинетичке компоненте плесних форми које се изводе уз певање и предлаже оригиналну систематизацију њихове текстуално-поетске компоненте. Колико је познато, нажалост, потенцијали ових идеја нису препознати и даље развијани у нашој науци.

Изузетно продуктивна и посвећена етнокорееолошка делатност Оливере

¹⁹ Подаци о овој врсти етнокорееолошке делатности Оливере Младеновић чувају се у оквиру њеног легата у Народној библиотеци Србије. О њима, са друге стране, сведочи и њена библиографија у којој су изузетно бројни прикази разних фестивала народног стваралаштва (Миленковић-Вуковић 2014).

²⁰ Оливера Младеновић је званично прихватила Ђорђевићев термин „орске игре“, изјавивши дословце да „термин за невољу остаје“ (Младеновић 1971а: 304), али је евидентно да га је избегавала у својим радовима. Савремена српска етнокорееолошка терминологија – уместо термина *орска игра*, који подразумева првенствено архаичне сеоске плесове који се изводе у колу (тј. у *ору*), а пренебрегава друге облике плесања, користи термин *плес* (видети више у Ракочевић 2011: 14).

Младеновић подразумевала је и активност у многим домаћим друштвеним и стручним организацијама и удружењима, на првом месту – у Савезу удружења фолклориста Југославије, а радила је и као секретар, уредник, лектор и коректор часописа *Народно стваралаштво Folklor* (Влаховић 1988: 99–100; Радовановић 1988: 201).²¹ Иако је, како је већ истакнуто, користила литературу на многим страним језицима, о чему сведочи и велики број приказа етнокорееолошких публикација на страним језицима (Миленковић-Вуковић 2014), Оливера Младеновић није била активна у европским и светским удружењима етнокорееолога, која су управо у њено време била изузетно продуктивна у методолошком и концептуалном развијању дисциплине (видети више у Giurchescu 2007: 3–18). Њена етнокорееолошка научна активност је стога, нажалост, остала углавном непозната широј заједници плесних истраживача у свету. Можда је управо базично образовање у сфери српског језика и књижевности допринело да аналитичко-теоретски, историографски и етнографски етнокорееолошки наратив Оливере Младеновић буде усмерен превасходно на плесну праксу Србије, а у много мањој мери – и некадашње Југославије. Развијан искључиво на српском језику, њега одликују прецизност и садржајност реченице, прегледност и поступност излагања, као и избалансирани осећај како за појединачност тако и за целину. Због тога он и данас представља узоран модел научног наратива у домену тзв. националне етнокорееологије (видети више у Golemović and Rakočević 2008: 88–95).

На крају текста посвећеног етнокорееолошкој делатности Оливере Младеновић поновимо то да се 2014. године, захваљујући прегалаштву пионирâ етнокорееологије у Србији – Љубице и Данице Јанковић, обележава осамдесет година од објављивања њихове прве од укупно осам књига из едиције *Народне игре* (Јанковић 1934), што се узима и као почетак развоја етнокорееологије као самосталне академске научне дисциплине (Rakočević 2014: 66). Међутим, управо захваљујући посвећеном раду њихових следбеника, међу којима се посебно истиче Оливера Младеновић, етнокорееологија је и у наредним деценијама имала несумњиви континуитет. Будући да је Оливера Младеновић рођена 1914. године, великом јубилеју дисциплине може се придружити и обележавање стогодишњице њеног рођења. Због дубоке научне мисли, као и несвакидашњег марљивог и упорног рада, Оливера Младеновић заиста представља изузетну научну личност свога доба. Иако уздржано и са великим поштовањем према раду својих претходница и савременика, Оливера Младеновић је непрестаним проницљивим преиспитивањима и промишљањима термиолошких и концептуално-методолошких етнокорееолошких поставки, као и отварањем

²¹ Оливера Младеновић је, како је већ напоменуто, била и члан бројних жирија на фестивалима народних игара, али и члан Комисије за културно-уметнички рад у средњим школама, члан разних секција Савеза културно-уметничких друштава Београда и Србије, предавач на многим курсевима народних игара, члан Удружења фолклориста Србије итд. (Младеновић 1961: 2).

историјског дискурса у проучавању, искорачила из фолклористичких оквира романтичарско-националне оријентације и дубље утрла пут, прецизније речено – наставила развој етнокорееолошке научне мисли у Србији.

Литература

Васић, Оливера.

1990. *Народне игре и забаве у Титовоужичком крају*. Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд.

Влаховић, Петар.

1988. *Уз животни и научно дело Оливере Младеновић*. Народно стваралаштво фолклор, год. XXVII, св, 1-4. 96-100.

Giurchescu, Anca.

2007. *A historical perspective on the analysis of dance structure in the International Folk Music Council (IFMC) / International Council for Traditional Music (ICTM)*. In *Dance structures: perspectives on the analysis of human movement*. Adrienne L. Kaeppler; Elsie Ivancich Dunin (eds). Budapest: Akadémiai Kiadó. 3-18.

Giurchescu, Anca; Torp, Lisbet.

1991. *Theory and methods in dance research: a European approach to the holistic study of dance*. Yearbook for traditional music, 23, New York: Columbia University and International Council for Traditional Music. 1-10.

Golemović Dimitrije; Rakočević, Selena.

2008. *Mapping the past and the future of Serbian ethnomusicology and ethnochoreology*. In *Vienna and the Balkans*. Lozanka Pecheva; Angela Rodel (eds.) Sofia: Institute of Art studies, Bulgarian Academy of Science. 88-95.

Ђорђевић, Тихомир.

1907. *Српске народне игре*, Српски етнолошки зборник, IX, Београд: Српска краљевска академија. 1-89.

Илијин, Милица.

1973. *Развој етнокорееологије*. У: Српска музика кроз векове. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности. 203-213.

Јанковић, Љубица и Даница.

1949. *Народне игре*. V, Београд: Просвета.

Миленковић-Вуковић, Биљана.

2014. *Библиографија Оливере Младеновић (1914-1988)*. Гласник Етнографског института САНУ XLII, св.2. 251-287

Младеновић, Оливера.

1948. *Анкета о стању народних игара на територији народне републике Србије*, Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд.

Младеновић, Оливера.

1954. *Народне игре на Беле покладе у Великој Иванчи*. Гласник Етнографског музеја XVII, Београд: Етнографски музеј. 91-96.

Младеновић, Оливера.

1958. *Прилике и места за играње у Србији*. Зборник Савеза удружења фолклориста Југославије 3. Цетиње. 263-280.
Младеновић, Оливера.
1960. „Партизанске и друге народне игре у ослободилачком рату и револуцији“, *Зборник радова Српске академије наука LXVIII*, књ. 3. Београд: Етнографски институт Српске академије наука и уметности. 169-201.
Младеновић, Оливера.
1961. *Биографија*. Архив Етнографског института Српске академије наука и уметности, Београд.
Младеновић, Оливера.
1962. *Сценско извођење партизанских игара*. Народно стваралаштво Folklor, св. 1 (1962). Београд: Савез удружења фолклориста Југославије. 21-26.
Младеновић, Оливера.
- 1963а. *Проигравање девојака у околини Београда*. Зборник IX Конгреса Удружења фолклориста Југославије Требиње (1962). Сарајево: Удружење фолклориста Југославије. 463-470,
Младеновић, Оливера.
- 1963б. *Коло као основни облик игара Јужних Словена*. Народно стваралаштво Folklor. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије. 503-508.
Mladenović, Olivera.
- 1963с. *Jedna zaboravljena zbirka srpskih narodnih igara*. U: Zvuk 61. Beograd. 62-65.
Младеновић, Оливера.
- 1964а. *Вукова дела као извор за проучавање орских народних игара*. Ковчежић. Књига шеста. Београд. 90-105.
Младеновић, Оливера.
- 1964б. *Један историјски извор за проучавање наших народних игара 18. века*. Рад војвођанских музеја. Нови Сад: Војвођански музеј. 204-209.
Младеновић, Оливера.
1966. *Главне одлике развитака народних игара Крајине и Кључа*. Развитак. Год. 6, бр. 4-5. 67-69.
Младеновић, Оливера.
- 1968а. *Народне игре Заглавка*. Развитак. Год. 8, бр. 3-4. 65-69.
Mladenović, Olivera.
- 1968б. *Razvitak Moravca za poslednje dve dekade*. Zbornik XII Kongresa jugoslovenskih folkloristov, Celje (1965) Ljubljana. 105-309.
Младеновић, Оливера
- 1968ц. *Орске песме и њихово место у систематизацији српскохрватских народних песама*. Народно стваралаштво Folklor. Год. VII, св. 26-27. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије. 165-172.
Младеновић, Оливера.
1969. *Неке законитости кретања народних игара у централној Србији после револуције*. Гласник Етнографског института Српске академија наука и уметности, књ. XI-XV (1962-1966). 47-75.

Младеновић, Оливера.

1971а. *Нека питања методологије класификације и терминологије наших народних игара*. Рад XV Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Сарајево (Јајце): Савез удружења фолклориста Југославије. 333-306.

Младеновић, Оливера.

1971б. „Вуков опис краљичке игре. Ковчежић, св. 9. Београд. 121-147.

Младеновић, Оливера.

1974а. „Коло на колу“ код балканских народа. Рад XIV Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Призрен (1967), Београд. 90-105.

Младеновић, Оливера.

1974б. Народне игре Ђердапског становништва, Зборник радова Етнографског института, 7. 91-107.

Младеновић, Оливера.

1974ц. Академик Љубица С. Јанковић, Гласник Етнографског института САНУ XXIII. 135-142.

Mladenović, Olivera.

1979а. *Narodne igre Šumadije* (rezime). Zbornik XXVI Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije. Kragujevac (1979). Kragujevac. 10.

Mladenović, Olivera.

1979б. *The round upon round in Yugoslavia. The Performing Arts: Music and Dance.* John Blacking, Joann Keali'inohomoku (eds). The Hague : Mouton, 73 –77.

Mladenović, Olivera.

2001. „Тајна је у техници и стилу. Народне игре Шумадије и Поморавља“. *Folklor Magazin*, br. 1. Београд: Art grafik, 14-17.

Прелић, Младена.

2014. *Легат сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије*. Музикологија 17. у штампи.

Радовановић, Миљана.

1988. *In memoriam. Olivera Mladenović (1914-1988)*, Гласник Етнографског института САНУ XXXVI-XXXVII. 197-201.

Ракочевић, Селена.

2006. *Прилике за игру као структурисана друштвена пракса У:*

Историја и мистерија музике. ур. Ивана Перковић-Радак, Драгана Стојановић-Новичић, Данка Лајић. Катедра за музикологију. ФМУ. Београд. 181-190.

Rakočević, Selena.

2008. *Kolo in Vojvodina. Visible and Invisible Structures in Traditional Dance Practice. Invisible and Visible Dance.* In: Crossing Identity Boundaries. Proceedings. 23rd Symposium of the ICTM Study Group on Ethnochoreology. Eds Placida Staro. Tvrtko Zebec and Elsie Ivancich Dunin. Monghidoro. 103-109.

Rakočević, Selena.

2011. *Igre plesnih struktura. Tradicionalna igra i muzika za igru Srba u Banatu u svetlu uzajamnih uticaja.* Београд: Факултет музичке уметности.

Rakočević, Selena.

2013. *Tracing the discipline: eighty years of ethnochoreology in Serbia. New Sound*

41. Mirjana Veselinović-Hofman (ed.). Belgrade: Department of Musicology. Faculty of Music. 1/2013. 58-86.

Ranisavljević, Zdravko.

2011. *Stage performance and process of 'nationalisation' of the traditional dance patterns: the case of 'kolo in three' in the repertoire of the Serbian national ensemble 'Kolo'*. Proceedings from the Second Symposium of the International Council for traditional music, Study Group on Music and Dance in Southeastern Europe- Ege University. 95-100.

Интернет извори

www.kolo.org. Приступљено 17. 3. 2014. године.

Selena Rakočević

Ethnochoreological Work of Olivera Mladenović

Thanks to the zeal of the pioneers of the ethnochoreology in Serbia, Ljubica and Danica Janković, 2014 marks the eighty years since publishing of their first of totally eight books of the edition *Narodne igre* (Janković 1934), which is taken as the beginning of the development of ethnochoreology as an independent academic and scholarly discipline in the country. However, thanks to the dedicated work of their followers led by Olivera Mladenović, ethnochoreology had a continuity in the following decades. Considering the fact that she was born in 1914, the celebration of the centenary of her birth can be joined to the great jubilee of discipline itself. Because of her deep scientific thinking and extraordinary diligent and hard work, Olivera Mladenovic is truly a remarkable scholar of her era. Although restrained and with great respect for the work of her predecessors and contemporaries, Olivera Mladenović constantly reviewed and insightfully reflected on terminological, conceptual and methodological ethnochoreological solutions. Through opening the historical discourse in the study, as well as exploring contemporary dance forms, she stepped out from the romantic folklore national orientation of the discipline and paved the way, more precisely, anticipated future development of the ethnochoreological scholarly thought in Serbia.

Key words:

Olivera Mladenović, ethnochoreology, Serbia, contribution

Биљана Миленковић-Вуковић

Етнографски институт САНУ, Београд

biljana.vukovic@ei.sanu.ac.rs

Библиографија др Оливере Младеновић (1914–1988) - поводом стогодишњице рођења -

I Уводна белешка

Библиографија доктора етнологије Оливере Младеновић¹, рођ. Јурковић је персонална библиографија, у којој су, *de visu*, пописани њени објављени и необјављени радови: монографије и сепарати, прилози у монографским и серијским публикацијама, прикази, осврти, хронике, архивска грађа и литература о њој. Библиографске јединице урађене су према Међународном стандардном библиографском опису монографских публикација – ISBD (M) и Међународном стандардном библиографском опису саставних делова – ISBD (CP), оба по скраћеном опису; сређене су нумерички, хронолошки, а у оквиру исте године – азбучно, на језику и писму на којем су објављене. Азбучни регистар аутора, коаутора, уредника и преводиоца са упутним бројевима на одређену библиографски јединицу заокружује библиографију.

У току рада коришћени су штампани, нештампани и усмени библиографски извори, од којих издвајам: Архиву и Библиотеку Етнографског института САНУ, Каталог књига на језицима југословенских народа : 1868-1972. 7, (Мал-Мун), Узајамну библиографско-каталожку базу података COBIB. SR, Фонд библиотека целина Народне библиотеке Србије: Др Оливера (1914–1988) и др Живомир Младеновић (1910–2011) и др.

Посебно се захваљујем породици Оливере Младеновић, која је Етнографском институту САНУ поклонила велики број публикација из њене заоставштине и тиме обогатила књижни фонд Института вредним и значајним књигама и часописима, а ову библиографију учинила свеобухватнијом.

¹ Биографију О. Младеновић видети у овом Гласнику у раду Селене Ракочевић, Етнокоролошка делатност Оливере Младеновић.

II Монографске публикације

1948.

1. **Nastavni plan i programi specijalnih disciplina niže i srednje baletske škole : za školsku 1948/49 god.** / [sastavili Milorad Jovanović, Olivera Mladenović, Maga Magazinović]. – Београд : Комитет за културу и уметност владе ФНРЈ, 1948. – 39 стр.

О. Младеновић написала је наставни план о југословенском фолклору.

1950.

2. **Пролетерка Ана : роман о години 1920** / Иван Олбрахт ; [превела с чешког Оливера Младеновић]. – Београд : Просвета, 1950. – 298 стр.
Превод дела: Anna proletárka.

1954.

3. **Народне игре на беле покладе у Великој Иванчи.** – Београд : [б. и.], 1954. – Стр. [91] – 96. : ноте.
Summary. – Résumé. – П. о.: Гласник Етнографског музеја у Београду ; књ. 17, 1954.

1956.

4. **Problemes et methodes de l'adaption scenique des danses populaires : dans le cadre des expériences yougoslaves / par Olga Skovran et Olivera Mladenović.** – [S. l. : s. n., s. a.]. – Стр. 41–44.
П. о. : Journal of the International Folk Music Council (London) ; vol. 8, 1956.

1958.

5. **Прилике и места за играње у Србији.** – Цетиње : [б. и.], 1958. – Стр. 263 – 280 : илустр.
Напомене. – Résumé. – П. о.: Трећи конгрес фолклориста Југославије, 1958. – Види и бр. 49 и 221.

1960.

6. **Партизанске и друге народне игре у ослободилачком рату и револуцији.** – Београд : [б. и.], 1960. – Стр. [169] – 201 : илустр.
Résumé. – П. о.: Зборник радова САН ; књ. 68 / Етнографски институт ; књ. 3, 1960.

1961.

- 7. Danses partisans et autres danses populaires dans la Guerre de libération et la Révolution :** (accepté à la séance de 11 XI 1959). – [S. l. : s. n., 1961]. – Стр.[89] – 90.

П. о.: Bulletin de l'Académie serbe des sciences et des arts; t. 28. Section des sciences sociales, n. s.; no 8, 1961.

1962.

- 8. Народне игре у околини Београда / Милица Илијин, Оливера Младеновић.** – Београд : [б. и.], 1962. – Стр. [166] – 218 : илустр. Résumé. – П. о.: Зборник радова САН ; књ. 75 / Етнографски институт ; књ. 4, 1962.

1963.

- 9. Коло као основни облик игара Јужних Словена.** – Београд : [б. и.], 1963. – Стр. 3 – 7.

Саопштење на V међународном конгресу слависта. – П. о.: Народно стваралаштво ; св. 7– 8, јули – октобар, 1963. – Види и бр. 101.

1964.

- 10. Вукова дела као извор за проучавање орских народних игара.** – Београд : Вуков и Доситејев музеј, 1964. – Стр. [90] – 105.

Напомене и библиографске референце уз текст. – П. о.: Ковчежић : прилози и грађа о Доситеју и Вуку ; књ. 6, 1964.

1965.

- 11. Коло код Јужних Словена : докторска дисертација.** – Београд : [О. Младеновић], 1965. – [6], 249, 55 листова : илустр.

Библиографија. – Умножено за одбрану. – Дисертација одбрањена 28. 12. 1965. год. на Филозофско-историјском факултету Универзитета у Београду.

- 12. Les danses populaires dans les environs de Beograd / Milica Ilijin et Olivera Mladenović.** – Beograd : Académie serbe des Sciences et des Arts, 1965. – Стр. [141] – 143.

П. о.: Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts; t. 34, Section des Sciences Sociales, NS ; no. 9, 1965.

1966.

- 13. Dělení tanečnicků při tanci „kolo“ u jižních Slovanů.** – [S. l.] : Blok, 1966. – Стр. 359 – 371 : илустр.

Напомене и библиографске референце на крају текста. – Резимеа на руском, немачком и енглеском језику. – П. о.: Strážnice : 1946–1965 : [národopisné studie], Vrno, 1966.

- 14. Један вид традиционалне хијерархије у македонском ору.** – Скопје : Здружение на фолклористите на СР Македонија, 1968. – Стр. [125 – 130]. Zusammenfassung. – П. о.: Рад XIII-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије, Дојран, 1966.

1968.

- 15. Орске (играчке) песме и њихово место у систематизацији српскохрватских народних песама.** – Београд : [б. и.], 1968. – Стр. [1] – 8
Реферат за VI међународни конгрес слависта у Прагу. – Напомене и библиографске референце уз текст. – П. о.: Народно стваралаштво. Фолклор ; св. 26 – 27, 1968. – Види и бр. 62 и 107.

- 16. Razvitak M o r a v c a za poslednje dve dekade.** – Celje : [s. n.], 1965. – Стр. 105 – 309 : ноте.

Напомене и библиографске референце уз текст. – Summary. – П. о.: Zbornik Kongresa SUFJ, Celje, 1965.

1969.

- 17. Бора Станковић и орска традиција.** – Врање : [б. и.], 1969. – Стр. 277 – 290 : илустр.

Напомене и библиографске референце уз текст. – Résumé. – П.о.: Врањски гласник ; књ. 5, 1969.

- 18. Гумењуква монографија о народним играма Украјине.** – Београд : [б. и.], 1969. – Стр. 231 – 232.

Приказ. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 11–15 (1962–1966, штампана 1969).

- 19. Неке законитости кретања народних игара у централној Србији после револуције.** – Београд : [б. и.], 1969. – Стр. 47 – 76.

Напомене уз текст. – Summary. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 11 – 15 (1962 – 1966, штампана 1969).

- 20. Нови чехословачки фолклористички часопис.** – Београд : [б. и.], 1969. – Стр. 236 – 237.

Приказ. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 11–15 (1962 – 1966, штампана 1969).

1971.

- 21. Bulharské lidové pohádky, izbor i predgovor V. Frolca, sa bugarskog na češki prevela H. Reinerova, ilustovao J. Sládek, Prag, 1970, str. 311.** –

Врање : [б. и.], 1971. – Стр. 414 – 416.

Приказ. – П. о.: Врањски гласник ; књ. 7, 1971.

- 22. Вуков опис краљичке игре.** – Београд : Вуков и Доситејев музеј, 1971. – Стр. [30] – 42 : ноте.

Напомене и библиографске референце уз текст. – П. о.: Ковчежић : прилози и грађа о Доситеју и Вуку ; књ. 9, 1971.

- 23. Нека питања методологије, класификације и терминологије наших народних игара.** – Sarajevo : [s. n.], 1971. – Стр. 303 – 306.

Напомене и библиографске референце уз текст. – Résumé. – П. о.: Рад XV конгреса Савеза фолклориста Југославије, Јајце 1968.

- 24. Учесће Стевана Мокрањца у раду Српске краљевске академије наука = Coopération de Stevan Mokranjac aux activités de l'Académie royale serbe.** – Београд : [Српска академија наука и уметности], 1971. – Стр. [185] – 204 : факсимили писама.

Напомене и библиографске референце уз текст. – Résumé. – П. о.: Зборник радова о Стевану Мокрањцу.

1972.

- 25. Зборник радова о Стевану Мокрањцу. Београд. Вансеријско издање САНУ, Београд 1971, стр. 269.** – Врање : [б. и.], 1972. – Стр. 435 – 438.

Приказ. – П. о.: Врањски гласник ; књ. 8, 1972.

- 26. Prvé roky života Slovákov v Boľovciach (1847-1867).** – Nový Sad : Obzor, 1972. – Стр. 130 – 142.

Напомене и библиографске референце на крају текста. – П. о.: Stará Pazova 1770 – 1970 : zborník štúdií a článkov.

- 27. Some rules in the evolution of folk dances in central Serbia after the revolution.** – Београд : Académie serbe des Sciences et des Arts, 1972. – Стр. [63] – 64.
П. о.: Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts; t. 49, Classe des Sciences Sociales ; no. 11, 1972.
- 1973.**
- 28. Ethnologie Française, Année I, 1971 / 1, Paris.** – Београд : [б. и.], 1973. – Стр. 251 – 252.
Приказ. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 19 – 20 (1973).
- 29. Ганчо Пајтонциев: Македонска народна ора. – Орска народна традиција 1, Институт за фолклор, Скопје 1973, стр. 1 – 355.** – Врање : [б. и.], 1973. – Стр. 347 – 348.
Приказ. – П. о.: Врањски гласник ; књ. 9, 1973.
- 30. Добранске „краљице“.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1973. – Стр. [121] – 147, [2] листа са фотографијама : илустр.
Résumé. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973).
- 31. Коло у Јужних Словена.** – Београд : Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, 1973. – 198, XXXII стр. с таблама. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт ; књ. 14).
На спор. насл. стр.: The „Kolo“ dance of the South Slavs. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summary. – Регистри.
- 32. Македонски фолклор. 1, 2, 3 – 4, 1968 – 1969, Скопје, издаје два пута годишње Фолклорен институт, главни уредник Блаже Ристовски.** – Београд : [б. и.], 1973. – Стр. 241 – 242.
Приказ. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 19 – 20 (1973).
- 33. Neke promene u tradicionalnom sklapanju braka kod Slovaka u istočnom Sremu.** – Nový Sad : OBZOR, 1973. – Стр. 49 – 60.
Напомене и библиографске референце на крају текста. – Résumé ; Summary. – П. о.: Tradičná kultúra Slovákov vo Vojvodine.

- 34. Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буцака с обзиром на савремене антропогеографске и демографске промене / Миљана Радовановић, Оливера Младеновић.** – Београд : [Етнографски институт САНУ], 1973. – Стр. [137] – 149 : граф. приказ.
Напомене и библиографске референце уз текст. – Résumé. – П. о.: Гласник Етнографског института САНУ ; књ. 21(1972, штампана 1973).
- 35. Саветовање о традиционалној култури Словака у Војводини.** – Београд : [б. и.], 1973. – Стр. 254 – 256.
Хроника. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 19 – 20 (1973).
- 36. Český lid, издаје двомесечно Институт за етнографију и фолклористику Чехословачке академије наука у Прагу, 1 – 6, 1970.** – Београд : [б. и.], 1973. – Стр. 243 – 245.
Приказ. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 19 – 20 (1973).
- 1974.**
- 37. Етнолошки поглед на друштвени живот у селима горњег Тимока /** Миљана Радовановић, Оливера Младеновић. – Пријеполје : Општинска заједница образовања, 1974. – Стр. 109 – 115 : слика М. Радовановић.
Напомене и библиографске референце уз текст. – П. о.: Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића ; књ. 2, 1974.
- 38. „Коло на колу“ код балканских народа.** – Београд : [б. и.], 1974. – Стр. [377] – 388 : илустр.
Напомене и библиографске референце уз текст. – Summary. – П. о.: Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије, Призрен 1967.
- 39. „Kraljice“ („les reines“) de Dobra.** – Beograd : Académie serbe des Sciences et des Arts, 1974. – Стр. [169] – 170.
П. о.: Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts, Classes des Sciences Sociales; t. 53, no 12, 1974.
- 40. Народне игре ђердапског становништва.** – Београд : [б. и.], 1974. – Стр. [91] – 108.
Напомене уз текст. – Прилог : Азбучни списак игара. – Résumé. – П. о.: Зборник радова Етнографског института ; књ. 7, 1974.
- 41. Традиционално играчко наслеђе и савременост.** – Београд : [б. и.], 1974. – Стр. 245 – 251.
Напомене и библиографске референце уз текст. – Résumé. – П. о.: Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, 1974.

1977.

- 42. Око расправе Тихомира Ђорђевића „Српске народне игре“.** – Београд : [б. и.], 1977. – Стр. [175] – 189.
Напомене и библиографске референце уз текст. – Summary. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 26, 1977.

1978.

- 43. „Коло“ и „оро“ у нашој етнокорееолошкој терминологији.** – [Б. м. : б. и., б. г.]. – Стр. [477] – 482.
Напомене и библиографске референце уз текст. – Résumé. – П. о. : Рад XVI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије на Игалу 1969. године, Цетиње, 1978.
- 44. Краљичка песма за којом је Вук Карацић трагао.** – Београд : [б. и.], 1978. – Стр. [101] – 105.
Résumé. – П. о.: Гласник Етнографског института ; књ. 27, 1978.

1979.

- 45. Љубиша Рајковић-Кожељац: Здравац миришљавац, народне песме и бајалице из Тимочке крајине, Зајечар, 1978, стр. 367.** – Београд : Етнографски музеј, 1979. – Стр. 289 – 291.
Приказ. – П. о. : Гласник Етнографског музеја у Београду ; књ. 43, 1979.

1982.

- 46. Усмено народно стваралаштво Буцака / Оливера Младеновић и Миљана Радовановић.** – Београд : [б. и.], 1982. – Стр. 19 – 41.
Напомене и библиографске референце уз текст. – П. о.: Расковник : часопис за књижевност и културу ; год. 9, бр. 33, 1982.

1983.

- 47. Neubelebung alter Volkstanztypen in Jugoslawien.** – [S. l. : s. n., s. a.]. – Стр. [131] – 136.
Литература на крају текста. – П. о.: Musikethnologische Sammelbände ; 6, Graz, 1983.

1988.

48. **Заветни крстови у Заглавку и Буцаку** / Оливера Младеновић и Миљана Радовановић // *Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова.* – Београд : Историјски институт ; Књажевац : Међуопштински одбор за обележавање 150-годишњице ослобођења Тимочке крајине од Турака, 1988. – Стр. [209] – 220 : илустр.
Напомене. – П. о.: Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова, Књажевац, 1988.

III Прилози у монографијама

1958.

49. **Прилике и места за играње у Србији.** – Résumé // *Трећи конгрес фолклориста Југославије држан од 1 – 9. IX 1956 г. у Црној Гори* / уредник М. С. Лалевић. – Цетиње : [б. и.], 1958. – Стр.263 – 280 : илустр. Штампано и као посебан отисак. – Види и бр. 5 и 221.
50. **Problemi kinetografije** : koreferat : sistem Ljubice i Danice S. Janković. – Résumé / Milica Ilijin, [Olivera Mladenović] // *Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952.* / uredio Vinko Žganec. – Zagreb : Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 1958. – Стр. [39] – 43.
Податак о коауторству преузет из: Милица Илијин : етнокореолог / Јелена Јовановић // *Музикологија : часопис Музиколошког института.* – Бр. 10 (2010), стр. 208 (библ. јединица бр. 11).

1959.

51. **Сковран Олга** // *Мала енциклопедија Просвета : општа енциклопедија 2 : М – Шчукин.* – Београд : Просвета, 1959. – Стр. 565.

1960.

52. **Janković Danica** // *Enciklopedija Jugoslavije 4 : Hil – Jugos.* – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – Стр. 459.
53. **Janković Ljubica** // *Enciklopedija Jugoslavije 4 : Hil – Jugos.* – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – Стр. 459.
54. **Opšti pregled na partizanske i druge narodne igre u oslobodilačkom ratu.** – Résumé // *Rad kongresa folklorista Jugoslavije VI. – Bled 1959* / uredila Zmaga Kumer. – Ljubljana : Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 1960. – Стр. 177 – 180.

1962.

- 55. Kolo : ansambl narodnih igara Srbije // Enciklopedija Jugoslavije 5 : Jugos – Mak.** – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1962. – Стр. 292.

1963.

- 56. Проигравање девојака у околини Београда.** – Zusammenfassung // *Rad IX kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebiњу 1962.* / главни уредник Јован Вуковић. – Сарајево : Савез удружења фолклориста Југославије, 1963. – Стр. [463] – 470.

1964.

- 57. Народные танцы // Народы зарубежной Европы I /** под редакцией С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – Москва : Наука, 1964. – Стр. 430. – (Народы мира : этнографические очерки).
У поглављу Народы Югославии један од сарадника била је Оливера Младеновић.

1965.

- 58. Народне игре // Народи Југославије /** уредник Душан Недельковић. – Београд : Етнографски институт САНУ, 1965. – Стр. 96 – 97. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности ; књ. 385. Етнографски институт ; књ. 13).
Према предговору један од сарадника била је О. Младеновић. – Текст је скраћена и прерађена верзија: *Rad na negовању и сценској примени народних игара у Србији* (примљен 10. 12. 1957.). – Извор: Фонд библиотека целина Народне библиотеке Србије: Др Оливера (1914–1988) и др Живомир Младеновић (1910–2011) (П 16219/92.)

1966.

- 59. Dělení tanečníků při tanci „kolo” u jižních Slovanů /** Olivera Mladenovićová // *Strážnice : 1946–1965 : [národopisné studie]* / odpovědná redaktorka Jaroslava Suchomelová . – Brno : Blok, 1966. – Стр. 359 – 371 : илустр.
Резимеа на руском, немачком и енглеском језику. – Литература. – Штампано и као посебан отисак.

1967.

60. **Главне одлике развитка народних игара Крајине и Кључа // Мокрањчеви дани 1966.: зборник радова са саветовања етнолога и фолклориста у Неготину / уредник Томислав Мијовић. – Неготин : Организациони одбор за прославу „Мокрањчеви дани“ ; Зајечар : Новинска установа „Тимок“, 1967. – Стр. 68 –76. – (Библиотека часописа „Развитак“).**

1968.

61. **Један вид традиционалне хијерархије у македонском ору. – Zusammenfassung // Работата на XIII конгрес на Сојузот на фолклористите на Југославија во Дојран 1966 година = Рад XIII-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Дојрану 1966. године / [главен редактор Кирил Пенушлиски]. – Скопје : Здружение на фолклористите на СР Македонија, 1968. – Стр. [125 – 130].**
Штампано и као посебан отисак.
62. **Орске (играчке) песме и нивно место у систематизацији српскохрватских народних песама : резиме // VI. Mezinárodní sjezd slavistů v Praze : resumé přednášek, příspěvků a sdělení / redakce sborníku: Bohuslav Havránek, Slavomir Wollman. – Praha : Mezinárodní komitét slavistů : Československý komitét slavistů, 1968. – Стр. 358.**
Рад објављен у часопису Народно стваралаштво. – Види и бр. 15 и 107.
63. **Razvitak M o r a v c a за последње две декаде. – Summary // Zbornik XII. Kongresa jugoslovanskih folkloristov, Celje 1965 / uredila Zmaga Kumer. – Ljubljana : [s. n.], 1968. – Стр. 105 – 309 : ноте.**
Штампано и као посебан отисак.
64. **Skovran, Olga // Enciklopedija Jugoslavije 7 : R – Srbija. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1968. – Стр. 216.**

1971.

65. **Нека питања методологије, класификације и терминологије наших народних игара. – Résumé // Rad XV-ог конгреса Saveza удруženja folklorista Jugoslavije u Jajcu 12 – 16. septembra 1968. / glavni urednik Cvetko Rihtman. – Sarajevo : [s. n.], 1971. – Стр. 303 – 306.**
Штампано и као посебан отисак.

- 66. Учешће Стевана Мокрањца у раду Српске краљевске академије наука.** – *Résumé // Зборник радова о Стевану Мокрању* / уредник Михаило Вукдраговић. – Београд : САНУ, 1971. – Стр. [185] – 204 : факсимили писама. Штампано и као посебан отисак.
- 1972.**
- 67. Методолошки проблеми монографске обраде етнокорелолошких појава : резиме реферата // Симпозијум О проблемима савремене методологије етнологских наука.** – Београд : САНУ : Одељење друштвених наука, 1972. – 2 стр.
- 68. Prvé roky života Slovákov v Boľovciach (1847-1867) // Stará Pazova 1770 – 1970 : zborník štúdií a článkov / [zodpovedný redaktor Ján Turčan].** – Nový Sad : Obzor, 1972. – Стр. 130 – 142.
Штампано и као посебан отисак.
- 1973.**
- 69. „La ronde sur la ronde“ en Yougoslavie // IXth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences :** Avgust 28 – September 8, 1973. – Chicago : University of Chicago, 1973.
- 1974.**
- 70. „Коло на колу“ код балканских народа.– Summary // Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 10 – 13. IX 1967. / главни уредник Душан Недељковић.** – Београд : Савез удружења фолклориста Југославије, 1974. – Стр. [377] – 388 : илустр.
Штампано и као посебан отисак.
- 71. „Kraljice“ („les reines“) de Dobra // Bulletin : Académie serbe des Sciences et des Arts. Classe des Sciences Sociales / rédacteur Dušan Nedeljković.** – Tome 53, Nouvelle série, no 12 (1974). – Стр. [169] – 170.
Штампано и као посебан отисак.
- 72. Традиционално играчко наслеђе и савременост.** – *Résumé // Симпозијум Етнологско проучавање савремених промена у народној култури* / уредник Милорад Васовић. – Београд : Етнографски институт САНУ, 1974. – Стр. 245 – 251 (Посебна издања / Етнографски институт САНУ ; књ. 15).
Штампано и као посебан отисак.

1976.

73. **Ердељановићев прилог проучавању народних игара // Јован Ердељановић : живот и дело : темељи научне традиције наше етнологије** : радови са II Симпозијума етнолога СР Србије, Панчево, 1976. / уредник Љубомир Рељић. – Панчево : Народни музеј, 1976. – Стр. 81 – 86.

1978.

74. **„Коло“ и „оро“ у нашој етнокореолошкој терминологији. – Résumé // Рад XVI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије на Игалу 1969. године / главни уредник Јован Вукмановић. – Цетиње : [б. и.], 1978. – Стр.477 – 482.**
Штампано и као посебан отисак.

1979.

75. **Kolo na Kolu: The round upon round in Yugoslavia // The Performing Arts: Music and Dance / ed. John Blacking, Joann Keali'inohomoku. – The Hague : Mouton, 1979. – Стр. [73] – 77.**
76. **Narodne igre Šumadije : rezime // XXVI kongres Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Kragujevac 24 – 29. septembar 1979. : rezimej. – Kragujevac : [s. n.], 1979. – Стр. 10.**
Умножено на шапирографу. – Резиме рада. – Види и бр. 83, 136 и 137.

1981.

77. **La danse ronde féminine des peuples balkaniques : [Άρθρο : Article] // 2. Congrès International des Études du Sud-Est Européen. – Αθήνα : AIESEE, 1981. – Vol. VI, p. 509 – 515.**

78. **Спичанске народне игре // XXVIII конгрес Савеза удружења фолклориста Југославије: зборник радова / главни уредник Јован Вукмановић. – Сутоморе : Удружење фолклориста Црне Горе, 1981. – Стр. [43] – 47.**

1982.

79. **Нека запажања о орским играма на Сабору народног стваралаштва Србије // Десет сабора народног стваралаштва Ср Србије 1971 – 1981. : Лесковац – Александровац. – Београд : Савез аматера Србије, 1982. – Стр. [35 – 36].**

1983.

80. **Neubelebung alter Volkstanztypen in Jugoslawien** // *Musikethnologisches Kolloquium: zum 70. Geburtstag Von Walther Wunsch (1978). Die Südosteuropäische Volkskultur in der Gegenwart : referate der 4. Internationalen Balkanologentagung (1970)* / herausgegeben von Alois Mauerhofer. – Graz : Akademische Druck, 1983. – Стр. [131] – 136. – (Musikethnologische Sammelbände ; 6).

Штампано и као посебан отисак.

ISBN 3-201-01219-X

1987.

81. **Поводом јубилеја („Хомољских мотива“)** // *Хомољски мотиви : 20 година традиције и лепоте* / главни уредник Војислав Марјановић. – Кучево : Одбор смотре „Хомољски мотиви“, 1987. – Стр. 89 – 91.

1988.

82. **Заветни крстови у Заглавку и Буцаку** / Оливера Младеновић и Миљана Радовановић // *Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова* / [главни уредник Даница Милић]. – Београд : Историјски институт ; Књажевац : Међуопштински одбор за обележавање 150-годишњице ослобођења Тимочке крајине од Турака, 1988. – Стр. [209] – 220 : илустр.

Штампано и као посебан отисак.

83. **Narodne igre Šumadije i Pomoravlja** // *Narodne igre Šumadije i Pomoravlja / Desa Đorđević*. – Zagreb : Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, 1988. – Стр. 9 – 13. – (Biblioteka Narodni plesovi Jugoslavije).

Према уводној напомени Д. Ђорђевић рад О. Младеновић је прочитан на XXVI конгресу Савеза удружења фолклориста Југославије, одржаном у Крагујевцу септембра 1979. године. (стр. 8). – Види и бр. 76, 136 и 137.

ISBN 86-80825-62-X

IV Прилози у серијским публикацијама

1935.

84. **„Три народне песме из Срема“ („Drei Volkslieder aus Sirmien“)** / Оливера Јурковић // *Прилози проучавању народне поезије*. – Год. 2, св. 1 (1935), стр. 82 – 85.

1946.

- 85. Репортажа писана с омчом о врату /** Јулије Фучик, [превела с чешког Оливера Младеновић] // *Наша књижевност*. – Год. 1, св. 4 (1946).

1947.

- 86. Народне игре и „стилизације“ // 20. октобар : недељни лист** *Јединственог народно-ослободилачког фронта Београда*. – Год. 4 (28. септембар 1947).

1954.

- 87. Двадесет година рада сестара Јанковић на Народним играма /** О. [Оливера] Младеновић, М. [Милица] Илијин // *Зборник Матице српске. Серија друштвених наука*. – ISSN 1451–270X. – 8 (1954), стр. 158 – 160. Предавање прочитано у емисији Радио-Београда, 24. 02. 1954. – Приказ књиге: Љубица Јанковић, Даница Јанковић: Народне игре, Београд, 1928.

- 88. Народне игре на беле покладе у Великој Иванчи // Гласник** *Етнографског музеја у Београду*. – ISSN 0350–0322. – Књ. 17 (1954), стр. [91] – 96 : ноте.
Штампано и као посебан отисак.

1956.

- 89. Problemes et methodes de l’adaption scénique des danses populaires: dans le cadre des expériences yougoslaves /** par Olga Skovran et Olivera Mladenović // *Journal of the International Folk Music Council* (London). – Vol. 8 (1956), стр. 41 – 44.
Штампано и као посебан отисак.

1958.

- 90. Neki problemi scenske primene narodnih igara /** Olga Skovran, Olivera Mladenović // *Odjek : revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja* (Sarajevo). – God. 11, br. 11 (1958).
Реферат је са малим изменама саопштен на Конференцији међународног Савета за музички фолклор, 5. јула 1955. у Ослу.

1960.

- 91. Даница С. Јанковић (1898 – 1960) // Гласник Етнографског музеја у Београду.** – ISSN 0350–0322. – Књ. 22 – 23 (1960), стр. [260] – 263, слика Д. Јанковић.
- 92. Једно писмо Симу Матавуљу о дубочким „падалицама“ // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.** – Књ. 26, св. 1 – 2 (1960), стр. 99 – 103.
- 93. Партизанске и друге народне игре у ослободилачком рату и револуцији.** – Résumé // *Зборник радова Етнографског института.* – ISSN 0351–1499. – Књ. 3 (1960), стр. [169] – 201 : илустр. Штампано и као посебан отисак.

1961.

- 94. Danica S. Janković / Olivera Mladenović, Milica Ilijin // Journal of the International Folk Music Council (London).** – Vol. 13 (1961), стр. 94 – 95.
- 95. Danses partisans et autres danses populaires dans la Guerre de libération et la Révolution :** (accepté à la séance de 11 XI 1959) // *Bulletin classe des Sciences sociales (Beograd).* – Tome 28, no. 8 (1961), стр. [89] – 90. Штампано и као посебан отисак.

1962.

- 96. Народне игре у околини Београда.** – Résumé / Милица Илијин, Оливера Младеновић // *Зборник радова Етнографског института.* – ISSN 0351–1499. – Књ. 4 (1962), стр. [165] – 218 : илустр. Штампано и као посебан отисак.
- 97. Прилог проучавању назива народних игара // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије.** – ISSN 0027–8017. – Св. 3 – 4 (1962), стр. 229 – 234. Résumé, стр. 292. – Резюме, стр. 301.
- 98. Примери народног стваралаштва: Змај и девојка, Разболе се прошена девојка, Јунак Иван и Инђија девојка, Месечино, царева преваро / [песме одабрала О. Младеновић] // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије.** – ISSN 0027–8017. – Св. 3 – 4 (1962), стр. 285 – 287.

- 99. Сценско извођење партизанских игара // Народна стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије.** – ISSN 0027–8017. – Св. 1 (1962), стр. 21 – 26.
Résumé, стр. 69. – Резюме, стр. 76.

1963.

- 100. Jedna zaboravljena zbirka srpskih narodnih igara // Zvuk : jugoslovenska muzička revija.** – ISSN 0044–555X. – Бр. 61 (1963), стр. 62 – 65.

- 101. Коло као основни облик игара Јужних Словена.** – Народна стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027-8017. – Св. 7 (1963), стр. 503 – 508.
Résumé, стр. 558. – Резюме, стр. 562. – Рад саопштен на V међународном конгресу слависта у Софији, 1963. – Штампано и као посебан отисак. – Види и бр. 9.

1964.

- 102. Вукова дела као извор за проучавање орских народних игара // Ковчежић : прилози и грађа о Доситеју и Вуку.** – ISSN 0454–4617. – Књ. 6 (1964), стр. [90] – 105.
Штампано и као посебан отисак.

- 103. Један историјски извор за проучавање наших народних игара 18. века // Рад Војвођанских музеја.** – ISSN 0550–2209. – Св. 12 – 13 (1964), стр. 204 – 210: илустр.

1965.

- 104. Les danses populaires dans les environs de Beograd / Milica Piljin et Olivera Mladenović // Buletin classe des Sciences sociales (Beograd).** – Tome 34, no. 9 (1965), стр. [141] – 143.
Штампано и као посебан отисак.

1966.

- 105. Главне одлике развитка народних игара Крајине и Кључа // Развитак.** – ISSN 0034–0278. – Год. 6, бр. 4 – 5 (1966), стр. 67 – 69.

1968.

- 106. Народне игре у Заглавку // Развитак.** – ISSN 0034–0278. – Год. 8, бр. 3 – 4 (1968), стр. 65 – 69.

- 107. Орске песме и њихово место у систематизацији српскохрватских народних песама** // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 7, св. 26 – 27 (1968), стр. 165 – 172.
Реферат са 6. међународног конгреса слависта у Прагу, 1968. – Види и бр. 15 и 62.
- 1969.**
- 108. Бора Станковић и орска традиција.** – Résumé // *Врањски гласник*. – ISSN 0507–4428. – Књ. 5 (1969), стр. [277] – 290 : илустр.
- 109. Неке законитости кретања народних игара у централној Србији после револуције.** – Summary // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 11–15 (1962 – 1963, штампана 1969), стр. 47 – 76.
Штампано и као посебан отисак.
- 1970.**
- 110. „Kolo“ a „choro“ v jichoslovanské etnochoreologické terminologii.** – Zusammenfassung // *Český lid*. – Č. 3 (1970), стр. 135 – 137.
Штампано и као посебан отисак.
- 1971.**
- 111. Вуков опис краљичке игре** // *Ковчежић : прилози и грађа о Доситеју и Вуку*. – ISSN 0454–4617. – Књ. 9 (1971), стр. [30] – 42 : ноте.
Штампано и као посебан отисак.
- 112. Проблеми испитивања Словака ван граница Словачке (са аспекта словачких истраживача)** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 16 – 18 (1967 – 1969, штампана 1971), стр. 172 – 177.
- 113. Савремена етнолошка истраживања Чеха у Југославији** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 16 – 18 (1967–1969, штампана 1971), стр. 177 – 181.
- 1972.**
- 114. Some rules in the evolution of folk dances in central Serbia after the revolution** // *Buletin classe des Sciences sociales* (Beograd). – Tome 49, no. 11 (1972), стр. [63] – 64.

1973.

115. Добранске „краљице“. – Résumé // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973), стр. 121 – 147, [2] листа са фотографијама : илустр.

Штампано и као посебан отисак. – Велики број песама записала О. Младеновић.

116. Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буцака с обзиром на савремене антропогеографске и демографске промене. – Résumé / Миљана Радовановић, Оливера Младеновић // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 21 (1972, штампана 1973), стр. [137] – 149.

Штампано и као посебан отисак.

117. Четврт века научних предавања у Етнографском институту // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 21 (1972, штампана 1973), стр. [75] – 90.

1974.

118. Етнолошки поглед на друштвени живот у селима горњег Тимока / Миљана Радовановић, Оливера Младеновић // *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*. – Књ. 2 (1974), стр. 109 – 115 : слика М. Радовановић.

119. Народне игре ђердапског становништва. – Résumé // *Зборник радова Етнографског института*. – ISSN 0351–1499. – Књ. 7 (1974), стр. [91] – 108.

Штампано и као посебан отисак.

120. Орска традиција ђердапског подручја // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 14, бр. 6 (1974), стр. 95 – 100.

1975.

121. Академик Љубица С. Јанковић (1894 – 1974) // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 23 (1974, штампана 1975), стр. [135] – 142, слика Љ. Јанковић са Т. Ђорђевићем и Д. Јанковић.

1977.

122. Овај гора разговора нема ... (народне песме из околине Калне) / песме забележила Оливера Младеновић // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 17, бр. 1 (1977), стр. 79 – 84.

123. Око расправе Тихомира Ђорђевића „Српске народне игре“. – Summary // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 26 (1977), стр. [175]–189.

Штампано и као посебан отисак.

124. Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буцака с обзиром на савремене антропогеографске и демографске промене / Миљана Радовановић и Оливера Младеновић // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 17, бр. 3 (1977), стр. 96 – 102 : граф. прикази.

1978.

125. Етнолошки поглед на друштвени живот у селима горњег Тимока / Миљана Радовановић и Оливера Младеновић // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 18, бр. 1 (1978), стр. 62 – 66.

126. Краљичка песма за којом је Вук Караџић трагао. – Résumé // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 27 (1978), стр. [101] – 105.

Штампано и као посебан отисак.

1979.

127. Властимир Љ. Станимировић или Димитрије Д. Поповић // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 19, бр. 2 (1979), стр. 69 – 70.

1980.

128. Димитрије Д. Поповић и његова збирка народних песама из источне Србије // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 20, бр. 1 (1980), стр. 70 – 74, слика Д. Поповића.

129. Forms and types of Serbian folk dances // *Dance Studies*. – Vol. 4 (1980), стр. 53 – 85 : илустр. : нотни записи.

1982.

130. Орске народне песме из Спича : Јелени Допуђи / песме забележила Оливера Младеновић // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 21, св. 82 – 83 (1982), стр. 96 – 100.

„Од Маре Станишић-Занковић (69), родом из Мишића, песме је забележила у Сутомору априла 1981, Оливера Младеновић“, стр. 100.

- 131. Усмено народно стваралаштво Буцака** / Оливера Младеновић и Миљана Радовановић // *Расковник : часопис за књижевност и културу*. – ISSN 0486–0187. – Год. 9, бр. 33 (1982), стр. 19 – 41.

Штампано и као посебан отисак.

1983.

- 132. Заветни крстови у Заглавку и Буцаку** / Оливера Младеновић и Миљана Радовановић // *Развитак*. – ISSN 0034–0278. – Год. 23, бр. 3 (1983), стр. 76 – 81 : илустр.

1984.

- 133. Професор Душан Недељковић – главни и одговорни уредник часописа „Народно стваралаштво“**. – Résumé // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 23, св. 1 – 4 (1984), стр. 19 – 26.

Са скупа у спомен академику Душану Недељковићу у Београду 7. 11. 1984.

1993.

- 134. Играчко народно стваралаштво Кључа и Брзопаланачког подунавља** // *Гласник Етнографског музеја у Београду*. – ISSN 0350–0322. – Књ. 57 (1993), стр. [201] – 226.

2001.

- 135. Moravac : kao treptaj jasike u telu** / Olivera Mladenović // *Folklor : magazine*. – ISSN 1451–0545. – God. 1, br. 1 (2001), стр. 18 – 21 : илустр.

- 136. Тајна је у техници и стилу : народне игре Шумадије и Поморавља** / Olivera Mladenović // *Folklor : magazine*. – ISSN 1451–0545. – God. 1, br. 1 (2001), стр. 14 – 17 : илустр.

Изворни текст прочитан на 26. Конгресу Савеза удружења фолклориста Југославије у Крагујевцу, септембра 1979. године. – Види и бр. 76, 83 и 137.

- 137. Fino, tiho i blagoobrazno : kako su se u Srbiji razvijale varoške igre** / Olivera Mladenović // *Folklor : magazine*. – ISSN 1451–0545. – God. 1, br. 2 (2001), стр. 16 – 17 : илустр.

Изворни текст прочитан на 26. Конгресу Савеза удружења фолклориста Југославије у Крагујевцу, септембра 1979. године. – Види и бр. 76, 83 и 136.

V Прикази, осврти, хронике

1939.

138. Karel Paul: Pavel Josef Šafarik a Bartolomej Koritar (Предавања Словенског института у Прагу, св. VIII; Праг, 1938) / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 113, књ. 351, св. 2 (фебруар 1939), стр. 154 – 155.

139. Карел Чапек: Приповетке. Забавник Српске књижевне задруге, 30; Београд, 1939. / Оливера С. Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 113, књ. 352, св. 6 (децембар 1939), стр. 501 – 504.

140. Љубица и Даница С. Јанковић: Народне игре. Књига III. Београд, 1939. / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 113, књ. 352, св. 1 – 2 (јули – август 1939), стр. 151 – 153.

141. Просвета. Народни алманах за 1939. годину / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 113, књ. 351, св. 3 (март 1939), стр. 235 – 237.

142. Tři knihy o jihoslovanských národních tancích [od Ljubice a Danice S. Jankovičových] / Jurkovičová Olivera // *Československo-jihoslovanské revue*. – Год. 9 св. 5 – 7 (1939), стр. 133 – 134.

143. Чапекова књига, уредио д-р Крешимир Георгијевић. Београд, 1939. / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 113, књ. 351, св. 5 – 6 (мај – јуни 1939), стр. 461 – 462.

1940.

144. Вељко Милићевић: Приповетке II. Српска књижевна задруга, XIII коло, 286 књига, Београд 1939. / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 114, књ. 354, св. 1 – 2 (јули – август 1940), стр. 167 – 168.

145. Добрила Давидовић: Задовољење срца и раскошје шуме, Београд, 1940. / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 114, књ. 354, св. 3 – 4 (септембар – октобар 1940), стр. 302 – 303.

146. Јелена Димитријевић: Седам мора и три океана. – Путем око света. Издање Државне штампарије, Београд 1940. / Оливера Јурковић // *Летопис Матице српске*. – ISSN 0025–5939. – Год. 114, књ. 354, св. 3 – 4 (септембар – октобар 1940), стр. 292 – 293.

1946.

- 147. Државни ансамбл народних игара СССР у Београду // 20. октобар :** недељни лист Јединственог народно-ослободилачког фронта Београда. – Год. 3 (8. фебруар 1946).

1948.

- 148. Народне игре на фестивалима наше омладине // Млади борац :** орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. – Св. 122 (1948).

1949.

- 149. На фестивалу омладине Београдског универзитета // 20. октобар :** недељни лист Јединственог народно-ослободилачког фронта Београда. – Год. 6 (25. маја 1949).

- 150. Припреме за Фестивал народних игара и песама Србије // Културни живот.** – Год. 1, св. 1(1949).

1950.

- 151. Групе за народне игре на Савезној смотри // Политика.** – (1. фебруар 1950).

1953.

- 152. Књига о нашим народним играма за енглеске читаоце // Политика.** – (05. јануар 1953).

1954.

- 153. Када се одржавају фестивали и традиционалне приредбе // Туристичке новости.** – (20. јула 1954)

- 154. Осврт на вечери народних игара // Београдске новине.** – (7. јануар 1954)

- 155. Охридски играорци // Туристичке новости.** – (нов. – дец. 1954)

1955.

- 156. Књига о мађарским народним играма из Војводине // Борба.** – (26. септембар 1955)

157. Naše narodne igre u stranim publikacijama // *Zvuk : jugoslovenska muzička revija*. – Бр. 4 – 5 (1955)

158. Svetski festival narodnih igara u Oslu // *Zvuk : jugoslovenska muzička revija*. – Бр. 4 – 5 (1955)

1956.

159. Ivan Ivančan: Narodni plesovi Hrvatske, I, Zagreb 1956, str. 160, izd. Savez muzičkih društava Hrvatske // Гласник Етнографског музеја у Београду. – ISSN 0350–0322. – Књ. 19 (1956), стр. [311] – 313.

1957.

160. Ансамбл народних игара // *Југословенски преглед*. – Бр. 11 (1957)

1958.

161. I M. Šuštar: Slovenski ljudski plesi Primorske; II F. Marolt – M. Šuštar: Slovenski ljudski ples i Koroške, Ljubljana 1958. // Гласник Етнографског музеја у Београду. – ISSN 0350–0322. – Књ. 21 (1958), стр. 342.

162. Зборник Конгреса фолклориста Југославије // *Књижевне новине*. – (26. септ. 1958)

163. Zdenka Jelinková: Točivé tance – Narodopisný sborník Krajského vlastivédneho ústavu, I (separat), Gottwaldow 1959. // Гласник Етнографског музеја у Београду. – ISSN 0350–0322. – Књ. 21 (1958), стр. 343.

1959.

164. Sestre Janković // *Odjek: kulturno, umjetničkog i književnog života* (Sarajevo). – (нов. – дец. 1959)

165. Šesti kongres folklorista Jugoslavije // *Zvuk : jugoslovenska muzička revija*. – Бр. 31 – 32 (1959), стр. 40 – 43 : илустр.

1960.

166. Поводом једне нове публикације // *Аматер : лист Савеза аматера Србије*. – Бр. 10 (1960)

167. Festival narodnih igara na Slovenačkom primorju // Zvuk : jugoslovenska muzička revija. – Бр. 41 – 42 (1960), стр. 44 – 44.

168. Фестивал фолкора у Истри // Аматер : лист Савеза аматера Србије. – Бр. 11(1960)

169. Folk Dance Companies // Yugoslav Survey. – Вр. 2 (1960), стр. 262 – 264.

1962.

170. „Serbska reja“ // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027-8017. – Св. 1 (1962), стр. 21 – 26. Résumé, стр. 73. – Резюме, стр. 80

1964.

171. Питање књиге естрадних кореографија наших народних игара // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Св. 9 – 10 (1964), стр. 747 – 749. Résumé, стр. 766. – Резюме, стр. 771.

1966.

172. Антологија народне лирике Источне Србије. – Résumé // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Год. 5, св. 20 (1966), стр. 1485 – 1486.

173. Jedan čehoslovački zbornik i časopis : Strážnice 946 – 965, Brno 1966. – Résumé // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Год. 5, св. 20 (1966), стр. 1486 – 1487.

174. Мокрањчеви записи : Стеван Ст. Мокрањац, Записи народних мелодија, Београд 1966. – Résumé // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Год. 5, св. 20 (1966), стр. 1484 – 1485.

1967.

175. Два неимара словачког етнографског филма // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Год. 6, св. 22 – 24 (1967), стр. 177 – 178.

176. Ivan Ivančan: Narodni običaji korčulanskih kumpanija, pos. izd. Instituta za narodnu umjetnost, Zagreb 1967, str. 205 // *Гласник Етнографског музеја у Београду*. – ISSN 0350–0322. – Књ. 30 (1967), стр. 191 – 193.

177. Monografija o narodnom predanju o vladarevoj tajni : Maја Bošković-Stulli, Narodna predaja o vladarevoj tajni, Zagreb 1967. // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 6, св. 21 (1967), стр. 58.

1968.

178. Antologija moravskih narodnih pripovedaka : V. Frolec – D. Holý, Lidové povídky ze Slovácka, Praha 1967 // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 7, св. 28. (1968), стр. 287 – 288.

179. Nova zbirka slovenačkih narodnih igara : M. Šuštar, Slovenski ljudski plesi Prekmurja, edic. „Slovenski ljudski plesi“ 3, izd. Glasbeno narodnopisni institut, Ljubljana 1968. // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 7, св. 26 – 27 (1968), стр. 191 – 192.

180. Пет година „Народног стваралаштва“ // *Гласник Етнографског музеја у Београду*. – ISSN 0350–0322. – Књ. 30 (1968), стр. 190.

1969.

181. Гумењукова монографија о народним играма Украјине // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 11–15 (1962 – 1963, штампана 1969), стр. 231 – 232.
Штампано и као посебан отисак.

182. Нови чехословачки етнографски часопис : Národopisné actuality. Strážnice, 1964, 1; 1965, 1 – 2, 3 – 4. Главни уредник Јозеф Томеш. // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–861. – Књ. 11–15 (1962 – 1963, штампана 1969), стр. 236 – 237.
Штампано и као посебан отисак.

183. Sté výročí narození T. R. Djordjeviće // *Národopisné actuality* (Strážnice, Češka Republika). – R. 6, č. 2 (1969), стр. 122.

1970.

- 184. Slovenska etnografija : Bruno Ravnikar, Koreografija ljudskega plesa, Ljubljana 1969.** // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије.* – ISSN 0027–8017. – Год. 9, св. 33 – 34 (1970), стр. 91 – 92.

1971.

- 185. Bulletin der Schweizerische Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie, 1967 – 1969, Zürich** // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 16 – 18 (1967 – 1969, штампана 1971), стр. 205 – 207.

- 186. Bulharské lidové pohádky, izbor i predgovor V. Frolca, sa bugarskog na češki prevela H. Reinerova, ilustovao J. Sládek, Prag, 1970, str. 311.** // *Врањски гласник.* – ISSN 0507–4428. – Књ. 7 (1971), стр. 414 – 416.
Штампано и као посебан отисак.

- 187. Ivan Ivančan – Zvonimir Lovrenčević, Narodni plesovi Hrvatske, 3. Bilogora, Zagreb 1969, str. 1 – 190.** // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 16 – 18 (1967 – 1969, штампана 1971), стр. 188 – 190.

- 188. Národopisné actuality, 1969 / 1, 2, 3 – 4, Strážnice (Čehoslovačka), главни уредник Јозеф Томеш.** // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 16 – 18 (1967 – 1969, штампана 1971), стр. 197 – 198.

1972.

- 189. Зборник радова о Стевану Мокрањцу. Београд. Вансеријско издање САНУ, Београд 1971, стр. 269** // *Врањски гласник.* – ISSN 0507–4428. – Књ. 8 (1972), стр. 435 – 438.
Штампано и као посебан отисак.

1973.

- 190. Ганчо Пајтонциев: Македонска народна ора. – Орска народна традиција 1, Институт за фолклор, Скопје 1973, стр. 1 – 355** // *Врањски гласник.* – ISSN 0507–4428. – Књ. 9 (1973), стр. 347 – 348.
Штампано и као посебан отисак.

- 191. Ethnologie Française, Année I, 1971 / 1, Paris // Гласник Етнографског института.** – ISSN 0350–0861. – Књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973), стр. 251 – 252.
- 192. Македонски фолклор. 1, 2, 3 – 4, 1968 – 1969, Скопје, издаје два пута годишње Фолклорен институт, главни уредник Блаже Ристовски. // Гласник Етнографског института.** – ISSN 0350–0861. – Књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973), стр. 241 – 242.
Штампано и као посебан отисак.
- 193. Први међународни конгрес европске етнологије у Паризу 1971 : Четврта комисија (Coutumes calendaires et fêtes con temporaines) // Гласник Етнографског института.** – ISSN 0350–0861. – Књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973), стр. 267 – 268.
Хроника.
- 194. Саветовање о традиционалној култури Словака у Војводини // Гласник Етнографског института.** – ISSN 0350–0861. – Књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973), стр. 254 – 256.
Штампано и као посебан отисак.
- 195. Český lid, издаје двомесечно Институт за етнографију и фолклористику Чехословачке академије наука у Прагу, 1 – 6, 1970. // Гласник Етнографског института.** – ISSN 0350–0861. – Књ. 19 – 20 (1970 – 1971, штампана 1973), стр. 243 – 245.
- 1974.**
- 196. Ľudova kultúra v Karpatoch. Ethnographia Carpatica. Издање Словачке академија наука. Братислава, 1972, стр. 382 + 122 илустрације // Гласник Етнографског института.** – ISSN 0350– 0861. – Књ. 22 (1973, штампана 1974), стр. 249 – 253.
- 197. Љубица С. Јанковић : редовни члан Српске академије наука и уметности и пионир научног проучавања народних игара // Политика.** – (04. мај 1974), стр. 8.
- 198. Ljubica S. Jankovićová zemřela // Národopisné aktuality (Strážnice, Češka Republika).** – R. 11, č. 4 (1974), стр. 292 – 293.
- 199. Miljana Radovanović, Vuk Karadžić etnograf i folklorist, Srpski etnografski zbornik LXXXV, Beograd 1973, 208 strani // Národopisné aktuality (Strážnice, Češka Republika).** – R. 11, č. 4 (1974), стр. 295 – 296.

- 200. Miljana Radovanović: Vuk Karadžić, etnograf i folklorist** [Vuk Karadžić, Ethnograph und Folklorist]. SANU, Srpski etnografski zbornik, knj. LXXXV. Odeljenje društvenih nauka. Rasprave i građa, knj. 8 [Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste. Serbische ethnographischer Sammelband. Bd. LXXXV. Abteilung Gesellschaftswissenschaften. Abhandlungen und Materialien, Bd. 8], Beograd 1973, 208 S. Engl. Res. // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 14, heft 3 (1974), стр. 171 – 173.
- 201. T. P. Vukanović: Srpske narodne epske pesme** [Serbische epische Volkslieder – Chants populaires épiques serbes] Hg. Narodni muzej u Vranju. Posebna izdanja, knj. 5 [Nationalmuseum in Vranje. Sonderveröffentlichung, Bd. 5], Vranje 1972, 365 S. Franz. Res. // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 14, heft 3 (1974), стр. 236.
- 1975.**
- 202. Václav Frolec: Tradiční vinařství na Moravě, Vydala Universita J. E. Purkyně - Filosofická fakulta, Brno 1974.** // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 24 (1975), стр. 173 – 174.
- 203. Народни песни от средните Родопи. Записал Атанас Раичев. Студия, съставяне, обработка и коментар Росица Ангелова, София, Българска академия на науките, 1973.** // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 23 (1974, штампана 1975), стр. 169 – 171.
- 1976.**
- 204. Jelena Dopuda: Igre bez muzičke pratnje – kao specifičnost u narodnim igrama balkanskih naroda**[Tänze ohne musikalische Begleitung als ein Spezifikum innerhalb des Volkstanzbestands der Balkanvölker]. Rad XIV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije u Prizrenu 1976. god., Beograd 1974. S 343-351, 5 Fotos // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 16, heft 2 (1976), стр. 178.
- 205. Slobodan Zečević: Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru** [Elemente unserer (der serbischen) Mythologie in Brauchspielen]. Zenica 1973, 166 s., 7 Fotos im Text, Literatur (= Izdanja Muzeja grada Zenice, Radovi V [Veröffentlichungen des Museums der Stadt Zenica, Arbeiten V]. Franz. Res. // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 16, heft 2 (1976), стр. 159.

- 206. Stará Pazova 1770 – 1970. Zborní študií a článkov [Stara Pazova 1770 – 1970. Sammelband von Studien und Artikeln].** Verantwortl. Red. Ján Turčán, Verlag Obzor, Nový Sad (Novi Sad) 1972, 480 + 64 S. // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011– 832X. – Band 16, heft 2 (1976), стр. 137.
- 1978.**
- 207. Играчки фолклор : Hannah Laudová, Taneční folkloristika v sovětské etnografii, Český lid, 1977/4, Praha** // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 17, св. 66 – 68 (1978), стр. 150 – 151.
- 1979.**
- 208. Dr Roderyk Lange: Tradycyjny taniec ludowy w Polsce i jego przeobrażenia w czasie i przestrzeni, London, 1978.** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 28 (1979), стр. 205 – 206.
- 209. Љубиша Рајковић-Кожељац: Здравац миришљавац, народне песме и бајалице из Тимочке крајине, Зајечар, 1978, стр. 367** // *Гласник Етнографског музеја у Београду*. – ISSN 0350–0322. – Књ. 43 (1979), стр. 289 – 291.
Штампано и као посебан отисак.
- 210. Михаило Димоски: Македонски народни ора од репертоарот на ансамлот за народни игри и песни „Танец“, Скопје, 1977.** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 28 (1979), стр. 203 – 204.
- 1981.**
- 211. Interetnické vzt'ahy vo folklóre karpatskej oblasti. Ethnographia carpatobalcanica.** Издала Словачка академија наука, Братислава 1980, стр. 352. // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 30 (1981), стр. 198 – 200.
- 212. Јубилеј часописа „Развитак“** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350– 0861. – Књ. 30 (1981), стр. 193 – 194.
- 213. Kolo kao obrana** // *Rad : list Sindikata Jugoslavije*. – Br. 41 (09. 10. 1981), стр. 13.

1982.

- 214. Elsie Ivancich Dunin – Nansy Lee Chalfa Ruyter: Yugoslav Dance: an introduction and list of sources available in United States libraries, Palo Alto 1981** // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 21 св. 82 – 84 (1982), стр. 91 – 92.

1983.

- 215. Ján Sirácky a kolektiv: Slováci vo svete, 1 Matica slovenská, Martin 1980.** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 32 (1983), стр.135 – 136.

1984.

- 216. Гро Горов: Странджански фолкор, Сборник за народни умотворения и народопис, књ. I. VII, изд. Бугарске академије наука, Софија 1983, стр. 998.** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 33 (1984), стр.163 – 164.

1985.

- 217. Čas života. Rodinné a spoločenské svátky v životě člověka. Edice „Lidová kultura a současnost“, sv. 10. Kvydání připravil Václav Frolec. Brn0 1985, str. 262.** // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 34 (1985), стр. [119] – 122.

1988.

- 218. Slobodan Zečević: Srpske narodne igre. Poreklo i razvoj [Die serbischen Volkstänze. Ursprung und Entwicklung]. Gemeinschaftsausgabe des Verlags Vuk Karadžić und des Etnografski muzej, Beograd 1983, 187 S. Engl. Res.** // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011– 832X. – Band 28, heft 1 (1988), стр. 80 – 82.

VI Грађа

1937.

219. Списи о кнезу Лазару у средњем веку : дипломски испит / Оливера

Јурковић

Рукопис. – Дипломски испит одбрањен на Филозофском факултету у Београду – Југословенска књижевност и српски језик са старословенским, 1. јула 1937. године. – Рад је награђен Светосавском наградом из Фонда Милана Станића. – Извор: Фонд библиотека целина Народне библиотеке Србије: Др Оливера (1914–1988) и др Живомир Младеновић (1910–2011) (П 16125/92.)

њ

1948.

220. Анкета о стању народних игара у Србији (1948. год) : рукописна грађа²

Из грађе: Списак места: Срез азбуковачки - Љубовија; Срез Ариљевски - Ариље; Срез белички - Светозарево; Срез белопаланачки - Бела паланка; Срез бољевачки - Бољевац; Срез Борски; Срез београдски - Београд; Срез бујановачки - Бујановац; Срез ваљевски - Ваљево; срез власотиначки - Власотинце; Срез врањски - Врање; Срез гужански - Крагујевац; Срез дежевски - Нови Пазар; Срез деспотовачки - Деспотовац; Срез добрички - Прокупље; Срез драгачевски - Гуча; Срез жички - Краљево; Срез жупски - Александровац; Срез зајечарски; Кучево; Срез златиборски; Срез златарски - Нова Варош; Срез Јабланички - Лебане; Срез јасенички - Смедеревска Паланка; Срез јадарски - Лозница; Срез јужноморавски - Владичин Хан; Срез кључки - Кладово; Срез колубарски - Лазаревац; Срез копаонички - Брус (Архива Етнографског института САНУ, К. 33).

1958.

221. Прилике и места за играње у Србији : завршни семинарски рад.

Рукопис. – Рад је одбрањен 12. фебруара 1958. године на Филозофском факултету у Београду – Етнолошка група. – Извор: Фонд библиотека целина Народне библиотеке Србије: Др Оливера (1914-1988) и др Живомир Младеновић (1910-2011) (П 16228/92.). – Види и бр. 5 и 49.

² Анкету *О стању народних игара у Србији* спровело је Министарство просвете у јесен 1948. год. преко управитеља основних школа. Из уже Србије стигло је 1886 одговора. Од постављених 13 питања О. Младеновић обрадила је три: Списак народних игара (називи) – у рукопису; О преношењу народних игара – у рукопису; Прилике и места за играње у Србији – објављено (види библиографију бр. 5 и 49) (Илијин, М., О. Младеновић. (1962). Народне игре у околини Београда, *Зборник радова Етнографског института САНУ* 4: 189.). Више о Анкети видети у: Младеновић, О. (1969) Неке законитости кретања народних игара у централној Србији после револуције. *Гласник Етнографског института* 11-15:48-50 и у раду Селене Ракочеве у овом Гласнику.

1976.

222. Проблеми проучавања народних игара Рома у Србији : рукопис

// *Симпозијум : Живот и обичаји Рома у нашој земљи, Етнографски институт САНУ, Београд, 13. до 16. октобра 1976.*

Необјављена грађа. – Реферат куцан писаћом машином. – Архива Етнографског института САНУ (К 41/V). – Приказ о Симпозијуму видети у: О симпозијуму Живот и обичаји Рома у нашој земљи / Ласта Ђаповић // *Гласник Етнографског института*. – Књ. 26 (1977), стр. 254 – 259.

1982.

223. Милан Ђ. Милићевић као претходник српске етнокорелогике :

рукопис // *Научни скуп: Живот и рад Милана Ђ. Милићевића : програм*. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1 и 2. јун 1982.

Необјављена грађа. – Реферат куцан писаћом машином. – Рад прочитан на Научном скупу, 1. јуна 1982. год. – Извор: Фонд библиотека целина Народне библиотеке Србије: Др Оливера (1914-1988) и др Живомир Младеновић (1910-2011) (П 16189/92.)

VII Радио емисије

1959.

224. Љубица и Даница Јанковић : поводом 15-годишњице изласка Прве књиге народних игара, са илустрацијама из њихових записа / Милица Илијин, Оливера Младеновић. – Радио Београд 1959.

Податак преузет из: Милица Илијин : етнокорелог / Јелена Јовановић. – *Музикологија : часопис Музиколошког института*. – Бр. 10 (2010), стр. 210 (библ. одредница бр. 30).

VIII Литература о Оливери Младеновић

1963.

225. Milica Ilijin – Olivera Mladenović, Narodne igre u okolini Beograda, Zbornik radova SAN LXXV, Etnografski institut knj. 4, str. 165 – 218. Beograd 1962. / Ivan Ivančan // Narodna umjetnost : godišnjak Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu. – Књ. 2 (1963), стр. 220 – 221.

1973

226. „Коло у Јужних Словена“ др Оливере Младеновић : Етнографски институт САНУ, Београд 1973. / Милица Илијин // *Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије*. – ISSN 0027–8017. – Год. 12, св. 47 – 48 (1973), стр. 115 – 118.

227. Оливера Младеновић: Коло у Јужних Словена. Посебно издање Српске академије наука и уметности, књ. 14, Етнографски институт, Београд 1973 стр. 1 – 195, илустрације т. I – XXXII. / Андријана Гојковић // *Врањски гласник*. – ISSN 0507–4428. – Књ. 9 (1973), стр. 345 – 347.

1974

228. Mladenović, Olivera : etnolog i etnokoreolog / M. In. [Milica Ilijin] // *Muzička enciklopedija 2 : Gr-Op*. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974. – Стр. 594.

229. Olivera Mladenović: „Dobranske kraljice“ [Das Kraljice (-Königinnen-) Spiel in Dobra – „Kraljice“ („les reines“) de Dobra]. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 19 –21 (Beograd 1973) S. 121–147, 5 Fotos. Franz. Res. / Miljana Radovanović // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 14, heft 3 (1974), стр. 211.

230. Olivera Mladenović: Kolo u Južnih Slovena [Der Kolo-Tanz bei den Südslawen –The „kolo“ dance of the South Slavs]. *Etnografski institut SANU. Posebna izdanja, knj. 14* [Ethnographisches Institut der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste. Sonderveröffentlichung, Bd. 14], Beograd 1973, 198 S. XXIII Tafeln mit Abb. Engl. Res. / Miljana Radovanović // *Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen* (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 14, heft 3 (1974), стр. 243 – 244.

231. Оливера Младеновић, Коло у Јужних Словена, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 14. Београд 1973. 1–198/ Драгослав Антонијевић // *Balkanica : annuaire de l'Institut des etudes balcaniques*. – ISSN 0350–7653. – Бр. 5 (1974), стр. 467 – 468.
Приказ књиге на енглеском језику.

232. Оливера Младеновић: Коло у Јужних Словена, Етнографски институт САНУ, Посебна издања 14, Београд 1973. / Слободан Зечевић // *Гласник Етнографског музеја у Београду*. – ISSN 0350–0322. – Књ. 37 (1974), стр. 287 – 288.

Штампано и као посебан отисак.

233. Оливера Младеновић: Коло у Јужних Словена, САНУ, Етнографски институт. Посебна издања, књ. 14, Београд 1973, стр. 198+XXXII табли / Михаило Димоски // Македонски фолклор (Скопје) – ISSN 0542–2108. – Год. 7, бр. 14 (1974), стр. 277 – 279.

234. Структура кола: Оливера Младеновић: „Коло у Јужних Словена“, Етнографски институт САНУ, Београд 1973. / Слободан Зечевић // Политика : култура : уметност. – (06. 07. 1974.), стр. 2.

1975.

235. Olivera Mladenović, Kolo u Južnih Slovena, Srpska akademija nauka i umetnosti – Etnografski institut, posebna izdanja kn. 14, Beograd 1973, 198 stran, 32 stran obrazovnih priloga, anglické resumé / Václav Frolec // Národopisné aktuality (Strážnice, Češka Republika). – R. 12, č. 2 (1975), стр. 140 – 142.

1976.

236. Mladenović, Olivera. Kolo u Južnih Slovena (The kolo dance among the South Slavs). Belgrade: Srpska akademija nauka i umetnosti. Etnografski institut, 1973. (Posebna izdanja, knj. 14.) 198 pp. + 32 plates. English résumé. / Barbara Krader // Yearbook of the International Folk Music Council, Vol. 8. / ed. Bruno Nettl. – Kingston, Ontario (Canada) : IFMC, 1976. – Стр. 145.

1977.

237. Olivera Mladenović, Kolo u Južnih Slovena. Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut, Posebna izdanja, Knj. 14. Beograd 1973. Str. 198 + XXXIII. str. fot. / Mirko Ramovš // Traditiones : zbornik Inštituta za slovensko narodopisje (Ljubljana, Slovenija). – Br. 4 (1977), стр. 328 – 330.

1984.

238. Mladenović, Olivera : etnolog i etnokoreolog // Leksikon jugoslavenske muzike2 : Me - Ž. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod ” Miroslav Krleža”, 1984. – Стр. 24.

1988.

239. In memoriam: Оливера Младеновић (1914 – 1988) / Миљана Радовановић // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861. – Књ. 36 – 37 (1988), стр. [197] – 201.

240. У спомен Др Оливери Младеновић / Драгослав Антонијевић // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Год. 27, св. 1 – 4 (1988), стр. 101 – 103.

241. Уз животно и научно дело Оливере Младеновић / Петар Влаховић // Народно стваралаштво: орган Савеза удружења фолклориста Југославије. – ISSN 0027–8017. – Год. 27, св. 1 – 4 (1988), стр. 96 – 100.

1997.

242. Др Оливера Младеновић, етнолог / Бреда Влаховић // Споменица Етнографског института 1947 – 1997. – Београд : Етнографски институт САНУ, 1997. – Стр. 62-63.

ISBN 86-7587-025-6

http://www.rastko.rs/antropologija/spomenica_ei/bvlahovic-ljudi_c.html (октобар 2014)

IX Регистар имена

- Антонијевић, Драгослав 231, 240
- Блекинг, Џон (Blacking, John) (ур.) 75
- Васовић, Милорад (ур.) 72
- Влаховић, Бреда 242
- Влаховић, Петар 241
- Волман, Славомир (Wollman, Slavomir) (ур.) 62
- Вукдраговић, Михаило (ур.) 66
- Вукмановић, Јован (ур.) 74, 78
- Вуковић, Јован (ур.) 56
- Гојковић, Андријана 227
- Димоски, Михаило 233
- Ђаповић, Ласта 222
- Ђорђевић, Деса 83
- Жганец, Винко (ур.) 50
- Зечевих, Слободан 232, 234
- Иванчан, Иван 225
- Илијин, Милица 8, 12, 50, 87, 94, 96, 104, 224, 226
- Јовановић, Јелена 50, 224
- Јовановић, Милорад 1
- Јурковић, Оливера 84, 138-146, 219
- Кеалинохомоку, Џоан (Keali'inohomoku, Joann) (ур.) 75
- Крадер, Барбара (Krader, Barbara) 236
- Кумер, Змага (ур.) 54, 63
- Лалевих М. С. (ур.) 49
- Мајерхофер, Алојз (Mauerofer, Alois) (ур.) 80
- Магазиновић, Мага 1
- Марјановић, Војислав (ур.) 81
- Мијовић, Томислав (ур.) 60
- Милић, Даница (ур.) 82
- Младеновић, Оливера (прев.) 2, 85
- Недељковић, Душан (ур.) 58, 70-71
- Нетл, Бруно (Nettl, Bruno) (ур.) 236
- Олбрахт, Иван 2
- Пенушлиски, Кирил (ур.) 61
- Радовановић, Миљана 34, 37, 46, 48, 82, 116, 118, 124-125, 131-132, 229-230, 239
- Рамовш, Мирко 237
- Рељић, Љубомир (ур.) 73
- Рихтман, Цветко (ур.) 65
- Сковран, Олга 89-90
- Сухомелова, Јарослава (Suchomelová, Jaroslava) (ур.) 59
- Токарев, Сергеј А. (Токарев, Сергей, А.) 57
- Турчан, Јан (Turčan, Ján) (ур.) 68
- Фролец, Вацлав (Frolec, Václav) 235
- Фучик, Јулије 85
- Хавранек, Бохуслав (Havránek, Bohuslav) (ур.) 62
- Чебоксаров, Николаи Н. (Чебоксаров, Николай Н.) 57

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Срђан Радовић

Нова критика балканистичког дискурса у хрватској етнологији / културној антропологији

Имагологија Балкана већ дужи низ година занимљива је истраживачима у друштвеним и хуманистичким дисциплинама, при чему је овај интерес повезан и са успоном постколонијалне теорије у западним академским заједницама. Неколико деценија уназад је додатно (ре)актуелизиран интерес за научна истраживања и интерпретације кроз различите оријенталистичке и балканистичке парадигме, што је увелико коинцидирало са пропашћу социјализ(а)ма на географски мање-више лоцираном (имагинарном) европском Истоку, те новом етно-националном политичком географијом на просторно (и даље) углавном нелоцираном имагинарном Балкану. Ново академско 'откривање' Балкана догодило се и на самом 'Балкану', те је данас већ бројна стручна литература која се бави оријентализмом и / или балканизмом, а која укључује истраживања и са историјском и са савременом тематиком, те нове теоријске увиде и дискусије. Такав је случај и у хрватској етнологији / културној антропологији, у којој је академски интерес за 'имагинарни' Балкан појачан са успоном балканистичких (и уопште 'антибалканских') дискурса у јавним сферама од почетка деведесетих година, те бард хрватске етнологије Дуња

Рихтман-Аугуштин 1997. поставља следеће питање: „Зашто и откад се грозимо Балкана?“ (Rihtman-Auguštin 2000, 211–255). Одговор на овакво питање је током година давало више етноантрополошких студија у Хрватској (у најновије доба, међу осталима, и Obad 2011 и 2013), а најреценцији допринос овој проблематици даје и једна научна монографија објављена ове године. Књига „Полутани дугог трајања. Балканистички дискурси“, коју супотписују Андреа Матошевић и Теа Шкокић (Matošević i Škokić 2014), најновије је издање библиотеке *Нова етнографија*, Института за етнологију и фолклористику (ИЕФ) у Загребу. Ауторски двојац са ИЕФ-а и Свеучилишта Јурја Добриле (Пула) хвата се кроз 187 страница ове монографије у коштац са симболичко-идентитарним 'вуком' који у преко двадесет година прави пометњу у јавним дискурсима овдашњег поднебља – *lupus in fabula* је наново реанимирани (и реанимализирани) Балкан. Тај 'страшни вук' медијске, политичке, а почесто и академске сцене у транзицијском раздобљу имао је свој велики *come-back* са отпочињањем тзв. постсоцијалистичког периода у нас, наново ускрснувши из историјског културног и политичког депоа у којем је тек при-

видно хибернирао, потврђујући се као, управо, 'полутан дугог трајања'.

Матошевић и Шкокић се у овој књизи баве разнородним питањима (филмом, стрипом, путописом, политичком имагологијом) које тематски уоквирује балкански рам, а теоријски, условно речено и уз критички одмак, балканистичка истраживачка парадигма. Наиме, теоријско-методолошки приступ реченим темама представљен је у уводном поглављу („Полутани дугог трајања: критике балканистичког дискурса“), које је, заправо, врстан теоријски приказ и компетентна расправа о (многобројним) постколонијалним / оријенталистичким / балканистичким приступима у хуманистички и друштвеним дисциплинама. Већ на почетку књиге аутори гађају 'у сриду', дискутујући о појединим теоријским 'тропима' и поставкама, који се, често некритички, репродуцирају кроз шуму балканистичке литературе, дајући на тај начин валидну критику више (каткад веома раширених) поставки, те успостављају властиту истраживачку парадигму, уз помоћ које ће касније у књизи приступити конкретним истраживачким питањима. Тако већ прва глава 'Полутана' открива како пред читатељством није уобичајена балканистичка студија. То је јасно и из другог поглавља, насловљеног као „(Ауто)егзотизација Балкана и етнографија носитеља значења у три примјера седме умјетности“, у којем се критички проматрају три проминентна филмска остварења која црпу / експлоатишу балкански (или ипак балканистички) имагинариј, а за која се тврди да на неки начин представљају „својеврстан умјетнички *итокхолм-*

ски синдром – властито пристајање на репетирање 'жилавог' дискурса те препознавање и препуштање његову ауторитету“ (Matošević i Škokić 2014, 67). Улогу синеаста који презентирају, како Инес Прица (Prisca 2001, 192) одређује *домаћег другог*, аутори „смјештају у домену *überethnografa* (односно – *хисториографа*), чиме се у њихово стварање уцјепљује и сувремена етноантрополошка проблематика – чињење приказаног егзотичнијим но што оно уистину јест те, унаточ 'експликаторним, аутобиографским и документарним' поривима, његово *замљенење*“ (Matošević i Škokić 2014, 70). О 'етнографима' и 'хисториографима', тачније – о 'етнографкињама' и 'хисториографкињама' које на Балкан долазе са стране, из угла феминистичке антропологије говори сегмент „Агенда путовања: феминотопија“. У овом се поглављу расправља о женским путописцима (највише о Едит Дарам и Ребеки Вест), који на Балкану налазе / конструишу својеврсне феминотопије (са специфичним обртом, у којем је 'замишљена' феминотопија, махом напучена балканским мушкарцима, резервисана за само једну жену – саму путосписатељицу), и које је могуће ишчитавати „у кључу империјално-феминистичког дјеловања“ (Matošević i Škokić 2014, 86), којега се овакви путописи тешко, или никако, отресају. Једно другачије путовање, које се парцијално приказује, нема сличних империјалних претензија: стрип-херој Крто Малтезе (истовремено и филмски јунак још једног 'Балкан-филма') уводи нас у поглавље које спаја већ раније у књизи истраживану седму умјетност са оном деветом („*Corto*

Maltese, Суперхрвоје и Сава: стрип јунаци и мас-медијски *кисмет*“). Балканистички дискурс није само (привремено) ’усвојио’ глобалног / западног стрип-јунака, већ је и створио власти-те ликове, пронашавши свој простор у специфичној масмедијској сфери – стрип-продукцији деведесетих година. Како аутори показују, ’ратни’ стрипови *Суперхрвоје* и *Книџце* не само да обилато грабе из балканистичких врела, већ масовно позајмљују и из западне / европске популарне (и стрип) културе (али и из старијег историјског и политичког регистра), чиме су ове етнонационалне херојске ’стрип-утопије’ наративно (и визуелно) повезане са ’националним’ (за чији рачун наводно и бивају створене) једнако мало колико и раније скрутинизирани „империјалне феминотопије“.

Последње поглавље („Јуче крвљу а данас знојем!/: Аспекти *балканологије* југославенског раног социјализма“) доноси у етноантрополошко истраживање у нашој регији својеврсну тематску ексклузиву: позитивну имагологију Балкана, стварану у непосредном пораћу четрдесетих година. Имајући у виду рецентну хрватску (и не само хрватску) путању ка ЕУ као симболички „повратак кући“ (уз истовремено одбацивање скоро свега ’балканског’), Шкокић и Матошевић, надовезујући се на Д. Рихтман-Аугуштин (Rihtman-Auguštin 2000), иду трагом Матошевог и Радићевог напредног и еманципацијског гледања на Балкан, истражујући позитиван балкански имагинариј, стваран у годинама по завршетку рата. На основу новинских извора, аутори представљају и тумаче политичку реторику, радне акције и

такмичења, спортске и културне манифестације из четрдесетих година, преко којих се стварала слика ’другачијег’ Балкана (на основу тада актуелног симболичког резервоара социјализма и антифашистичке борбе), не оног који упућује на „детерминизам менталитета“ и „есенцијализацију културе“, већ Балкана као политичког пројекта окренутог будућности. Оваква алтернативна ’балканска етика и естетика’, макар интензивно била јавно присутна у кратком раздобљу показује да ’терор (балканског) идентитета’ (и менталитета), схваћеног на данас преовлађујући начин, не мора значити темпоралну константу. Аутори на концу закључују: „Стога, уколико покушамо сагледати Балкан, управо супротно од готово канонизирани и ’саморазумљиве’ постсоцијалистичке мантре о његовој *културно-цивилизацијској* заосталости, из кута *политичко-идеолошке* повијести, пронаћи ћемо не само снажне аргументе за раскид с пејоративним дискурсима, него и елементе за политичко-економску *авангарду*, нужну заједници чијем прикључењу тепамо као повратку кући“ (Матошевић и Шкокић 2014, 172). Теа Шкокић и Андреа Матошевић у овој књизи на интригантан начин иду из једне теме у другу, налазећи релевантан заједнички именитељ, при чему балканистичку потку која се провлачи интерпретирају зналачки и критикују скрупулозно. Проблематика ’путописања’, популарнокултурних пракси и др. чини се потенцијално пријемчивом и за неакадемски читалачки круг, но чврста теоријска фундираност истраживања и кохерентан академски стил писања препоручују ову књигу првенствено стручном чи-

татељству. „Полутани дугог трајања. Балканистички дискурси“ је монографија која даје евидентан и теоријски и тематски допринос у овом пољу истраживања, истовремено оснажујући улогу етноантрополошке дисциплине у истраживању балканистичке проблематике. Ради се о књизи која представља корисну допуну већ позамашном корпусу литературе из ове области, истовремено се наслањајући на већ етаблирану ’традицију’ имплементације савремене критичке теорије у хрватској етнологији / културној антропологији.

Лит: Matošević, Andrea, i Tea Škokić. 2014. *Polutani dugog trajanja.*

Balkanistički diskursi. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Obad, Orlanda. 2011. „Balkan lights. O promjenama u predodžbama o Zapadu i Balkanu u Hrvatskoj.“ U *Horror-Porno-Ennui. Kulturne prakse postsocijalizma*, uredile Ines Prica i Tea Škokić, 9–31. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Obad, Orlanda. 2013. „Pouke iz predsoblja Europe za balkanističku kritiku (i njezine kritičare).“ *Filozofija i društvo* 14: 458–476; Prica, Ines. 2001. *Mala europska etnologija.* Zagreb: Golden marketing; Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Александра Павићевић

Књижевност између уметничког дела и историјског сведочанства

Коста Николић, Српска књижевност и политика 1945–1991. Главни токови. Завод за уџбенике, Београд 2012, стр. 485

Уметничко дело је, сматрају многи, сведочанство времена у коме је настало. Не чуди стога што оно представља врсту додатног, а некада и јединог извора за истраживање оних епоха историје о којима историографи нису оставили довољно података. Такође, приликом истраживања појава и периода недовољно временски дистанцираних од истраживача, уметничко дело може постати значајан путоказ за кретање кроз актуелни лавиринт одређене културе. С друге стране, у оваквом процесу, нужно се поставља питање смисла, сврхе и дефинисања уметнич-

ког дела. Наиме, да ли је оправдано ослањати се на његову семантику, која је по дефиницији субјективна, и користити је за објашњавање историјског и друштвеног тока, који би требало да почива на „егзактном“, тј. објективном знању? Да ли је уметност нужно одређена друштвено-историјско-политичким приликама у којима уметник ствара и да ли је ова одређеност њен примарни или само успутни (подразумевајући) печат? Није ли у сржи стваралачког чина настојање уметника да из своје фантазије изнедри *универзалну истину* и учини је читљивом изван

граница сопствене културе? И на крају, да ли ће свако, односно сваковремено читање одређеног дела пронаћи и уписати у њега иста значења? Није ли се током историје перцепција античке уметности више пута мењала, да би на крају (можда не и коначно) она постала носилац највиших естетских вредности (прото)европске културе? Или, није ли, на пример, Андрићево приповедање и сликање атмосфере локалне, босанске касабе постало метафора универзалне тескобе одношења према другом и другачијем?

Оваквим и сличним питањима започиње историчар Коста Николић своју богату културно-историјску студију. Пратећи развој књижевне сцене у Србији од 1945–1991. године, Николић креира својеврсни истраживачки полигон, на коме паралелно приказује неодојиве токове српске (и југословенске) политичке и културне историје.

Специфичности развоја српске књижевности, која је умногоме почивала на народној епској традицији, а затим посебности развоја култура малих народа и држава, у којима интелектуална елита преузима на себе највећи број јавних послова, представљају културни кључ у коме се одвија испреплетана прича о односу српске књижевности и политике. Овај спој Николић прецизно и једноставно одређује као *литерализацију политике*, која произлази из чињенице да се, историјски гледано, „српска политичка пракса није градила око економских интереса грађана и друштвених група [...] око ограничења апсолутне власти и борби за слободу појединца – темељна политичка вредност литерарне струје у српској политици био је

народ и борба за његова права: ослобођење од турске власти, јужнословенско уједињење, па на крају 20. века и уједињење српског народа на развалинама некадашње заједничке отаџбине“. Литерализација политике, али и политизација књижевности – јесу појаве које одликују однос политике и књижевности и у савременом српском друштву, што аутор студије настоји да прикаже анализирајући кључна дела српске књижевности, као и друштвено-политичка дешавања која су са њима била у вези у периоду од 1945. до 1991. године.

Окосницу Николићеве студије представља неколико група питања и проблема, које се донекле поклапају са поглављима књиге, али се често и преплићу унутар истог поглавља. Тако, уводно поглавље садржи неку врсту расправе о функцији уметности уопште, као и о односу уметности и идеологије. Да ли је циљ уметничког чина потпуна аутономија, или се уметност налази у служби стварања и потврђивања идеолошке слике света? Потоња ситуација је посебно присутна у аутократским друштвено-политичким уређењима, каква је била СФР Југославија. Политички, па и културни естаблишмент је овде заступао становиште о излишности било какве побуне (па и оне садржане у чину уметничког стварања) у друштву које се налази на путу остварења највиших циљева комунистичке замисли. Не чуди стога већ добро позната чињеница – да је настајућа држава након Другог светског рата препознала као највеће државне непријатеље управо интелектуалце (у Србији је од 1945. до почетка 50-их година 20. века убије-

но, нестало и прогнано више хиљада интелектуалаца – највише уметника и научника), који су оптужени због наводне сарадње са окупационим властима. Николић наводи само нека од имена, међу којима су Светислав Стефановић, Владимир Велмар Јанковић, Тодор Манојловић, Милан Кашанин, Светомир Настасијевић. Сходно томе, у првом поглављу студије – „Функција књижевности у социјалистичкој Југославији“, односно, у првом делу овог поглавља, под називом „Из црвеног у црно“, аутор се фокусира управо на описе лица и наличја идеолошке утопије. Било каква упитаност над вредностима настајућег система препознавана је као опасност, те је нова власт на разне начине настојала да ограничи слободно деловање уметника.

С друге стране, уметници који су успели да поистовете своје идеолошке (комунистичке) и уметничке погледе, какав је био, на пример, Марко Ристић, кога Николић помиње као „најупечатљивији модел“ идеолошки ангажованог уметника, били су награђивани високим друштвеним положајем и слободом објављивања. Део механизма *унутрашње контроле* писаца требало је да буде и Удружење књижевника, основано 1944. године. Оно се, међутим, током каснијих периода показало као једно од изворишта озбиљне друштвене критике, потврђујући опет раније поменуте одлике односа српске књижевности, књижевника и политике. У оквиру овог поглавља аутор описује и стање ствари у Хрватској, у којој су десно оријентисани књижевници уживали далеко већу заштиту него што је то био случај у Србији, и то понајвише захваљујући утицају Мирослава Крле-

же, чија искрена оданост комунистичкој идеји није искључивала оданост сопственој, хрватској нацији, па чак ни експлицитне националистичке иступе.

У овом поглављу се читалац среће са исцрпним аналитичким описима политичких дешавања, која су понекада била иницирана, а понекада налазила свој одраз у раду српских књижевника у периоду након Другог светског рата. Иво Андрић, Исидора Секулић, Бранко Ћопић, Милош Московљевић – само су нека од имена о којима приповеда аутор студије.

Посебно место у овом поглављу заузима и анализа дела која припадају уметности тзв. црног таласа. Ту су на првом месту романи „Кад су цветале тикве“, Драгослава Михајловића, и „Мемоари Пере Богаља“, Слободана Селенића, као и позоришна представа која је рађена по Михајловићевом роману, а затим и забрањена из идеолошких разлога. Из Николићевог излагања читалац сазнаје занимљиве детаље друштвене полемике око спорних дела, као и детаље јавне расправе одржане на Филозофском факултету у Београду 3. децембра 1969. године, поводом *надирућег таласа репресије*, а под називом „Социјализам и култура“.

Друга група (условно речено) проблема која се препознаје у српској књижевности проучаваног периода тиче се места и развоја националних књижевности унутар заједничке југословенске државе. Овом проблему Коста Николић посвећује посебно (и посебно занимљиво) поглавље – „Књижевност под кључем“, у коме описује дуготрајну и бурну расправу о садржају наставе књижевности у школским програмима југословен-

ских република. Током ове полемике требало је установити списак и број писаца одређене националности у тзв. „језгру“ програма, које је требало да буде заједничко за ђаке свих република и покрајина. Језгро је требало да буде допуњено локалним ствараоцима у свакој од република, што се, како пише Николић, показало као велики проблем.

Овом расправом аутор вешто наговештава можда најкомплекснију групу политичких и културних проблема који су свој одраз нашли у српској њижевности, наиме, проблеме везане за нерешена историјска питања међуетничких односа конститутивних народа Југославије. Идеологија братства и јединства почивала је на флоскули о томе да је ова врста проблема превазиђена током и путем социјалистичке револуције, те да је та револуција обезбедила неку врсту заборављања озбиљних етничких трвења која су пратила Други светски рат, што је, наравно, било далеко од истине. Повремени јавни испади, као и бројна књижевна дела, непрестано су подсећали на нерешене односе између српског и хрватског становништва, између усташког и четничког покрета. Поред тога, књижевници су настојали да подсети и на грађанске сукобе који су, иако заташкани, заправо представљали, а и данас представљају, снажну линију подела унутар српског народа. Књижевним делима која су била инспирисана овим темама друго Николић посвећује поглавље своје књиге, под називом „Против тоталитаризма – за слободу јавне речи“.

Поглавље је подељено на три дела, унутар којих аутор анализира најупе-

чатљивија књижевна остварења. Код свакога од изабраних, Николић најпре описује тренутну друштвено-политичку ситуацију, затим даје сиже дела, па прелази на приказивање јавних полемика и проблема са којима су се сусретали писци чија су остварења проглашена *спорним*. У првом сегменту – „Политика као судбина“ – читалац се тако упознаје са реакцијама на роман Слободана Селенића – *Пријатељи са Косанчићевог венца*. Ту је и приказ полемике коју је изазвала збирка песама Гојка Ђога – *Вунена времена*. Аутор се посебно осврће и на рецепцију стваралаштва Данила Киша, као и на чувену *Голубњачу* Јована Радуловића, да би последњи сегмент посветио романима Вука Драшковића – *Судија* и *Нож*. У другом делу другог поглавља, названом „Књиге плача“, Николић описује судбину песничке збирке Љубомира Симовића – *Источнице*, као и романа Драгослава Михајловића – *Чизмаши*.

Све очигледнија ерозија система социјалистичког самоуправљања, као и пораст међуетничке нетрпељивости, довели су до покретања јавне полемике о утицају традиције на савременост. Појачано интересовање за националну историју било је праћено процесом њене митологизације, чему Николић посвећује последњи сегмент другог поглавља, под називом „О прошлости и будућности“.

Треће поглавље књиге, под називом „Одбрана нације“, Николић дели на четири целине. Прва целина, „Слободан Милошевић – политички вођа нације“, логично следи хронологију претходно анализираних политичко-литералних феномена. Време политичког *узлета* и владавине Слободана

Милошевића представља последњи историјски период и оквир унутар кога Коста Николић анализира специфичности поетског надахнућа српске политике. С друге стране, историја – подједнако и културна и политичка – и даље представља неисцрпно надахнуће српских писаца, што аутор још једном наглашава у следећем делу трећег поглавља: „Добрица Ћосић – духовни вођа нације“. У овој тематској целини, коју сасвим оправдано посвећује једном писцу, Николић нас хронолошки враћа на послератни период српске историје (Други светски рат), приповедајући о личном, политичком и књижевном развоју Добрице Ћосића, који је у јавном говору често називан *оцем нације*. Чини се да овим поступком Николић при самом крају студије резимира претходна поглавља кроз парадигматски пример ангажованог књижевника, чији је политички статус ишао од комунистичког апологете, преко дисидента, до председника државе.

Трећи део последњег поглавља – „Удружење књижевника Србије – савест нације“, Коста Николић посвећује расправама које су се током друге половине осамдесетих година одвијале између удружења књижевника различитих југословенских република и Удружења књижевника Југославије. Садржај ових полемика недвосмислено је указивао на јаке сепаратистичке трендове, који су, као и обично, најпре били очигледни на плану културе и уметности, да би затим то постали и на пољу политике. Судбина савезног удружења заправо је била слика блиског распада савезне државе.

Закључну целину представља

ауторово размишљање под називом „Мит српске историје, српска историја као мит“, где он анализира и подвлачи значај сагледавања *историјске вертикале* при покушају разумевања везе српске књижевности и политике. Вертикалом Николић сматра специфичан однос колективног идентитета и митске свести, односно – значај митске приче у историји, традицији и животу српског народа, чији се колективни идентитет често градио на неупитном поистовећивању са митском матрицом. Може се рећи да аутор овде улази у помало *склиско* поље тумачења *бића народа*, које готово аутоматски отвара низ питања. Да ли је овај однос *спецификум* српског народа? Шта би показало слично истраживање односа политике и књижевности у некој другој култури? Такође, уколико се претпостави да феномен књижевности која се јавља као тумач историје представља *нашу* посебност, питање је да ли се и само Николићево дело отима тој матрици или у њу (несвесно) упада. Ипак, овај сегмент завршног поглавља Николић приводи крају расправом о постмодернистичком релативизовању историографије, чиме донекле успева да избегне лавиринт саздан на релацији књижевност – мит – историја – политика.

Књига „Српска књижевност и политика“, аутора Косте Николића, представља исцрпну и вишеслојну културно-историјску студију, која доноси темељан аналитички увид у политичка и културна дешавања у Југославији и Србији након Другог светског рата. Ова студија истовремено указује на испреплетаност културног и политичког у животу друштва, демистификује ову

везу, али је и креира кроз оригиналну интерпретацију и својеврсну поетику изражавања, која краси ауторов стил. Евентуална замерка Николићу тичала би се донекле флуидне структуре текста, јер такав текст захтева истовремено хоризонтално (хронолошко) и вертикално (идеацијско и семантичко) читање. Но, могуће је да би свако друго решење значило лишавање ове студије одређеног њеног сегмента.

Свакако, овде представљена књига јесте једно узбудљиво и живо сведочанство о времену које због своје непосредности често измиче објективном сагледавању. Такође, она сведочи о стваралачкој моћи речи, које су, иако и у писаној форми, успевале да обликују историју једног народа и једне државе.

Срђан Радовић

Етноантрополошко истраживање савременог националног идентитета. Црна Гора након Југославије – динамика идентитета

Идентитетска проблематика је у најновије доба постала врло заступљена у друштвеним наукама (па тако и у етнологији / културној антропологији), при чему је истраживачки интерес фокусиран на широк дијапазон колективних и приватних идентитета: класних, родних, сексуалних, религијских итд. Ово је узроковано и све интензивнијим политикама идентитета у савременим друштвима, које спроводе најразнороднији друштвени фактори, од националних држава и супранационалних структура до мањинских и алтернативних група и заједница. Тај замах идентитетских политика карактеристичан је и за национални и етнички идентитет, односно – идентитете: просторно-временска компресија и глокализацијски процеси су, супротно многим антиципацијама из академских кругова, реанимирали и реактуелизовали читав низ идентитета ба-

зираних на етничкој аскрипцији, који се испољавају на регионалном, националном, а почесто и транснационалном нивоу. Ово је било карактеристично и за овдашње подручје (регију бивше Југославије), у којем је током распада савезне државе и с отпочињањем 'транзиције' дошло до „преструктурирања националне свести претварањем латентног, номиналног националног идентитета у еруптивну и искључиву категорију“ (Прошић-Дворнић 1995, 307). Тиме су идентитетска питања на овом простору постала ударна, након што је „национални идентитет као неприкосновена, такорећи света вредност дошао с ратом деведесетих, као једна од његових главних тековина“ (Čolović 2014, 10), а што је условило и повећано академско занимање за идентитетску проблематику. Нови / стари (и наново прерађени) 'постјугословенски' колективни идентитети постали

су интересантни и истраживачима ван овдашњег простора (истовремено са појачаним занимањем у страним, махом западним академским заједницама за тзв. постсоцијалистичка друштва генерално), те се увећава корпус стручне продукције на тему изградње националних идентитета у земљама-наследницама Југославије (од новијих доприноса в. нпр. Brunnbauer and Grandits 2013). Такав је случај и са динамиком савременог идентитета у Црној Гори, која је истраживана кроз различите теоријске парадигме и у страним академским заједницама (најновији прилог – Jenne and Bieber 2014), а црногорске идентитетске теме су, дакако, заступљене и у етноантрополошкој дисциплини. Црногорски етнологи / антрополози истраживали су различите аспекте савремених политика идентитета у Црној Гори (нпр. Вркочић 2013, Вујашић 2013, Вујашић 2013а), а поједини доприноси из ове области резултат су и дужих (докторских) етноантрополошких истраживања (Вановић 2012, Вановић 2013). Континуиран интерес за савремену динамику идентитета у Црној Гори и међу Црногорцима у земљи и расејању присутан је и у другим постјугословенским етноантрополошким заједницама (в. Nedeljković 2007, 2010, 2012), а истраживања са овом тематиком спровођена су у најновије доба од стране социјалних / културних антрополога и из ванбалканских земаља (скорашња одбрањена дисертација на тему модерног црногорског идентитета и грађанства: Sedlenieks 2013). Један од најрецентнијих научних доприноса овој теми објављен је на бугарском језику, а произашао је из докторског истражи-

вања Софије Захове (София Захова), сараднице софијског Етнографског института са музејем при Бугарској академији наука.

Књига Софије Захове, *Черна Гора след Југославија: динамика на идентичностите* (София: Парадигма – Институт за етнологија и фолклористика с Етнографски музеј при Българска академия на науките), објављена је прошле године у главном граду Бугарске, а базирана је на вишегодишњем ауторкином истраживању савремених одлика колективних (пре свега националног / националних) идентитета у Црној Гори. Монографија *Чрна Гора након Југославије: динамика идентитета* (Захова 2013) објављена је у оквиру научне библиотеке *Academica Balkanica*, а рецензирани су је професори Христо Матанов и Рачко Попов. Ова књига на 347 страница доноси свеобухватни преглед и интерпретацију актуелне идентитетске проблематике у Црној Гори, уз добру дијахрону перспективу овог истраживања (које је примарно фокусирано на савремено стање). Након увода, Захова сегментира текст на четири централна поглавља, по којима се нижу закључна разматрања, списак литературе и скраћеница, те илустрације и снимци са ауторкиног теренског рада у Црној Гори. У првом поглављу (*Историјски развој и идентитет*) даје се историјска перспектива развоја црногорског народа и државе, заједно са освртом на главне етнонационалне групе настањене у Црној Гори, у којем се фактографски задовољавајуће, а теоријско-методолошки добро фундирано, читаоци уводе у општи контекст проучаване теме, а што је посебно важно за потенцијал-

но читање изван Црне Горе и постјугословенског подручја. Сегмент *Историографија и идентитет* уводи нас у превасходно историјске и историографске, али и етнографске и друге научне доприносе тематици црногорског / црногорских идентитета који су интерпретирали ову проблематику. Ауторка приказује и разматра студије из ове области настале у Црној Гори, другим (пост)југословенским земљама и страним академским заједницама (те засебно и у Бугарској), чиме покрива релевантну литературу посвећену етничкој историји, етногенези и изградњи колективних идентитета у Црној Гори која је до данас објављена на енглеском, бугарском и нашем језику. Треће поглавље (*Црногорци и Срби: од једне заједнице са два имена до две заједнице са одвојеним идентитетима*) говори о динамици (националног) идентитета међу црногорским становништвом православне традиције кроз прошлост и у садашњости, а на основу вишеструких извора, укључујући и грађу са ауторкиног теренског рада у Црној Гори. Раслојавање – у ранијим раздобљима мање-више хомогеног (у смислу етнонационалне аскрипције) становништва – на идентитетски диференциране Црногорце и Србе, Захова представља и тумачи преко више маркера идентификације: националних / државних симбола, породичних биографија и племенске и националне прошлости, народне ношње, ритуала и празника, језика (односно називања језика), односа према цркви и црквеном питању итд. Поглавље *Етничка култура и идентитет мањинских заједница* усредсређује се превасходно на питања идентификације међу црногор-

ским муслиманима и Ромима. Слично као и код становништва православне традиције јединственог говорног језика (који они најчешће називају српски, црногорски, или нашки), идентитетски углавном диференцираног на Црногорце и Србе, и код грађана муслиманске традиције истог језика – у сличним (постјугословенским) околностима и на приближне начине – долази до дивергенције у етнонационалној аскрипцији (најчешће као Бошњаци, Муслимани, или Црногорци). Ауторка ову идентитетску динамику међу тзв. мањинским заједницама у Црној Гори (али и међу раселима и прогнанима у Црну Гору) интерпретира на основу аналогних маркера идентитета као код тзв. већинског становништва.

Софија Захова у овој књизи компетентно прилази тематици етнонационалне идентификације у Црној Гори (чија, у широј јавности перципирана, специфичност копни, узме ли се у обзир етнографска евиденција и етноантрополошки увиди из вана – вишеструкост и флотантност етничких и националних идентитета није ексклузивитет Црне Горе у савременом раздобљу у Европи, а и шире), и то на основу релевантног теоријско-методолошког оквира, а надограђујући се на ранија истраживања из ове области. Ова, у бити, етноантрополошка студија садашњости врло је добро ослоњена на историјску (историографску) перспективу, и – за разлику од многих истраживања постсоцијалистичких идентитетских трансформација – не исцрпљује се у детаљном синхронном опису и *hic et nunc* дискусији. Ауторка скрупулозно интерпретира вишеструке изворе, међу којима је централна

теренска етнографија настала у току истраживања у Црној Гори: искази испитаника представљени у монографији, као и ауторкине фотографије са терена, дају посебну животност тексту и чине документаристички прозор у свакидашњицу савременог живота проучаваних заједница. Међу понајвећим предностима ове студије јесте њена инклузивност – за разлику од многих ранијих истраживања црногорских идентитетских тема, ова књига се не ограничава на перпетуирајућу дискусију о претпостављеном црногорско-српском идентитетском дуализму, која у обзир узима искључиво, како се у најрецентније доба често воли звати, „православну већину“ у Црној Гори (а која слабо излази из давно постављених политичких оквира и знатно кореспондира са многим локалним колоквијалним и медијским дискурсима), већ истраживачки третира и друге етнорелигијске скупине, посебно црногорске муслимане, који се понекад заобилазе приликом истраживања црногорских идентитетских тема. У књизи нису у једнаком опсегу анализирани идентитетски дискурси црногорских Албанаца и Хрвата (који такође показују занимљиве одлике, посебно код билингвалног становништва басена Скадарског језера и подгоричке околине, те испреплетаност регионалних, етничких и националних идентитета код становништва, не само католичког, у Боки Которској), но имајући у виду обухват и студиозност овог, већ самог по себи амбициозног истраживања, ова партикуларна питања могу бити обрађена у контексту савремених политика идентитета у Црној Гори и у неком другом истраживању. Захова

прилази динамичи идентитета у њеној свеукупности, при чему се као референтни оквир интерпретације и лоцирања објекта истраживања не (пре) узимају 'старе', Бартовски схваћене границе између перципираних етнонационалних скупина, које се често узимају здраво за готово, већ првенствено друштвено-политички оквир у којем се различите етничке / националне / религијске групе развијају. Тај је оквир, у овом случају, савремено црногорско друштво, које обухвата међусобно повезану мрежу заједница (и етничких), при чему релативна демографска малобројност Црне Горе неминовно узрокује и интензивне утицаје једних на друге. Питање опстојности и карактера границе / граница између појединих етно (националних / културних / политичких / религијских) група увелико се проблематизује, имајући у виду у овој књизи представљено и настајање и нестајање појединих разликовних граница. Као што монографија *Црна Гора након Југославије: динамика идентитета* показује, не бива само садржај (етно)националног идентитета флуидна и променљива категорија, већ су флуидне и границе које се између различитих група или заједница успостављају. Монографија Софије Захове представља користан допринос проучаваној теми и, иако објављена на бугарском, препоручује се читалачком кругу (пре свега стручном и академском) којем је бугарски језик разумљив.

Лит: Banović, Branko. 2012. „Narativna reprodukcija savremenog crnogorskog identiteta u procesu evroatlantskih integracija (1. dio).“ *Etnoantropološki problemi* 2012-7/4:

- 1033–1055; Banović, Branko. 2013. „Narativna reprodukcija savremenog crnogorskog identiteta u procesu evroatlantskih integracija (2. dio).“ *Etnoantropološki problemi* 2013-8/2: 519–537; Brković, Čarna. 2013. „Ambiguous Notions of ‘National Self’ in Montenegro.“ In *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, edited by Ulf Brunnbauer and Hannes Grandits, 131–150. Munich: Oldenbourg Verlag; Brunnbauer, Ulf, and Hannes Grandits (ed.). 2013. *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*. Munich: Oldenbourg Verlag; Vujačić, Lidija. 2013. „Building a Country’s Image Through Popular Culture: How Carnival Festivities and Music Events Have Redefined the Image of Montenegro.“ In *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, edited by Ulf Brunnbauer and Hannes Grandits, 371–388. Munich: Oldenbourg Verlag; Vujačić, Lidija. 2013a. „Однос националног, регионалног и глобалног – Црна Гора у 21. вијеку.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 61/1: 133–146; Захова, София. 2013. *Черна Гора след Югославия: динамика на идентичноста*. София: Парадигма – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките; Jenne, Erin, and Florian Bieber. 2014. „Situational Nationalism: Nation-building in the Balkans, Subversive Institutions and the Montenegrin Paradox.“ *Ethnopolitics* 13/5: 431–460; Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze – ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar; Nedeljković, Saša. 2010. „Maskulinitet kao alternativni parametar etničkog identiteta: Crnogorci u Lovćencu.“ *Etnoantropološki problemi* 2010-5/1: 51–67; Nedeljković, Saša. 2012. „Биографија као парадигма етничке и националне еманципације: животна прича Црногорца из Ловћенца као извор за проучавање етничитета и национализма Црногорца у Војводини.“ *Etnoantropološki problemi* 2012-7/2: 539–560; Прошић-Дворнић, Мирјана. 1995. „Модели ’ретрадиционализације’: пут у будућност враћањем у прошлост.“ *Гласник Етнографског института САНУ* XLIV: 293–309; Sedlenieks, Klavs. 2013. *‘And burn today whom yesterday they fed’: citizens and state in Montenegro (Tallin University – Dissertations on Humanities no. 33)*. Tallin: Tallinna Ülikool; Čolović, Ivan. 2014. *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Милош Луковић

Ján Novák, Ján Podolák, Iveta Zuskinová, Milan Margetin

Po stopách valachov v Karpatoch (Monografia)
Trubun EU, s. r. o., Brno, 2013, 1–280.

Колективна монографија четири угледна словачка аутора, под поетизованим насловом *Po stopách valachov v Karpatoch* („По стопама валаха у Карпатима“), бави се кључном темом историјата традиционалног планинског сточарства у Карпатима – развојем планинског типа сточарења, углавном овцама (словачки термин: *karpatské salašníctvo*), који су планинским луком Карпата, с југоистока на северозапад, постепено ширили професионални сточари, познати у Словачкој и суседним земљама као *valasi* („власи“). Монографија има Увод, шест основних делова, Закључак на словачком и *Summary* на енглеском језику, као и 207 колор и црно-белих фотографија, три историјске политичке карте и мноштво табела и скица.

Као руководилац ауторског тима, др Јан Новак (Ján Novák), професор универзитета у Нитри, дао је у Уводу (стр. 5–7) важне напомене о теми коју аутори разрађују у основним деловима књиге. На почетку истиче да у историјским етапама развоја људског друштва долази до непрестаних промена, те да једну етапу таквих промена на простору целог карпатског планинског лука карактерише појава која је у науци означена као – колонизација сточара на основу валашког права, или (једноставније) као „валашка колонизација“, а тај друштвено-економски процес трајао је од XIII до XVII века.

Цео карпатски простор почео се изразито мењати поступним насељавањем валаха у планинским регионима јужних Карпата (Трансилванија / Ердeљ / Седмоград и Марамуреш, на територији данашње Румуније), источних Карпата (историјска Подкарпатска Рус, на подручју данашње западне Украјине и источне Словачке), средњих Карпата (Подхале, карпатски делови Халича и део Шлезије, на територији данашње Пољске), и западних Карпата (моравски регион Валашко и Тјешинска Шлезија, на територији данашње Чешке Републике). Др Новак истиче да су валаси оставили велики историјски траг у наведеним карпатским регионима, те да етнографска и сва друга истраживања морају „ићи њиховим стопама“ да би се упознао изразити утицај који су они имали на развој планинског сточарства и народне културе на целом карпатском простору.

Прва два дела књиге, чији је аутор такође др Новак, посвећена су природним карактеристикама Карпата. Први део (стр. 11–22) носи наслов: „Карпати – карактеристике, регионалне структуре, биодиверзитет, стабилност и њихова заштита“. Други део књиге (стр. 23–58) има наслов: „Флористички састав пасишта у Карпатима“. Наведену проблематику аутор обрађује не само са становишта актуелног стања у Карпатима него и у историјском контексту (ретроспективи), како би се свестра-

но осветлиле природне претпоставке процеса „валашке колонизације“. Дато је и више прегледних табела, с прецизним подацима о географским и флористичким особинама пасишта у Карпатима.

Др Јан Подолак (Ján Podolák), професор универзитета у Трнави, аутор је другог дела књиге, који носи наслов „Етнички карактер валашке колонизације и порекло карпатског планинског сточарства у Словачкој“ (стр. 61–74). Прилог др Подолака је кључан за разумевање целокупне проблематике којој је посвећена ова монографија, а овај се аутор у Словачкој највише бавио карпатским планинским сточарством, и то како на компаративном плану (у односу на друге земље карпатске области и Балкана) тако и у историјској ретроспективи. Стога његов прилог по својој информативности и језгровитости излагања има енциклопедистички карактер. Др Подолак констатује да се „од XV до XVII века у планинским областима Словачке раширио с истока систем гајења оваца познат као карпатско планинско сточарство [*karpatské salašnictvo*]“. А „како су га ширили сточари означава ни у латинским изворима као *Valachi*, у стручној литератури тај систем је био назван *валашка колонизација* или правилније *колонизација на валашком праву*“. За тај систем гајења оваца, у ондашњим феудалним условима, била је карактеристична пракса да се овце лети изгоне на високе планинске пашњаке, који до тада нису били коришћени у ту сврху, или да се напасају на крчевинама шума (које су стварали сами валаси), док су зими стада оваца боравила у шумским зимовалиштима,

где су овце прехрањиване и сеном и лисником. Основна раса оваца у таквом систему сточарења позната је као „валашка“ (такође пореклом из јужних Карпата), чији узгој није био усмерен на што већи принос меса и вуне него на повећану млечност. На основу таквог сточарења развила се специфична карпатска технологија справљања сира и других млечних производа, веома блиска технологији на Балкану. Отуда не изненађује ни чињеница да је сточарска терминологија у словачким Карпатима веома слична не само сточарској терминологији у другим земљама карпатске области него и у земљама Балкана, што су одавно констатовали и етнолози и филолози. Др Подолак указује на допринос који су историчари дали расветљавању историјских аспеката „валашке колонизације“, али и на недостатке њихове интерпретације када је реч о разним значењима термина *Valach / Valachi*, који се појављује у историјским изворима у раздобљу од неколико столећа. На основу обиља материјала из историјских извора и опсежних теренских истраживања у карпатској области и на Балкану, др Подолак изводи следеће јасне закључке (који су садржани и у другим његовим студијама): 1) историјско извориште наведеног типа планинског сточарства било је у јужним Карпатима (на територији данашње Румуније), у тесној вези са системом планинског сточарства на Балкану (познатим као „номадизам“ или „трансхуманца“); 2) тај тип планинског сточарства преносио се планинским луком Карпата с југоистока на северозапад, али његови носиоци нису били све време етнички истоветни, већ су се мењали:

од романског становништа које је тај тип сточарства донело (својим миграцијама и колонизацијом) на подручје средњих Карпата преузело га је локално словенско становништво (Русини) у западној Украјини, да би се мешањем становништва на том подручју (заправо, славизацијом досељеног романског становништва) створио нови етнички елемент; 3) тако етнички трансформисани сточари ширили су наведени тип сточарства даље на север и северозапад, на карпатска и прикарпатска подручја данашње Словачке, Пољске и Чешке Републике, где се понаваљао исти етнички процес: досељени сточари мешали су се с локалним становништвом, које је прихватало нови начин сточарења, и тако се стварао нови етнички амалгам, након што је интегрисан у модерне словенске нације (украјинску, словачку, пољску, чешку); 4) колико год да су се носиоци карпатског планинског сточарства етнички мењали (трансформисали), прилагођавајући се и постојећим феудалним условима живота и привређивања, није се битно мењао тип културе заснован на оваквом сточарству; то значи да је традицијска (народна) култура целе карпатске области стекла временом неке заједничке црте, пошто је планинско сточарство истовремено постало главна аграрна делатност у Карпатима. Утолико је и термин *Valach / Valachi* временом мењао своје значење, тј. од етнонима је прелазио у ознаку за професионалног сточара.

Др Новак је у четвртном, најобимнијем делу монографије, под насловом „Планинско сточарство на луку Карпата“ (стр. 77–190), подробно изложио све карактеристике овог

типа сточарства у појединим карпатским регионима: 1) у Румунији; 2) у западној (Закарпатској) Украјини; 3) у Халичу, Подхалу и делу Шлезиије у Пољској; 4) у Словачкој; 5) у Моравском Валашку и Тјешинској Шлезиији, у Чешкој Републици.

Аутор петог дела књиге, др Ивета Зускинова (*Iveta Zuskinová*), не припада кругу универзитетских истраживача, већ представља музеолошку средину – сарадник је Липтовског музеја у Ружомбероку и Овчарског музеја у Липтовским Храдоку. Њен прилог под насловом „Карпатско планинско сточарство и његов утицај на народну културу у Словачкој“ (стр. 191–244) пружа разубуђену анализу утицаја наведеног типа сточарства на све облике материјалне и духовне културе у одговарајућим регионима Карпата, што је поткрепљено низом практичних примера.

Аутор последњег, шестог дела монографије је др Милан Маргетин (*Milan Margetin*), доцент универзитета у Нитри и уједно сарадник Института за гајење оваца и коза у Тренчанској Тепли. Његов прилог под насловом „Прошлост и савременост оплемењивања валашких оваца“ (стр. 245–269) даје историјат коришћења аутохтоне расе оваца валашких сточара и њеног накнадног укрштања с другим расама оваца, тј. њеног оплемењивања.

Језгровитим текстовима Закључак (стр. 270–272) и Summary (стр. 273–275) завршава се текстуални део монографије. На крају је више страница посвећено бројним спонзорима овог издања (стр. 245–269), које се на словачком језику појавило у Брну, у Чешкој Републици (а не у

Словачкој), што пружа пример добросуседске издавачке и интелектуалне сарадње.

Поред обиља информација о историјским и актуелним аспектима планинског сточарства у карпатској области, колективна монографија „По стопама валаха у Карпатима“ нуди и

изврстан методолошки приступ, који може бити коришћен у анализи тзв. номадског или трансхумантног сточарства на Балкану – како у даљој прошлости тако и у савремено доба.

Милена Жикић

Научни допринос жена

(Dragana Popović, *Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna ... : osvajanje osvojenog*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 178 str.)

У скоро четири миленијума дугој историји науке жене су присутне од самих почетака, али се њихова имена, сем у уском кругу историчара науке, ретко помињу. Све до почетка 20. века оне су биле у сенци својих мужева, очева или браће, а многе од њих заувек ће остати непознате.

Век који је започео пре више од једне деценије све више побуђује промишљање о темама које су веома дуго биле у запећку. У складу са поменутих, жене постају актуелна тема већине истраживача. Иначе, у вековима који су за нама, жене су често проучаване само „у пролазу“. Осим тога, оне су готово увек биле спутаване и оспораване на научном пољу, и у истом тренутку више пута сматране инфериорним, а тиме и потиснуте у мору примарнијих тема. Наравно, жене никада нису одустајале и истрајно су корачале крчећи себи и будућим генерацијама научни пут, чак и у тренуцима када је њихов рад био ризичан

и преиспитиван. Међутим, ма колико да је радни ангажман био доследан, инспирисан амбициозношћу и великим одрицањем, он није био на прави начин запажен, заправо – вреднован. Чини се да је тек 21. век отворио врата за спознавање, као и откривање ангажмана жена на свим научним пољима. Поменутој теми експлицитно приступа Драгана Поповић у књизи *Жене у науци: од Архимеда до Ајнштајна*.

Структурно подељена на дванаест тематских целина [21–148] (*Античко доба: украс неба и вештица из Тесалије; У сенци манастирских зидина; Италијански парадокс; Наука у салону: жене у предворју научне револуције; Астрономија и математика као женски простор; Медицина, хемија и биологија: пчелице, цвеће и еликсири; Од приватног ка јавном: психоаналитичарке, социолошкиње и антрополошкиње; Изумитељке: од корсета до брисача за аутомобиле; На врху: нобеловске контроверзе; Не/исправљене неправде; Сарадња у науци: проблем*

два тела; О другима: Кина, Индија, Јапан), смештених након *Предговора* [9–10], *We delight in physics* [11–12], *Пролога* [13–14], *Увода* [15–20], а пре *Епилога I* [149–156] и *Епилога II* [157–161], са посебним освртом на присутност жена у раду Београдског универзитета [161–162] (*Студија случаја: Универзитет у Београду*), као и на улогу и допринос жена на пољу природних наука [163–164] (*Физика као парадигма*), монографија Драгане Поповић на нешто више од стотину шездесет страница, претежно илустрованих црно- белим фотографијама, заокружена списком *Литературе* [165–178], открива присутност жена у академској средини.

О написаној књизи, ауторка у *Предговору* пише: „Ова књига је настала као резултат дугогодишњег предавачког рада на курсевима *Жене и наука* (...). Она је требало да на овим просторима отвори многа до сада непостављена питања о положају и доприносу жена научним истраживањима и открићима, положају науке у друштву у историјском контексту и с аспекта рода и позиција моћи, а пре свега да уведе у јавни простор имена многих жена која су заборављена или изгубљена (...). Избор студија случаја скоро да није био лични избор, већ легитиман захтев доприноса које су изабране научнице оставиле у историји науке“.

Текст који следи после *Предговора* насловљен је цитатом Дениса Вилкинсона: *We delight in physics*, или *The labour we delight in physics pain* („Посао драг је труд за исцељење“). Сврха текста је разбијање предрасуда да девојке имају мање склоности ка студи-

рању природних наука од младића. У прилог томе ауторка констатује: „Верујем да је најзначајнији фактор који одвраћа девојке од студирања и ба-вљења физиком традиција и њене последице по образовни систем“.

Дански градић Роскилде, место где је све почело, налази своје место у *Прологу*. Поменути текст има за циљ да открије корене ауторкиног интересовања за положај жена у српској науци. Наиме, у Роскилдеу се одржавала међународна конференција која је спојила Драгану Поповић са америчком филозофкињом и феминисткињом Шилом Тобијас, која је утицала на проучавање жена. Након повратка из Роскилдеа, ауторка је одржала своје прво предавање о женама у науци, урадила прво истраживање и почела своје двадесетогодишње путовање у непознато. И како сама наводи: „Један део тог путовања завршава се овом књигом.“

„Тек однедавно жене научнице и иноваторке нашле су своје место у лексиконима науке и антологијама (...). Међутим, у многим популарним текстовима објављеним на овим просторима до краја 20. века (...) жене се не помињу или се помињу (...) као супруге и мајке.“ Цитираним текстом ауторка исписује *Увод: Пратиље у историји научних открића* и упознаје нас са женама у историји науке и цивилизације, те са њиховим незаслуженим запостављањем у научном и академском простору од антике до данашњих дана. На основу података сазнајемо да је на крају 20. века у најразвијенијим либералним западним системима (Француска, Енглеска, Шведска, Немачка, САД, Канада) нешто више од

12% жена добило звање доктора физичких наука, док је у економски мање развијеним друштвима (Јапан, Кина) поменуто звање имало чак 40% жена.

Античко доба: украс неба и вештица из Тесалије јесте прва тематска целина [21–29], у којој се ауторка посвећује женама антике и њиховим делима. *Украс неба* је, заправо, синоним за прву песникињу и свештеницу богиње Месеца – Енхедуану, ћерку краља Саргона Акадског, владара Месопотамије и оснивача сарагонске династије. Њено име је забележено међу првима у историји научних открића западне цивилизације. Античка Грчка, као колевка европске науке, такође је била права ризница учених жена (Аглаоника, Диотима, Хипархија, Ластенија, Теано и Темиста), које су се бавиле филозофијом природе и образовале у Питагорејском братству.

Друга тематска целина, *У сенци манастирских зидина* [31–34], посвећена је женама које су се оствариле као монахиње (Херад из Алзаса), калуђерице (Инес де ла Круз) игуманије (Хилдегард из Бингена), али и манастирима у функцији образовања девојака и жена из богатих породица. Ауторка у поменутој целини говори о појави првих универзитета у 11. и 12. веку, у Болоњи, Паризу, Оксфорду и Кембриџу. Осим тога, информише нас о постојању образованих жена у дервишким школама у Турској у 13. веку, као и о њиховом ангажману у формирању исламских образовних институција. Затим, ауторка пише и о Ани Комнин, ћерки византијског цара Алексеја Комнина, која се истакла на пољу медицине, као управница царске болнице.

Италијански парадокс [35–42] представља трећу целину књиге. На неколико страница, ауторка се потрудила да истакне значај Италије у домену образовања од 9. до 15. века и да прикаже значајне жене Апенинског полуострва (Ребека де Куарна, прва жена хирург, Марија Инкарната, Томазина де Матио, Александра Ђилијана и др.), као и да нас информише о универзитетима у Италији који су пружали женама могућност да студирају, бране докторске тезе и буду предавачи. Насупрот томе, у Француској жене све до почетка 19. века нису могле да се образују на пољу медицине. Ауторка у посебном параграфу пише о доприносу жена (Лаура Баси, Елена Пископија, Ана Моранди Манцолини и др.) на пољу природних наука у Италији и Француској.

У четвртој тематској целини – *Наука у салону: жене у предворју научне револуције* [43–50] – Драгана Поповић описује шеснаести век, у коме се истраживање обавља уз помоћ микроскопа и телескопа, а поврх свега долази и до формирања већег броја научних дисциплина из филозофије природе. Жене почињу да се образују у приватним школама или уз кућне учитеље. Осим тога, у Енглеској и Француској жене из аристократских породица (Емили ди Шатле Ломон), дворске даме (Маргарет Кевендиш), као и супруге утицајних личности (Ен Конвеј), показују све веће интересовање за науку, а научна заједница све више вреднује њихов рад.

Следећа тематска целина, *Астрономија и математика као женски простор* [58–68], открива значајна имена жена на поменутиим пољима. Најпознатија жена у области астроно-

мије у Европи у 18. веку била је Каролина Хершел из Хановера. У Енглеској су велики допринос развоју астрономије дале Маргарет Хагинс и Мери Аделе Благ, а Сесилија Пејн Гапошкин је 1925. године постала прва жена са докторатом из астрономије на Универзитету Харвард. Такође су и 18. и 19. век изнедрили читаву школу жена на математичком пољу (Марија Гаетана Анјези, Емили ди Шатле Ломон, Софи Жермен, Софија Ковалевска), али је Еми Нетер обележила крај 19. и почетак 20. века.

Најобимнија тематска целина, шеста по реду – *Медицина, Хемија и биологија: пчелице, цвеће и еликсири* [69–81], открива најзначајнија имена жена из области природних наука, која датирају из времена најстаријих цивилизација. Прва жена у историји медицине помиње се још у древној Египту, под именом Мерит Пта. Иначе, прва медицинска школа у Европи отворена је у 9. веку у Италији. Доротеја Еркслебен је била прва жена у Немачкој која је добила диплому из медицине. У Америци, 1849. године, Елизабет Блеквел је постала прва жена САД-а са дипломом из области медицине, а Нети Стивенс је једна од првих жена са докторатом у области цитогенетике. У области индустријске хемије и геологије, у првим деценијама 20. века, истакле су се: Меј Сибила Лесли, Марија Матилда Огилви Гордон и Кетрин Алис Рејзен.

Тематска целина насловљена са *Од приватног ка јавном: психоаналитичарке, социолошкиње и антрополошкиње* [87–92] упознаје нас са Аном Фројд и Хелен Дојч. Седма тематска целина садржи и податке о почетку

рада прве чикашке женске социолошке школе, с краја 19. и с почетка 20. века, која је позната по постављању теоријских и методолошких темеља савремене социологије. Иначе, прва Американка која је добила Нобелову награду била је социолошкиња Џејн Адамс. Рут Бенедикт је име жене која је на Колумбија универзитету одбранила докторат из антропологије и постала позната по истраживању културе америчких Индијанаца.

Осма тематска целина обрађује *Изумитељке: од корсета до брисача за аутомобиле* [93–100]. Из поменутог поглавља сазнајемо да је Европа у односу на Америку заостајала по броју изумитељки. На списку проналазача тзв. „мушких проналазача“ налази се асирска краљица Семирамида, која је у 9. веку п. н. е. дала велики допринос изградњи канала и тунела испод Еуфрата. Ратну секиру је око 1200. године п. н. е. изумела амазонска краљица Пентесилеа. Не треба заборавити ни Изабелу Кунио, која се, као партнерка свога брата, доказала у откривању технике резбарења дрвета.

На врху: нобеловске контроверзе [101–122] јесте нова тематска целина, која открива имена жена награђених Нобеловом наградом. Осим тога, сазнајемо да је, од укупног броја Нобеловаца, до сада само 41. жена добитница ове награде, као и да су 762. награде додељене мушкарцима. Оно што охрабрује јесте сазнање да је међу најстаријим живим добитницама овог престижног признања управо жена – Рита Леви Монталчини, која је 2009. године напунила сто година. Веома значајне информације ауторка доноси о животном и истраживачком

путу чувеног брачног пара Кири, као и о осталим добитницама Нобелове награде (Марија Геперт Мејер, Дороти Кроуфут Хоџкин, Барбара Маклинток, Тереза Кори, Рита Леви Монталчини, Гертруда Бел Елион, Линда Бак, Сан Лан Ву).

Животни пут Лизе Мајтнер добио је заслужено место у тематској целини *Не/исправљене неправде* [123–132]. Наиме, аустријска физичарка јеврејског порекла засигурно је, поред Марије Кири, најпознатија жена у историји физике, са бриљантном универзитетском каријером. Године 1912. постала је прва жена истраживач у Пруској, и то у 34. години, а затим и сарадница у Институту за хемију. После Великог рата је изабрана за прву жену доцента на универзитетима у Пруској, а убрзо је постала и прва жена професор на Универзитету у Немачкој. Иначе, по њој је сто девети елемент у периодном систему назван *meitnerium*. Ауторка посвећује пажњу и женама које су оствариле изузетан допринос на пољу физике (атомске и нуклеарне) и хемије.

Какав је допринос креативних парова у науци, те да ли се идеја може спојити са емоцијом и добити одличан резултат, сазнајемо у једанаестој тематској целини – *Сарадња у науци: проблем два тела* [133–142]. Ауторка о овој врсти сарадње промишља: „У тимском раду тешко је одредити појединачне доприносе, а посебно када су чланови тима и у неким другим везама, сем професионалних.“ На основу реконструисаног живота брачног пара Ајнштајн – Марић након 1905. године, сазнајемо следеће: „Ајнштајн (...) за њега је Милева била само терет, слу-

жавка коју не може да отпусти. Поставио јој је низ услова (...) да би остали формално у браку: да се стара о његовом рубљу и оброцима, али да се одрекне било каквог личног односа, да не очекује од њега љубав, да одговара само када јој се он обрати, да буде са њим у просторији само када јој он то дозволи.“

О другима: Кина, Индија, Јапан [143–148] је последња тематска целина у монографији, посвећена научницама Истока. У поменутом тексту, ауторка нас информира о највећем просперитету Индије на пољу образовања у време британске управе. Заправо, до 1894. године је у Индији основано више од 620 женских школа. Време прогреса за Индију је управо време доминације краљице Викторије у Индији, када је отворена и прва медицинска школа. Осим наведеног, неколико параграфа ауторка посвећује Јапану и Кини.

„Кроз историју, борба жена за равноправно учешће у науци и академском простору пре свега је била борба за право на једнако образовање. У Европи је ова борба почела крајем 18. века, и наставила се у 19. веку.“ Наведеним цитатом Драгана Поповић испишује *Епилог 1: На прагу трећег миленијума*. Својим истраживањем ауторка је успела да покаже да је у историји науке било истакнутих жена, као и да су оне најчешће биле изузетак од правила да је „наука мушки посао.“

Епилог 2: Наука, род и моћ: Србија некад и сад, који је исписан на последњим страницама књиге, Драгана Поповић посвећује заборављеним, а изузетно значајним женама у српској историји. На врху списка је прва новинарка Србије – Мага Магазинов (1882–

1968). Откриће 20. века представља и Ксенија Атанасијевић (1894–1981), прва жена доктор наука у Југославији и прва доценткиња на Универзитету у Београду. Наравно, никако не треба заборавити ни прву лекарку у Србији – Драгу Љочић (1855–1926).

Завршавајући своју истраживачку студију, Драгана Поповић пише: „Жене су у приватној сфери одржале традиционалну улогу стуба породице. Бирале су увек мање захтевне професије, углавном предавачке, ретко су биле на позицијама моћи... Шта ће се десити у периоду који је пред нама, у коме се очигледно наставља тренд одливања мозга, посебно из природних и техничких наука, као и пад интересовања младих за ове дисциплине... остаје да се види.“

Вредне помена јесу и рецензије, исписане на корици књиге, Биљане Дојчи-

новић, Љубинке Трговчевић Митровић и Даше Духачек. На основу презентоване садржине, ауторки се може упутити похвала и одати признање за истрајно и доследно спроведено истраживање, као и за труд уложен у прикупљање, обједињавање и публикавање драгоцених података. Осим тога, књига *Жене у науци: од Архимеда до Ајнштајна* представља добру смерницу за још детаљније прикупљање и откривање неистражених података о женама у науци. Такође, сматрамо да би ова студија могла бити и књига „опомене“ и „побуде“ самим женама у домену већег ангажовања на пољу истраживања, као и стручног усавршавања у науци. Надамо се да ће Србија за коју годину успети да изнедри још неку Магу, Ксенију или Драгу, и да тиме потврди да је присутност жена на пољу науке и научног доприноса оправдана.

Ања Абрамовић

Вашар у пограничју источне и југоисточне Србије (Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић, Дејан Крстић, прир.),

Прометеј, Нови Сад и Машински факултет, Ниш 2014, стр. 356.

Зборник радова *Вашар у пограничју источне и југоисточне Србије* четврта је књига у оквиру новоосноване библиотеке *Пограничје*, у оквиру које се објављују резултати истраживања у пограничним општинама источне и југоисточне Србије. Зборник садржи опширнији предговор Милоша Марјановића и петнаест радова заснованих на теренским истраживањима. На крају зборника је приложен упит-

ник (протокол) на основу кога су на терену током 2012. године прикупљани подаци о вашарима источне и југоисточне Србије, а који је осмислио Драгољуб Б. Ђорђевић. Зборник је резултат интердисциплинарног напора социолога, етнолога, политиколога и др.

Милош Марјановић у уводу дефинише *вашар (панађур)* као облик традиционално-народног окупљања, обично на дан неког свеца, на унапред

одређеном простору, на коме се људи сусрећу, тргују и забављају. Затим употређује термин *вашар* са другим терминима пореклом из грчког, словенског и мађарског језика. Аутор упућује и на синониме попут следећих: *сабор, сајам, трг, пазар* и *пијаца*. Иза забавне функције вашарског амбијента, у првом је плану његова трговачка (купопродајна) функција. Вашар се социолошки посматра као масовно окупљање у коме владају неред и хаос. Аутор анализира и различите функције вашара: религијску, политичку, економску, друштвену, гостинску и културно-забавну.

Ивана Илић Крстић и Милован Вуковић обављали су теренско истраживање у Великом Градишту. Ови аутори користе дескриптивне и компаративне методе у проучавању вашара као масовног окупљања. Примењујући структурални и функционалистички приступ, приступају вашару и као скупу грађана који има економску димензију. У другој половини XIX века вашари све више губе економски карактер и трансформишу се у друштвену институцију. Други део овог рада посвећен је историји Великог Градишта, са освртом на трговину и занатство. Трећи део рада је усмерен на религијски аспект: на дан Светог Илије породице крећу у вашарску шетњу, што је главно окупљање у Великом Градишту. Поменути аутори анализирају привредну, друштвену и забавну функцију. Аутори закључују да вашар у Великом Градишту, иако се одржава на верски празник, више нема религијску основу. Економска и привредна основа су, међутим, и даље на снази.

Нинослав Голубовић је спроводио

теренско истраживање у Голупцу, где се вашар одржава на дан Велике Госпојине или Успења Пресвете Богородице, који Српска православна црква обележава 28. августа. Аутор даје опис вашара и различитих мотива посета његових учесника (дружење, склапање бракова, мерења снаге у спортским дисциплинама, куповина и сл.).

Весна Милтојевић и Данијела Воza проучавале су вашар у селу Црнајка, у општини Мајданпек. Ове две ауторке су вашар посматрале као масовно окупљање и израз јавног живота. Вашар као облик масовног окупљања представља место на коме се састају припадници локалне заједнице. Милтојевић и Воza дају подробна објашњења о селу Црнајка, затим опис вашара, разматрајући његову привредну (продаја робе) и друштвену (дружење, забава...) функцију. Осим тога, разматрају се кафански живот и храна, као аспекти вашара, које ове ауторке смештају негде између привредне и друштвене функције. Ауторке дају живописан опис разноврсне робе која је у понуди: домаће животиње, одећа (нова и половна), ципеле, гумене чизме, пластика, електрични уређаји, слаткиши, постељина, играчке, гуме за аутомобиле, плинске боце итд. Услед дубоке економске кризе и депопулације села, опстанак вашара је под знаком питања. Он губи своја традиционална обележја и претвара се у тзв. бувљак.

Вашар у Кладову је друштвени догађај преко којег се преламају многи проблеми живота у пограничју, чему је посвећен опширнији рад Весне Трифуновић. О неготинском вашару, који се одржава од 21. до 23. септембра,

говори рад Милоша Тасића и Милоша Јовановића. Дијахроно-синхрони пресек вашара у Зајечару пружа рад Дејана Крстића и Драгољуба Б. Ђорђевића. Следи слика вашара у Књажевцу, везаног за дан Светог Илије – 2. августа, а коју дају ауторке Лела Милошевић Радуловић и Драгана Стјепановић Захаријевски.

Драган Тодоровић у опсежној студији посвећеној пиротском вашару назива овај тип друштвеног окупљања 'српским олимпијским играма'. Аутор наводи да је вашар увек представљао најважнији и најмасовнији облик народног окупљања, посебно у Пироту, који је у XIX веку био један од центара трговине на Балкану, где су долазили трговци из целог Отоманског царства. У социјалистичком периоду, за вашаре су изабрани дани ослобађања Пирота од бугарских окупатора. Последњих година се вашари све више претварају у 'оазу сиромашних' и егзистенцијално угрожених, попут избеглица, незапслених и пензионера.

Јасмина Петровић и Зоран М. Јовановић проучавали су сајам агробиводиверзитета у Димитровграду, који се организује у сарадњи са туристичком организацијом и удружењима грађана. И овај вашар је изгубио религиозни садржај и има за циљ глокализацију и рурбанизацију Балкана. Марија Цветковић и Данијела Гавриловић писале су о вашару у селу Љуберађи, у општини Бабушница. Сузана Марковић Крстић и Александра Крстић проучавале су сабор у Црној Трави, који је очувао своју духовно-религиозну функцију празника Светог Великомученика Прокопија (21. јул). Наведене ауторке сабор проматрају у склопу друштвеног

контекста у коме се он одиграва – традиционално печалбарског краја. Драгољуб Б. Ђорђевић и Владан Петровић доносе резултате истраживања вашара у малом селу Власина Рид, у околини Сурдулице, посвећеног Светом Илији. Зоран Јовановић је проучавао сабор у Босилеграду и утицаје комерцијализације на локални идентитет. Иновацију у оквиру вашара у Босилеграду представља културно-уметнички програм и долазак бајкера. Данијела Здравковић и Видоје Стефановић истраживали су вашар у селу Козји Дол у општини Трговиште, који је везан за православни празник Преображење и обележава се од 17. до 19. августа сваке године. Јован Живковић и Милан Тасић пишу о вашару који се одржава поред манастира Прохор Пчињски, на крајњем југоистоку Србије. Живковић и Тасић проучавају структуру вашарске понуде и деле је на угоститељске објекте (кафана, ћевабџице), занатске производе (корпе, торбе, намештај, грнчарија) и „бувљу“ робу (пластика, играчке, бижутерија). Једина роба која се не купује на овом вашару јесу књиге, иако су цене врло повољне.

Радови аутора садрже етнографску грађу са наративима информаната, да би затим у функционалној или структуралној анализи била објашњена економска, друштвена и забавна функција вашара као масовног окупљања. У зависности од потреба локалне групе, на вашарима се углавном одвијају куповина и продаја, али је акценат на забави. Некада су се продавали производи народне радиности, а данас – само јефтина кинеска роба и пластика. Аутори су приложили и 183 фотографије са терена, што предста-

вља додатни квалитет зборника. На фотографијама су приказани: вашарска шетња, каменорезачки производи, ћевабцијски штанд, тезге са слаткиши-ма, коло, мајстори, литургија, свештеници и монахиње, турнир у фудбалу, мултиетничко дружење, ромски оркес-

тар и Кинези. Теренско истраживање вашара Србије, употпуњено наративима информаната и фотографијама у зборнику, сачуваће сећање на вашаре као масовно окупљање, уколико се они у будућности потпуно трансформишу у бувљаке или фестивале попут Егзита

